

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Історія & Археологія

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ковальков Олександр Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна (головний редактор)

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Дрозд Роман Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор Інституту історії, Академія поморська в Слупську, Польща

Коцан Василь Васильович, доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

Пасічник Наталя Олексіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Присяжнюк Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Україна

Різняк Ренат Ярославович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри математики та методики її навчання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Україна

Саган Галина Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Україна

Чуткий Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

Ухвалено до друку Вченою радою Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 9 від 25.03.2024 року).

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення:

Рішення № 789 від 14.03.2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02849.

Періодичність: 2 рази на рік.

Офіційний сайт видання: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VOLODYMYR VYNNYCHENKO CENTRAL UKRAINIAN
STATE UNIVERSITY**

History & Archaeology

Issue 1

Publishing house
“Helvetica”
2024

EDITORIAL BOARD:

Kovalkov Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and World history, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine (Chief Editor)

Babenko Liudmyla, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian History; Professor at the Department of Ukrainian History, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

Drozd Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland

Kotsan Vasyl, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department Archeology, Ethnology and Cultural Studies, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine

Pasichnyk Natalia, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Prysiachnyiuk Yuriy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Rizhniak Renat, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of Mathematics and its Teaching Methods, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Ukraine

Sagan Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Ukraine

Chutkyi Andrii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Recommended for printing by the Academic Council of the Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Minutes № 9 dated March 25, 2024).

Registration at the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting:
Decision No 789 dated March 14, 2024. Media-ID – R30-02849.
Periodicity: 2 times a year.

Official web-site: journals.cusu.in.ua/index.php/history

Articles are checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl

ЗМІСТ

Базан Юлія. Афганська криза (1980–1991) в діяльності ООН: джерельна база дослідження.....	7
Бережна Світлана, Дьякова Олена. Харківський період у житті Дмитра Нитченка.....	18
Грінченко Віктор. І. С. Романченко як дослідник болгарського періоду життя й діяльності Михайла Драгоманова.....	27
Губочкін Микола. Антропонімія козаків Кропивнянщини в реєстрах Війська Запорозького XVII–XVIII ст.....	35
Ковальков Олександр. Мікроісторія в системі «нової історичної науки»: історія, теорія та історіографічна практика.....	41
Марченко Олег. Взаємовідносини органів міського самоврядування та міських громадських банків у XIX – на початку XX ст. (на прикладі Єлисаветградського міського громадського банку).....	49
Мілютін Сергій. Вільнокозацький рух 1917–1918 рр. у Глодосах.....	63
Позднякова Інна. Становлення та періодизація зарубіжної історіографії радянської цензурної політики (1920-ті – 1980-ті рр.).....	71
Поліщук Михайло. До питання про «Піррову перемогу».....	78
Токар Наталія. Українські землі в литовсько-московській війні 1507–1508 рр.....	97
Шугальова Інна, Молдавський Роман. Діти-підкидні в УСРР напередодні та в роки Голодомору-геноциду.....	104

РЕЦЕНЗІЇ

Житков Олександр. Рецензія на монографію С. В. Корновенка, М. В. Глібіщука, В. І. Ільницького, О. В. Компанійця, В. С. Лозового, Ю. Г. Пасічної, В. П. Тельвак «Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм».....	114
---	-----

CONTENTS

Yuliia Bazan. The Afghan crisis (1980–1991) in the activities of the UN: research source base.....	7
Svetlana Berezna, Helen Diakova. The Kharkiv period in the life of Dmytro Nitchenko.....	18
Viktor Grinchenko. I. S. Romanchenko as a researcher of the Bulgarian period in the life and activity of Mykhailo Drahomanov.....	27
Mykola Hubochkin. Anthroponymy of Cossacks from Kropyvna region in the registers of the Zaporozhian Host of the 17 th –18 th centuries.....	35
Oleksandr Kovalkov. Microhistory in the system of “new history”: history, theory and historiographical practice.....	41
Oleh Marchenko. Relationships of city self-government bodies and city public banks in the 19 th – at the beginning of the 20 th century (on the example of Yelysavethrad City Public Bank).....	49
Serhiy Milyutin. Free Cossack movement of 1917–1918 in Glodosy.....	63
Inna Pozdniakova. Establishment and periodization of foreign historiography of Soviet censorship policy (1920s-1980s).....	71
Mykhailo Polishchuk. To the problem about the “Pyrrhus victory”.....	78
Nataliia Tokar. Ukrainian lands in the Lithuanian-Moscow war 1507–1508.....	97
Inna Shugalyova, Roman Moldavskyi. Vulnerable children in the USSR prior to and during the years of the Holodomor-genocide.....	104

REVIEWS

Oleksandr Zhytkov. Review of the Monograph by S. V. Kornovenko et al. “The Peasant-Centered Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917-1921: Agrarianism”.....	114
---	-----

УДК 327.5:94(581) (1980–1991)+94(47+57) «1980/1991/055»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-1>**Базан Юлія,**

аспірантка,

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

yulia962018@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0989-0842

АФГАНСЬКА КРИЗА (1980–1991) В ДІЯЛЬНОСТІ ООН: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

На підставі вивчення численних джерел, зокрема документів ООН, стенограм, протоколів засідань і рішень Політбюро ЦК КПРС, стенограм зустрічей і перемовин радянських керманічів і посадовців з афганськими політиками, виступів, промов, інтерв'ю радянських і афганських державних і військових діячів, мемуарів учасників і сучасників подій, досліджується роль ООН у врегулюванні афганської кризи впродовж 1980–1991 рр.

Авторка аналізує широкий спектр документів ООН, більшість з яких належать до колекції бібліотеки ім. Дата Хаммаршельда: журнали засідань Ради Безпеки ООН, тексти резолюції РБ ООН, стенограми засідань Генеральної Асамблеї ООН, тексти резолюцій ГА ООН, звіти і доповіді Генерального секретаря ООН про ситуацію в Афганістані та спроби врегулювання конфлікту. Ця група джерел демонструє реакцію світової спільноти на радянське вторгнення в Афганістан, діяльність Ради Безпеки ООН і Генеральної Асамблеї ООН щодо врегулювання проблеми, етапи Женевського переговорного процесу (1982–1988 рр.).

Досліджуються протоколи засідань і рішень Політбюро ЦК КПРС, які висвітлюють процес прийняття рішення про початок збройної інтервенції в Демократичну республіку Афганістан, засади пропагандистського супроводження вторгнення, еволюцію поглядів радянського керівництва на політику СРСР в Афганістані.

Вивчаються стенограми зустрічей і перемовин радянських керманічів і посадовців з афганськими політиками, які містять чіткі настанови, інструкції щодо поведінки афганських дипломатів на засіданнях Ради Безпеки ООН і Генеральної Асамблеї ООН та під час афгансько-пакистанських переговорів. Ця група джерел засвідчила повну відсутність в Афганістані самостійної зовнішньої політики впродовж 1980-х рр.

Аналізуються виступи, промови, інтерв'ю радянських і афганських державних і військових діячів, які передусім містили обґрунтування «введення» військ СРСР в Афганістан (необхідність захисту здобутків Квітневої революції, відбиття зовнішньої загрози, численні прохання афганського керівництва; відповідність афганської політики Кремля статті 51 Статуту ООН і договірним зобов'язанням між СРСР і Афганістаном), а також численні звинувачення на адресу США в небажанні врегулювання ситуації навколо Афганістану.

Досліджуються мемуари учасників і сучасників подій, зокрема спогади спеціального представника Генерального секретаря Д. Кордовеса і Е. Шеварнадзе – міністра закордонних справ СРСР. Ця група джерел суттєво розширила джерельну базу дослідження, дала можливість краще зрозуміти дух епохи.

Ключові слова: Афганістан, Генеральна Асамблея ООН, Рада Безпеки ООН, СРСР.

У грудні 1979 р. Радянський Союз здійснив вторгнення до суверенної ісламської держави – Демократичної республіки Афганістан. Метою відкритої збройної інтервенції СРСР було розширення меж підконтрольного Кремлю «соціалістичного табору» в регіоні Центральної і Південної Азії. Москва прагнула перетворити Афганістан на своєрідну «соціалістичну вітрину» Азії. Унаслідок вторгнення і подальшої окупації ДРА СРСР став безпосереднім учасником громадянської війни та сприяв її активізації. Велика кількість біженців, перебування афганських центрів опозиції на території сусідніх країн стали важливим фактором життя Ірану, Пакистану, країн Близького Сходу. Залучення в конфлікт СРСР і США в умовах «холодної війни» зумовили глобальний характер афганської кризи.

Активні спроби дипломатичного розв'язання ситуації навколо Афганістану робила ООН. Дослідження діяльності ООН у вирішенні афганської проблеми є важливим для розуміння впливу цієї організації на міжнародну політику та дипломатичні відносини в цілому. Вивчення ролі міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів є актуальним для сьогоденної України, яка стала жертвою широкомасштабного вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р.

Афганська криза – одна з найскладніших проблем, з якою зіткнулося світове співтовариство в другій половині ХХ ст. Війна в Афганістані, що тривала з 25 грудня 1979 р. по 15 лютого 1989 р., послабила міжнародні позиції СРСР та зрештою поглибила його кризу й прискорила розпад. Нині чимало аспектів цієї складної проблеми потребують більш повного та об'єктивного висвітлення. Це пов'язано з тим, що джерела про афганську війну тривалий час перебували під грифом «таємно». У першій половині 1980-х рр. кремлівські керманічі замовчували участь радянських військ у бойових діях, спотворювали й перекручували факти. З 1985 р. спостерігалось часткове і дозоване висвітлення події. Лише в останні роки існування Радянського Союзу розпочалося наукове вивчення афганської кризи. У 1993 р. були оприлюднені «Секретные документы из особых папок. Афганистан...», у 1995 р. – анотований збірник документів «Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС»»¹, у 2008 р. – «В Политбюро ЦК КПСС...»². Ці збірники містили архівні матеріали, які інформували про афганську політику Кремля. Наприкінці 2008 р. вийшло друком перше видання фундаментального дослідження українського науковця А. А. Костири. У джерелознавчій частині монографії автор обґрунтував періодизацію формування корпусу історіографічних джерел, здійснив їх класифікацію за 12-ма видами, здійснив критику деяких джерел, проаналізував публікації архівних документів у ЗМІ, монографіях. Крім того, А. А. Костиря торкнувся теми вибіркового допуску дослідників до радянських архівів після розпаду СРСР (Костиря А. А., 2009). Сучасний український історик О. Л. Ковальков у висвітленні політики Радянського Союзу щодо Афганістану в 1978–1991 рр. проаналізував понад 500 документів, з-поміж яких – неопубліковані архівні матеріали, джерела з електронних архівів, документи, які вийшли друком, матеріали радянської офіційної преси, статистичні матеріали (Ковальков О. Л., 2021).

Вивчення діяльності ООН у розв'язанні «афганського питання» продемонструвало відсутність в українській історіографії комплексного аналізу джерельної бази щодо означеної проблеми.

Мета статті – проаналізувати широке коло історичних джерел і простежити роль ООН у регулюванні афганської проблеми впродовж 1980–1991 рр.

У дослідженні ролі ООН у врегулюванні афганської кризи 1980–1989 рр. найважливішу групу джерел становлять документи ООН, зокрема журнали засідань Ради Безпеки ООН, тексти резолюції РБ ООН, стенограми засідань Генеральної Асамблеї ООН, тексти резолюцій ГА ООН, звіти й доповіді Генерального секретаря ООН про ситуацію в Афганістані та спроби розв'язання проблеми. Більшість із цих документів належать до колекції головної бібліотеки системи ООН – бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда (Генеральний секретар ООН у 1953–1961 рр.).

3 січня 1980 р. на адресу голови Ради Безпеки ООН (цю посаду тоді обіймав представник Франції Ж. Лепретт) надійшов лист S/13724, який підписали представники 52-х країн, із закликом невідкладно скликати РБ ООН та розглянути питання «про становище в Афганістані»³. 5–7 січня 1980 р. відбулося шість засідань (2185-е⁴, 2186-е⁵, 2187-е⁶, 2188 -е⁷, 2189-е⁸, 2190-е⁹) Ради Безпеки ООН. До

¹ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / сост. И. И. Кудрявцев; под ред. В. П. Козлова. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1995. 326 с.

² В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). / Сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. М.: Горбачев-Фонд, 2008. 800 с.

³ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2185-е заседание 5 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). С. 5.

⁴ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2185-е заседание 5 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 17 с.

⁵ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2186-е заседание 5 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 18 с.

⁶ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2187-е заседание 6 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 17 с.

⁷ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2188-е заседание 6 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 13 с.

⁸ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2189-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 13 с.

⁹ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2190-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). 21 с.

складу Ради, окрім постійних членів (СРСР, США, КНР, Велика Британія, Франція), тоді входили НДР, Бангладеш, Мексика, Нігер, Замбія, Норвегія, Португалія, Туніс, Філіппіни та Ямайка. Представники 27-ми країн взяли участь в обговоренні «афганського питання» без права голосу. Журнали засідань дали можливість проаналізувати реакцію міжнародної спільноти на радянське вторгнення до Афганістану. Виступи учасників дебатів продемонстрували чудову обізнаність опонентів Кремля зі змістом та хронологією подій у ДРА кінця грудня 1979 р. Радянське обґрунтування було відкинуте більшістю представників делегацій. Проект резолюції S/13729, який вимагав негайного виведення з території Афганістану іноземних військ, підтримали 13 представників, СРСР і НДР прогнозовано проголосували «проти»¹⁰. На 2190-му засіданні 12-ма голосами «за» (СРСР і НДР проголосували «проти», Замбія утрималася) була прийнята резолюція 462, в якій ішлося про скликання надзвичайного засідання Генеральної Асамблеї ООН для обговорення радянського вторгнення в Афганістан¹¹. Розгляд афганської проблеми в РБ ООН засвідчив відсутність дієвих механізмів впливу на агресивні дії постійного члена ООН.

31 жовтня 1988 р. на 2828-му засіданні РБ ООН була прийнята резолюція 622 про створення Місії добрих послуг ООН в Афганістані й Пакистані (UNGOMAP). У зону конфлікту було направлено 50 військових спостерігачів із числа збройних сил ООН, які мали спостерігати за взаємним невтручанням сторін в їхні внутрішні справи, виведенням радянських військ з Афганістану, добровільним поверненням біженців¹². 11 січня 1990 р. мандат місії було продовжено до 15 березня 1990 р¹³.

Афганську проблему обговорювали й у Генеральній Асамблеї ООН. 10–14 січня 1980 р. їй було присвячено Шосту надзвичайну спеціальну сесію ГА ООН (відбулося сім пленарних засідань). Дебати обернулися справжньою поразкою СРСР. Представники радянських сателітів повторювали аргументи Кремля, які не переконали більшість делегацій. За резолюцію EC-6/2, яка засуджувала перебування іноземних військ в Афганістані (Радянський Союз не згадувався «за іменем»), проголосували 104 країни, 18 утримались і скільки ж голосували проти. Серед них були СРСР, майже всі держави-члени Організації Варшавського договору (крім Румунії, яка не голосувала), і найближчі союзники СРСР у «третьому світі»: Сирія, Лаос, В'єтнам, Монголія, Куба, НДРС, Ангола, Ефіопія, Мозамбік і власне ДРА)¹⁴.

Надалі ГА ООН щороку ухвалювала резолюції з аналогічною назвою «Становище в Афганістані та його наслідки для міжнародного миру й безпеки»: резолюція 35/37 від 20 листопада 1980 р.¹⁵; резолюція 36/34, від 18 листопада 1981 р.¹⁶; резолюція 37/37 від 29 листопада 1982 р.¹⁷;

¹⁰ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2190-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). С. 16.

¹¹ Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 2190-е заседание 7 января 1980 года. Нью-Йорк, Тридцать пятый год (1980). С. 19.

¹² Положение, относящееся к Афганистану. Резолюция 622. 2828-е заседание Совета Безопасности ООН. – 31 октября 1988 г. *Резолюции и решения Совета Безопасности за 1988 год. Официальные отчеты: сорок третий год*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. С. 15.

¹³ Положение, относящееся к Афганистану. Резолюция 647. 2904-е заседание Совета Безопасности ООН. 11 января 1990 г. *Резолюции и решения Совета Безопасности за 1990 год. Официальные отчеты: сорок пятый год*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1991. С. 1–2.

¹⁴ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира и безопасности. Резолюция 6/2. 7-е пленарное заседание Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН. 14 января 1980 г. *Резолюции и решения, принятые на Шестой Чрезвычайной специальной Сессии ГА ООН, 10–14 января 1980 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1980. С. 2.

¹⁵ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 35/37. 70-е пленарное заседание Тридцать Пятой сессии ГА ООН. 20 ноября 1980 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Пятой Сессии. 16 сентября – 17 декабря 1980 года, 15 и 16 января, 2–6 марта и 11 мая 1981 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1981. С. 9.

¹⁶ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 36/34. 62-е пленарное заседание Тридцать Шестой сессии ГА ООН. 18 ноября 1981 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Шестой Сессии. 15 сентября – 18 декабря 1981 года, 16–29 марта, 28 апреля и 20 сентября 1982 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1982. С. 10–11.

¹⁷ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 37/37. 82-е пленарное заседание Тридцать Седьмой сессии ГА ООН. 29 ноября 1982 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Седьмой сессии. 21 сентября – 21 декабря 1982 и 10–13 мая 1983 года*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1983. С. 36–37.

резолуція 38/29 від 23 листопада 1983 р.¹⁸; резолюція 39/13 від 15 листопада 1984 р.¹⁹; резолюція 40/12 від 13 листопада 1985 р.²⁰; резолюція 41/43 від 5 листопада 1986 р.²¹; резолюція 42/15 від 10 листопада 1987 р.²²; резолюція 43/20 від 3 листопада 1988 р.²³; резолюція 44/15 від 1 листопада 1989 р.²⁴; резолюція 45/12 від 7 листопада 1990 р.²⁵; резолюція 46/23 від 5 грудня 1991 р.²⁶.

За роки перебування радянських військ в Афганістані текст резолюції майже не змінювався. Кожний документ містив заклик до негайного виведення іноземних військ; підкреслювалося право афганського народу на самовизначення; вимогу поважати суверенітет, територіальну цілісність і незалежність Афганістану; визнавалася важливість подальших зусиль Організації Ісламська конференція, спрямованих на врегулювання ситуації в Афганістані; пропонувалося спрямовувати зусилля на політичне врегулювання афганської проблеми та продовжувати надання гуманітарної допомоги афганським біженцям. Перебування радянських військ в Афганістані в кожній резолюції характеризувалося не інакше як «неперервна іноземна збройна інтервенція». Від 1981 р. у текстах резолюцій «Становище в Афганістані...» йшлося про значні соціально-економічні проблеми, які створив для Пакистану й Ірану значний наплив афганських біженців. У резолюції від 23 листопада 1983 р. вперше було відзначено роль ініціатив не лише ОІК, а й Руху неприєднання, спрямованих на політичне врегулювання становища в Афганістані.

Резолюція від 3 листопада 1988 р. відрізнялася від попередніх, оскільки, з одного боку, була вперше ухвалена без голосування, з іншого – виявилася останньою резолюцією, ухваленою ГА ООН за кілька місяців до остаточного виведення радянських військ з Афганістану. У тексті резолюції зазначалося, що «успішне завершення політичного врегулювання афганської проблеми справило би сприятливий вплив на міжнародну обстановку і послугувало би стимулом для вирішення інших гострих регіональних конфліктів», віталася підписання 14 квітня 1988 р. Женевських угод, пропонувалося сприяти створенню умов для якнайшвидшої репатріації біженців (Рабуш Т. В., 2018, с. 19).

Крім розглянутої вище серії резолюцій «Становище в Афганістані...», від кінця 1985 р. (40-а сесія Генеральної Асамблеї ООН) і далі щороку на кожній сесії ГА ООН приймалася

¹⁸ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 38/29. 69-е пленарное заседание Тридцать Восьмой сессии ГА ООН. 23 ноября 1983 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Восьмой Сессии. 20 сентября – 20 декабря 1983 и 26 июня 1984 года.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1984. С. 32.

¹⁹ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 39/13. 57-е пленарное заседание Тридцать Девятой сессии ГА ООН. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Тридцать Девятой Сессии. 18 сентября – 18 декабря 1984 года и 9–12 апреля 1985 года.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1985. С. 31–32.

²⁰ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 40/12. 74-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 13 ноября 1985 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сороковой Сессии. 17 сентября – 18 декабря 1985 года, 28 апреля – 9 мая и 20 июня 1986 года.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1986. С. 25.

²¹ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 41/33. 57-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 5 ноября 1986 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок первой Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1987. С. 27–28.

²² Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 42/15. 62-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 10 ноября 1987 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок второй Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1988. С. 51–52.

²³ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 43/20. 45-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. 3 ноября 1988 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. С. 33–34.

²⁴ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 44/15. 43-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 1 ноября 1989 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок четвертой Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1990. С. 31–32.

²⁵ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 45/12. 37-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 7 ноября 1990 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок пятой Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1991. С. 21–22.

²⁶ Положение в Афганистане и его последствия для международного мира. Резолюция 46/23. 64-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 5 декабря 1991 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок шестой Сессии.* Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1992. С. 31–32.

резолуція «Питання про права людини та основні свободи в Афганістані»²⁷. У тексті цієї резолюції порушувалося широке коло питань, пов'язаних із дотриманням прав людини в Афганістані. Резолюція 40/137 від 13 грудня 1985 р. посилалася на резолюцію 1984/55 Комісії з прав людини від 15 березня 1984 р. і резолюцію 1984/37 Економічної і Соціальної Ради від 24 травня 1984 р., в якій Рада просила Голову комісії з прав людини призначити Спеціального доповідача для вивчення ситуації щодо становища прав людини в Афганістані. Документ відображав занепокоєння Генеральної Асамблеї серйозними та масовими порушеннями прав людини в Афганістані. Йшлося про те, що «афганська влада, спираючись на потужну підтримку іноземних військ, вживає дуже жорстких заходів щодо своїх політичних опонентів, повністю ігноруючи взяті на себе міжнародні зобов'язання в галузі прав людини», і що «звичайною практикою» кабульського режиму стали «катування і страти противників режиму без судового розгляду». У резолюції 42/135 від 7 грудня 1987 р. йшлося про поновлення в Афганістані деяких видів діяльності Міжнародного комітету Червоного Хреста з надання медичної допомоги населенню. З 30 липня по 9 серпня 1987 р. афганська влада забезпечила доступ Спеціальному доповідачеві Комісії з прав людини для розслідування щодо дотримання прав людини. Він повідомив, що в Афганістані тривали порушення прав людини, але при цьому відзначив скорочення кількості політичних в'язнів²⁸. У резолюції 43/139 від 8 грудня 1988 р. було запропоновано призначити Спеціального доповідача для вивчення становища в Афганістані з метою розроблення рекомендацій, які могли би сприяти захисту прав людини до, під час та після виведення військ²⁹.

Важливими джерелами для вивчення процесу розв'язання афганської кризи є доповіді Генерального секретаря ООН (з 1 січня 1982 р. по 1 січня 1992 р. цю посаду займав П. де Куельяр): А/37/482-S/15429 від 27 вересня 1982 р.³⁰, А/38/449-S/16005 від 28 вересня 1983 р.³¹, А/39/513-S/16754 від 4 жовтня 1984 р.³², А/40/709. S/17527 від 3 жовтня 1985 р.³³, А/41/619. S/18347 від 22 вересня 1986 р.³⁴, А/42/600. S/19160 від 29 вересня 1987 р.³⁵, А/43/720. S/20230 від 14 жовтня 1988 р.³⁶. Доповіді П. де Куельяра містять аналіз посередницької діяльності спеціального представника Д. Кордовеса, а також детальний опис досягнень кожного етапу Женевського переговорного процесу.

Документи ООН є ключовими в дослідженні ролі цієї організації у врегулюванні афганської проблеми, проте архівні матеріали різних країн, що були причетні до афганської кризи, таких як США, СРСР, Пакистан та Іран, також є значними джерелами інформації, вивчення яких надає можливість отримати повну картину подій, пов'язаних із ситуацією в Афганістані.

²⁷ Вопрос о правах человека и основных свободах в Афганистане. Резолюция 40/137. 116-е пленарное заседание Сороковой сессии ГА ООН. 13 декабря 1985 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сороковой Сессии*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1986. С. 312–314.

²⁸ Вопрос о правах человека и основных свободах в Афганистане. Резолюция 42/135. 93-е пленарное заседание Сорок второй сессии ГА ООН. 7 декабря 1987 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок второй Сессии*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1988. С. 315–317.

²⁹ Положение в области прав человека в Афганистане. Резолюция 43/139. 75-е пленарное заседание Сорок третьей сессии ГА ООН. 8 декабря 1988 г. *Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на Сорок третьей Сессии*. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 1989. С. 292–293.

³⁰ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/37/482-S/15429. 27 сентября 1982 г. Нью-Йорк. 3 с.

³¹ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/38/449-S/16005. 28 сентября 1983 г. Нью-Йорк. 3 с.

³² Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/39/513-S/16754. 4 октября 1984 г. Нью-Йорк. 3 с.

³³ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/40/709-S/17527. 3 октября 1985 г. Нью-Йорк. 3 с.

³⁴ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/41/619-S/18347. 22 сентября 1986 г. Нью-Йорк. 4 с.

³⁵ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/42/600-S/19160. 29 сентября 1987 г. Нью-Йорк. 3 с.

³⁶ Организация Объединенных Наций. Генеральный секретарь. Доклад Генерального секретаря. А/43/720-S/20230. 14 октября 1988 г. Нью-Йорк. 8 с.

Чимала кількість документів належать до колекцій електронних архівів, зокрема Архіву національної безпеки Університету Дж. Вашингтона, «Радянського архіву» В. Буковського, Міжнародного центру Вудро Вільсона, з-поміж них: протоколи засідань і рішень Політбюро ЦК КПРС; стенограми зустрічей і перемовин радянських керівників і посадовців з афганськими політиками; стенограми зустрічей і перемовин керівництва СРСР з іноземними політиками щодо Афганістану; виступи, промови, інтерв'ю радянських і афганських політиків, мемуари та ін.

Серед цієї групи джерел важливе місце посідають стенограми й протоколи засідань Політбюро ЦК КПРС. На початку 1990-х було оприлюднено протокол засідання Політбюро ЦК КПРС від 12 грудня 1979 р. На цьому засіданні «афганська четвірка» (Ю. В. Андропов, А. А. Громико, Д. Ф. Устинов, Б. Н. Пономарьов) прийняла рішення про вторгнення в Афганістан. У написаному рукою К. У. Черненко документі під назвою «До становища в «А»» йшлося: «1. Схвалити міркування і заходи, викладені в т.т. Андроповим Ю. В., Устиновим Д. Ф., Громико А. А. 2. Доручити їм інформувати Політбюро про хід виконання намічених заходів»³⁷.

27 грудня 1979 р., на засіданні Політбюро ЦК КПРС були вироблені засади пропагандистського супроводження інтервенції СРСР в ДРА, якими мали керуватися радянські дипломатичні представництва і ЗМІ у висвітленні тих подій: причини вторгнення – необхідність захисту здобутків Квітневої революції, відбиття зовнішньої загрози, численні прохання афганського керівництва; дії СРСР відповідали статті 51 Статуту ООН і договірним зобов'язанням між країнами; Москва не мала жодного стосунку до змін у керівництві ДРА³⁸.

8 травня 1980 р. відбулося чергове засідання Політбюро ЦК КПРС, на якому керівництво Кремля схвалило записку «афганської четвірки» від 6 травня «Про пропозиції з політичного врегулювання у зв'язку з Афганістаном». Документ містив «рекомендацію» кабульському уряду виступити з програмою політичного врегулювання, яка передбачала: домовленості ДРА із сусідами й систему гарантій з боку Москви і Вашингтону; відмову США й Пакистану від втручання у внутрішні справи Афганістану; визнання афганським режимом кордону з Пакистаном по «лінії Дюранда»; прями афгансько-іранські й афгансько-пакистанські переговори; державний устрій Афганістану не повинен бути предметом обговорень³⁹.

10 березня 1983 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС йшлося про особливу обережність, яку варто дотримуватися в перемовинах з Ісламабадом, і не погоджуватися на конкретні строки виведення радянських військ, допоки не зміцниться уряд Б. Кармалія⁴⁰.

17 жовтня 1985 р. вперше було чітко визначено лінію поведінки М. С. Горбачова щодо афганської проблеми. Вона полягала в необхідності якнайшвидше вивести радянські війська з ДРА (Черняев, 1993, с. 57–58). Майже за рік М. С. Горбачов заявив: «Стратегічна ціль – за один, максимум два роки завершити війну і вивести війська»⁴¹.

1 лютого 1988 р. Політбюро ЦК КПРС ухвалило «План виведення радянських військ з Афганістану», розроблений міністерством закордонних справ, міністерством оборони, КДБ, під керівництвом Комісії Політбюро по Афганістану⁴².

Після виведення ОКРВ Радянський Союз лишився учасником афганської кризи, витрачаючи на кабульський уряд значні ресурси. 7 березня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило

³⁷ Рукописный текст «К положению в “А”». 12 декабря 1979 г 4 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1979-12-12%20situation%20in%20afghanistan.pdf

³⁸ Секретные документы из особых папок. Афганистан: Политический архив XX века. Сост. А. С. Гроссман. *Вопросы истории*. 1993. № 3. С. 10.

³⁹ Выписка из протокола № 195 заседания Политбюро ЦК КПСС «О предложениях по политическому урегулированию в связи с Афганистаном». 8 мая 1980 года. 2 арк. URL: <https://webct.biz/archive/pdfs/afgh/195-8016.pdf>

⁴⁰ Заседание Политбюро ЦК КПСС «О положении в Афганистане и дополнительных мерах по его улучшению». 10 марта 1983 г. 4 арк. URL: <https://webct.biz/archive/pdfs/afgh/pb83-4.pdf>

⁴¹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). / Сост. А. Черняев (руководитель проекта), А. Вебер, В. Медведев. М.: Горбачев-Фонд, 2008. С. 64.

⁴² Выписка из протокола № 114 заседания Политбюро ЦК КПСС «О Плана вывода советских войск из Афганистана». 1 апреля 1988 года. 5 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.04.01.Extract-from-Politburo-Protocol-on-Afganistan.pdf

проект розпорядження Ради міністрів СРСР про додаткову безоплатну поставку в 1989 р. до Республіки Афганістан авіаційних бомб і артилерійських боєприпасів⁴³. 10 липня 1989 р. ЦК КПРС ухвалив рішення надати Афганістану ТРК 9К52 («Луна-М»)⁴⁴. Про поставку «спецаймайна» в Афганістан йшлося в протоколах засідань Політбюро ЦК КПРС від 22 липня 1989 р.⁴⁵ і 5 серпня 1989 р.⁴⁶.

Окрему групу джерел становлять стенограми зустрічей і перемовин радянських керманців і посадовців з афганськими політиками. 4 січня 1980 р., незадовго до скликання РБ ООН, міністр закордонних справ СРСР А. А. Громико зустрівся зі своїм афганським колегою Ш. М. Достом. Мета розмови полягала в роз'ясненні А. А. Громико необхідної лінії поведінки афганського міністра в Нью-Йорку, яка повторювала затверджені на засіданні Політбюро 27 грудня 1979 р. радянські аргументи. Діалог політиків засвідчив спробу СРСР і ДРА скоординувати свої зусилля на міжнародному форумі⁴⁷.

20 липня 1987 р. відбулася зустріч М. С. Горбачова з Генеральним секретарем ЦК НДПА, президентом Афганістану М. Наджибом (Наджибуллою). Вони обговорили реалізацію «політики національного примирення» й досягнення політичного врегулювання афганської проблеми. Афганський лідер приділив особливу увагу майбутній 42-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Він прагнув внести вигідні для кабульського режиму зміни в резолюцію щодо Афганістану. Для цього пропонував посилити роль Афганістану в Русі неприєднання, покращити співпрацю з країнами-членами ОІК. Планувалося поширити як офіційний документ ООН спеціальний матеріал з питання про біженців, аби позбавити Пакистан можливості використовувати дану проблему проти кабульського уряду⁴⁸.

3 листопада 1987 р. М. С. Горбачов знову зустрівся з М. Наджибуллою. Політики обговорили наданий Д. Кордовесом сценарій подальших перемовин щодо афганського врегулювання. М. Наджибулла наголосив, що в плані Д. Кордовеса були неприйнятні для Афганістану моменти, однак було наявне й раціональне зерно, позитив, який слід було використати⁴⁹. 7 квітня 1988 р. радянський керманець і його афганський колега обговорювали доцільність підписання Женевських угод⁵⁰.

Під час зустрічі М. С. Горбачова і М. Наджибулли 13 червня 1988 р. йшлося про реалізацію Женевських домовленостей, а також про план економічної допомоги Афганістану від ООН. Президент Афганістану звинувачував Пакистан у невиконанні Женевських угод, а також наголошував на необхідності роботи спостерігачів ООН безпосередньо в прикордонних регіонах, у зоні проходження «лінії Дюранда»⁵¹.

⁴³ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС» / сост. И. И. Кудрявцев; под ред. В. П. Козлова. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1995. С. 201.

⁴⁴ Постановление ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). 10 июля 1989 г. 4 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1989.07.10%20CC%20on%20Afggh.pdf

⁴⁵ Выписка из протокола №163 заседания Политбюро ЦК КПСС от 22 июля 1989 года. О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан. 27 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1989.10.22%20CC%20on%20Afggh.pdf

⁴⁶ Выписка из протокола № 164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 5 августа 1989 года. Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан. 5 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1989.08.05%20CC%20on%20Afggh.pdf

⁴⁷ Запись основного содержания беседы А. А. Громыко с Министром иностранных дел ДРА Ш. М. Достом. 4 января 1980 г. 14 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/A%201980.01.04-1.PDF

⁴⁸ Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА т. Наджибом. 20 июля 1987 г. 20 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1987.07.20. Gorbachev-Najibullah.pdf

⁴⁹ Запись беседы М. С. Горбачева с Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой 3 ноября 1987 г. 15 арк. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/25683-document-101-zapis-besedy-msgorbcheva-s-generalnym-sekretarem-ck>

⁵⁰ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. 7 апреля 1988 г. 11 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

⁵¹ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. 13 июня 1988 г. 7 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1988.06.13.Gorbachev-Najibullah.pdf

Не менш інформативними є стенограми зустрічей і перемовин керівництва СРСР з іноземними політиками щодо Афганістану. 4 січня 1980 р. відбулася зустріч заступника міністра закордонних справ СРСР А. Г. Ковальова з послом ФРН у СРСР Г. Віком. Вона продемонструвала повне несприйняття західнонімецьким урядом аргументації Кремля щодо вторгнення в Афганістан. Крім того, Г. Вік відкинув обґрунтування радянського політика в недоцільності винесення на розгляд РБ ООН «афганського питання»⁵².

У розмові міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико і державного секретаря США Е. Маскі, яка відбулася 27 травня 1980 р., йшлося про згорання «розрядки» між країнами внаслідок збройної агресії СРСР проти суверенної держави Афганістан. Радянський політик висловлював незадоволення щодо встановлених Вашингтоном санкцій, а саме бойкот Літніх Олімпійських ігор 1980 р. в Москві. Натомість Е. Маскі запевняв, що без виведення ОКРВ з Афганістану неможливе покращення радянсько-американських відносин⁵³.

20 березня 1981 р. А. А. Громико зустрівся з послом Франції Анрі Фроман-Мерисом. Міністр закордонних справ СРСР переконував у прагненні його країни якнайшвидшого політичного врегулювання афганської проблеми. А. А. Громико стверджував, що досягти цього можливо лише шляхом афгансько-пакистанського й афгансько-іранського діалогів, однак уряди Ісламабада і Тегерана «поки не дозріли до розуміння цього»⁵⁴. Аналогічна позиція лунала в розмові С. П. Гаврилова з першим секретарем посольства США Б. Л. Пескоу від 10 квітня 1981 р.⁵⁵. У бесіді радянського дипломата Г. М. Корнієнка з послом Франції Анрі Фроман-Мерисом, яка відбулася 14 вересня 1981 р., йшлося про плани політичного врегулювання афганської кризи, зокрема про ініціативу ЄЕС і «пропозиції» Демократичної республіки Афганістан. За словами Г. М. Корнієнка, ці плани не мали нічого спільного, окрім загальних слів, таких як «Афганістан», «невтручання» та ін⁵⁶. 6 лютого 1981 р. Г. М. Корнієнко зустрівся з послом Канади Дж. Пірсом. Політики обговорювали план врегулювання афганської проблеми, запропонований президентом Франції В. Жискаром д'Естеном. Недоліком цієї ініціативи Г. М. Корнієнко назвав те, що конференція по Афганістану планувалася без участі афганського уряду.

7–10 грудня 1987 р. відбулася зустріч М. С. Горбачова і Р. Рейгана у Вашингтоні. Політики неодноразово зверталися до «афганського питання», але їхні позиції суттєво різнилися. Москва наполягала на одночасному виведенні радянських військ і припиненні підтримки США та їхніми союзниками опозиції. Вашингтон пропонував припинити підтримувати моджахедів одночасно з відмовою Кремля від підтримки режиму М. Наджибулли після виведення ОКРВ⁵⁷. 27 лютого 1987 р. М. С. Горбачов зустрівся з міністром закордонних справ Італії Дж. Андреотті. У розмові йшлося про ситуацію в Афганістані та можливі шляхи вирішення конфлікту. Генсек заявляв про наміри СРСР вивести свої війська з Афганістану за умови припинення підтримки Штатами моджахедів. М. С. Горбачов звинувачував Вашингтон у здійсненні тиску на Пакистан і намаганні перешкодити врегулюванню афганської кризи⁵⁸. У розмові 10 грудня 1987 р. віце-президент США Дж. Буш запевнив М. С. Горбачова в тому, що Штати прагнули розв'язання

⁵² Запись беседы Заместителя Министра иностранных дел СССР А. Г. Ковалева с послом ФРГ в СССР Г. Виком. 4 января 1980 г. 9 арк. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/25651-document-69-zapis-besedy-zamestitelya-ministra-inostrannykh-del-ss>

⁵³ Conversation between Soviet Foreign Minister Comrade Andrei Gromyko with US Secretary of State Edmund S. Muskie. May 27, 1980. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117260>

⁵⁴ Запись основного содержания беседы А. А. Громыко с послом Франции в СССР А. Фроман-Мерисом. 20 марта 1981 г. 7 арк. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/25665-document-83-zapis-osnovnogo-soderzhaniya-besedy-aa-gromyko-s-posl>

⁵⁵ Запись беседы с первым секретарем посольства США в Москве Б. Л. Пэскоу (из дневника Гаврилова С. П.) 10 апреля 1981 г. 2 арк. URL:

⁵⁶ Запись беседы Г. М. Корниенко с послом Франции в СССР А. Фроман-Мерисом. 14 сентября 1981 г. 8 арк. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/document/25673-document-91-zapis-besedy-gm-kornienko-s-poslom-francii-v-sssr>

⁵⁷ Из бесед М. С. Горбачева и Р. Рейгана по Афганистану. 9–10 декабря 1987 г. 2 арк. URL: https://nsarchive.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1987.12.09.Gorbachev-Reagan-on-Afganistan.pdf

⁵⁸ Record of a Conversation of M. S. Gorbachev with Italian Minister of Foreign Affairs Giulio Andreotti (Excerpt). February 27, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117234>

афганської проблеми і не мали на меті встановлення в цій країні проамериканського уряду. Генсек переконував, що Москва не підтримувала прорадянський режим, а бажала бачити Афганістан незалежним, тому закликав Вашингтон припинити будь-яку підтримку моджахедів⁵⁹.

Ще одну групу джерел становлять виступи, промови, інтерв'ю радянських і афганських політиків. 12 січня 1980 р. відбулося п'яте засідання Шостої надзвичайної спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН з «афганського питання». Першим виступив представник Української РСР В. О. Кравець, який повторив кремлівські аргументи. Він говорив про недоцільність розгляду афганської кризи в ООН, перераховував здобутки Квітневої революції та переказав офіційну радянську версію подій в Афганістані. За його словами, «реакційним імперіалістичним силам» на чолі зі США «вдалося нав'язати Раді Безпеки, а згодом і Генеральній Асамблеї ООН обговорення питання, яке стосується винятково внутрішньої компетенції незалежної суверенної держави» – Демократичної республіки Афганістан. У виступі А. А. Громико на XXXV сесії ГА ООН від 25 вересня 1980 р. йшлося про загострення міжнародної обстановки внаслідок політики США, які почали нарощувати свою військову міць. Радянський політик наголосив, що «миролюбна країна» СРСР, прагнучи розрядки, виступила з пропозицією провести переговори про зупинку виробництва ядерної зброї, зменшення її кількості та повної ліквідації згодом. Вторгнення СРСР в Афганістан він назвав «законним, тимчасовим введенням», яке відповідало умовам радянсько-афганського договору 1978 р. і Статуту ООН⁶⁰.

В інтерв'ю західнонімецькому журналу «Шпігель» 19 квітня 1983 р. Ю. В. Андропов говорив про труднощі афгансько-пакистанських перемовин у Женеві. Він звинувачував Пакистан у навмисному затягуванні переговорного процесу через зовнішній тиск Штатів на політику Ісламабада⁶¹. 7 грудня 1988 р. М. М. Горбачов виступив на засіданні ГА ООН. У своїй промові він розкрив складники політики «перебудови», ключовими цілями якої називав перетворення СРСР на правову державу, в якій пануватиме гуманізм і свобода совісті. Наголошував на важливості вирішення питань ядерної зброї і регіональних конфліктів шляхом політичного діалогу. Відзначав покращення радянсько-американських відносин, указував на появу в них елементів довіри⁶². У березні 1989 р. Е. А. Шеварнадзе в інтерв'ю ТАРС зазначив, що Кремль був готовий припинити надання озброєння Кабулу, якщо Вашингтон та їхні союзники припинили би підтримувати моджахедів. Радянський політик підкреслив, що ці поставки регулювалися домовленостями, а американські були «незаконними»⁶³.

Важливими джерелами під час вивчення складних проблем новітньої історії є мемуари й щоденники учасників і сучасників подій. Критичний аналіз цієї групи джерел здатний суттєво розширити джерельну базу дослідження. Мемуари дають можливість краще зрозуміти дух епохи, «зазирнути за лаштунки» важливих подій. Деякі автори вміщували у своїх спогадах документи з власних архівів, які лишаються недоступними з інших джерел (Ковальков О. Л., 2021, с. 10).

У 1995 р. вийшла друком книга Д. Кордовеса (спеціальний представник Генерального секретаря ООН) і С. Харрісона «З Афганістану: внутрішня історія виведення радянських військ». У мемуарах висвітлено причини радянського вторгнення в Афганістан, проаналізовано основні події та наслідки афганської війни. Особливу увагу автори приділили характеристичі Женевських переговорів (1982–1988 рр.), покликаних врегулювати кризу в Афганістані. Мемуари відображають деталі переговорного процесу, зокрема підготовку до них, складання порядку денного, основні теми, які обговорювались, та внесок кожної зі сторін у пошуки мирного розв'язання конфлікту (Cordovez D., 1995).

⁵⁹ Conversation between M. S. Gorbachev and US Vice President George H. W. Bush. December 10, 1987. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117246>

⁶⁰ Громько А. А. Обеспечить мир народам – задача всех государств. *Выступление на XXXV сессии Генеральной Ассамблеи ООН 23 сентября 1980 г.* М.: Политиздат, 1980. 47 с.

⁶¹ Андропов Ю. В. Ответы журналу «Шпигель» (ФРГ) 19 апреля 1983 г. *Андропов Ю. В. Избранные речи и статьи.* Ю. В. Андропов. М.: Политиздат, 1983. С. 259–271.

⁶² Горбачев М. С. Выступление в Организации Объединенных Наций. 7 декабря 1988 г. М.: Издательство политической литературы, 1988. 32 с.

⁶³ Ответы Э. А. Шеварнадзе на вопросы корреспондента ТАСС. *Правда.* 1989. 24 марта. С. 6.

У мемуарах міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе «Мій вибір» (Шеварнадзе Э. А., 1991) і «Коли впала залізна завіса: зустрічі та спогади» (Шеварнадзе Э. А., 2009) згадувалась афганська криза, яка стала однією з найбільш складних проблем ХХ ст. Автор поділився своїми спогадами й думками щодо участі Радянського Союзу в цьому конфлікті. Він висвітлив власне бачення проблеми, проаналізував недоліки афганської політики Кремля. Е. Шеварднадзе назвав війну в Афганістані однією з причин розпаду СРСР, адже ця війна, за його словами, знищила довіру населення до влади та призвела до величезних людських і матеріальних втрат. Автор наголосив на важливості вивчення помилок минулого для забезпечення миру й стабільності у світі.

Отже, нами було використано широкий спектр джерел різного походження і рівня інформативності, що дозволило здійснити комплексний аналіз афганської кризи та ролі ООН в її врегулюванні. Найбільшу вагу під час дослідження мали документи ООН, більшість з яких належать до колекції бібліотеки ім. Дага Хаммаршельда. Стенограми засідань Ради Безпеки ООН, тексти резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, доповіді Генерального секретаря ООН демонструють реакцію світової спільноти на відкриту збройну інтервенцію СРСР, висвітлюють роль ООН у врегулюванні афганської проблеми. Важливу групу джерел становлять документи вищих органів влади СРСР. Лише незначна їх частина була опублікована і введена в науковий обіг. Передусім це пов'язано із жорсткою цензурою в Радянському Союзі й сучасній Російській Федерації. Нами було використано численні відскановані копії оригінальних документів з колекцій електронних архівів («Радянський архів» ім. В. Буковського, Архів національної безпеки Університету Дж. Вашингтона, Міжнародного центру Вудро Вільсона). Ці документи уможливили вивчення нами афганської політики Кремля та її еволюції впродовж 1980–1991 рр. Іншою групою джерел стали виступи та інтерв'ю радянських і афганських державних і військових діячів, які були опубліковані в окремих виданнях або в різних ЗМІ СРСР, Росії й України. У цих документах висловлювалася офіційна позиція кремлівського чи афганського урядів на ті чи інші події. Критичний аналіз мемуарів учасників і сучасників подій дав можливість краще зрозуміти чинники, які впливали на прийняття рішень радянським керівництвом в афганському питанні.

Список використаних джерел та літератури

- Ковальков О. Л. 2021. *СРСР в Афганістані (1978–1991 рр.): остання спроба експорту соціалізму*. Харків
- Костыря А. В., 2009. *Историография, источниковедения, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989) гг.* Донецк.
- Рабуш Т. В., 2018. *«Афганский вопрос» в 1980-е годы и резолюции ООН*. Архангельск.
- Черняев А. С. 1993. *Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям*. М.
- Шеварднадзе Э. А. 1991. *Мой выбор. В защиту демократии и свободы*. М.
- Шеварднадзе Э. А. 2009. *Когда рухнул железный занавес: встречи и воспоминания*. М.
- Cordovez D., 1995. Harrison S. S. *Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal*. New York.

Yuliia Bazan

THE AFGHAN CRISIS (1980–1991) IN THE ACTIVITIES OF THE UN: RESEARCH SOURCE BASE

Based on the study of numerous sources, including UN documents; transcripts, minutes, and decisions of the Politburo of the Central Committee of the CPSU; transcripts of meetings and negotiations between Soviet leaders and Afghan politicians; speeches, speeches, interviews of Soviet and Afghan state and military leaders; memoirs of participants and contemporaries of events, the role of the UN in resolving the Afghan crisis during 1980–1991 is being explored.

The author analyzes a wide range of UN documents, the majority of which belong to the collection of the main library of the UN system – the Dag Hammarskjöld Library. These include the UN Security Council meeting

records, UN Security Council resolutions, transcripts of the UN General Assembly meetings, UN General Assembly resolutions, reports and briefings by the UN Secretary-General on the situation in Afghanistan and attempts to resolve the conflict. This group of sources demonstrates the world community's reaction to the Soviet invasion of Afghanistan, the activities of the UN Security Council and the UN General Assembly in addressing the issue, and the stages of the Geneva negotiation process (1982–1988).

The protocols of meetings and decisions of the Politburo of the Central Committee of the CPSU are being studied, which illuminate the process of making the decision to begin armed intervention in the Democratic Republic of Afghanistan, the principles of propaganda accompanying the invasion, and the evolution of Soviet leadership's views on the policy of the USSR in Afghanistan. The transcripts of meetings and negotiations between Soviet leaders and Afghan politicians are being examined, which contain clear instructions and guidelines for the behavior of Afghan diplomats at meetings of the UN Security Council and General Assembly, during the Afghan-Pakistani negotiating process. This group of sources has demonstrated the complete absence of independent foreign policy in Afghanistan throughout the 1980s.

The analysis focuses on speeches, interviews, and statements made by Soviet and Afghan state and military officials, primarily those that provided justification for the Soviet Union's intervention in Afghanistan. These justifications included the need to protect the gains of the April Revolution, repel external threats, and numerous requests from Afghan leadership, as well as the assertion that the Kremlin's policy toward Afghanistan was in accordance with Article 51 of the UN Charter and the bilateral agreements between the Soviet Union and Afghanistan. Additionally, the sources also contain numerous accusations against the United States for its unwillingness to resolve the situation surrounding Afghanistan.

The research also examines the memoirs of participants and contemporaries of the events, including the recollections of the Special Representative of the Secretary-General D. Cordovez and E. Shevardnadze, the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union. This group of sources significantly expanded the research base and provided a better understanding of the spirit of the era.

Key words: Afghanistan, UN General Assembly, UN Security Council, USSR.

References

- Koval'kov O. L., 2021. *SRSR v Afganistani (1978–1991 rr.): ostannya sproba yeksportu sotsializmu*. [USSR in Afghanistan. (1978–1991): the last attempt to the export socialism]. Kharkiv. (In Ukrainian).
- Kostyrja A. A., 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.)* [Historiography, Source Study, Bibliography of the Special Operation of the USSR in Afghanistan (1979–1989)]. Doneck.
- Rabush T. V., 2018. «*Afganskij vopros*» v 1980-e gody i rezoljucii OON [«The Afghan Question» of the 1980s and United Nations resolutions]. Arkhangelsk.
- Shevardnadze E. A. 2009. *Kogda ruhнул zheleznyj zhanaves: vstrechi i vospominanija*. [When the Iron Curtain Fell: Encounters and Memories]. M.
- Shevardnadze E. A., 1991. *Moj vybor. Vzashhitu demokratii i svobody* [My choice. In defense of democracy and freedom]. M.
- Chernjaev A. S., 1993. *Shest' let s Gorbachevym: Po dnevnikovym zapisjam* [Six Years with Gorbachev: By Diary Entries]. M.
- Cordovez D., 1995. Harrison S. S. *Out of Afghanistan. The Inside Story of the Soviet Withdrawal*. New York. (In English).

УДК 37.091.4:811.161.1 Нитченко

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-2>

Бережна Світлана,
доктор філософських наук, професор,
проректор з наукової, інноваційної і міжнародної діяльності,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
prorector_berezhna@hnpu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-7629-2175

Дьякова Олена,
кандидат історичних наук, доцент
djakova.elena.hnpu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7767-0756

ХАРКІВСЬКИЙ ПЕРІОД У ЖИТТІ ДМИТРА НИТЧЕНКА

Метою даного дослідження є реконструкція життя українського письменника Д. Нитченка в Харкові й аналіз чинників зміцнення переконань під час його перебування в цьому місті.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на філософських і спеціально-наукових методах соціогуманітарної та соціологічної сфери.

Наукова новизна полягає у виділенні окремого етапу в діяльності Д. Нитченка. На підставі мемуарної та наукової літератури відтворено біографію письменника в період його перебування в Харкові, визначено події, що сталися в його житті в цей час, та їх вплив на подальше життя.

Дмитро Васильович Нитченко (1905–1999) – український письменник, що багато років прожив у Австралії. Та його становлення як національно свідомого українця відбувалося на Полтавщині та в Харкові.

На підставі зібраних джерел і публікацій можна зробити деякі висновки. Д. Нитченко прожив у Харкові з 5-місячною перервою майже 15 років. До переїзду в це місто чоловік уже мав усталені ідеологічні переконання, сформовані в роки революції, коли він жив у Зінькові. Його світобачення базувалося на любові до української культури.

Аналізуючи час перебування Д. Нитченка (Ниценка) в Харкові, можна виділити два періоди: перший, радянський – листопад 1927-го – липень 1941-го і другий, під час німецької окупації – грудень 1941-го – лютий 1943 року. Важливі події в житті письменника сталися в першому періоді перебування в Харкові. Тут слід зауважити три ключових моменти, що вплинули на його подальше життя. По-перше, знайомство з видатними українськими письменниками, спілкування з якими збагатило творчий досвід літератора. Також слід відзначити його співпрацю з часописами, що сталося завдяки вмінню писати статті, нариси або замальовки. По-друге, отримання гуманітарної освіти і, відповідно, спеціальностей перекладача та педагога, що полегшувало спілкування з німцями як під час перебування в концтаборі, так і під час знаходження в Німеччині. По-третє, створення родини, яка підтримувала чоловіка протягом усього життя.

У другий харківський період і в період еміграції Д. Нитченку стали в нагоді отримані знання в журналістиці та педагогіці.

Таким чином, на нашу думку, літературний та педагогічний досвід, освіта і сімейний стан, отримані в Харкові, мали важливе значення в житті письменника.

Ключові слова: викладач, Дмитро Нитченко, Друга світова війна, еміграція, міжвоєнний період, письменник, Харків.

Дмитро Васильович Нитченко (1905–1999) – відомий український письменник, який багато років прожив в Австралії. Але його становлення як національно свідомого українця відбувалося на Полтавщині та в Харкові. Свою любов до рідної мови, літератури чоловік проніс через усе життя, навіть живучи далеко від України.

Сьогодні вивчення біографій постатей, що емігрували з України в різні часи, має велику актуальність, бо дослідження їхнього життя, переконань надають науковцям цінний матеріал

для кращого розуміння того періоду у вітчизняній історії, в який ці люди жили і творили, повертають із забуття імена тих, хто був причетний до збагачення духовної скарбниці України. Але, висвітлюючи діяння цих особистостей, не слід вдаватися до їх глорифікації. Така однобічна позиція може стати на заваді істинному розумінню як самої постаті, так і її діяльності в ту історичну епоху, коли вона жила.

Метою даного дослідження є реконструкція життя відомого українського письменника Д. Нитченка в Харкові й аналіз чинників зміцнення ідеологічних переконань під час перебування в цьому місті.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких наукових завдань: дослідити стан наукової розробки даної проблеми та її джерельну базу; визначити періоди перебування письменника в Харкові; висвітлити середовище, яке вплинуло на світогляд Д. Нитченка під час перебування у визначеному населеному пункті; висвітлити важливі події його життя в цьому місті.

Наразі створено певну кількість просопографічних праць про письменника. Серед них варто відзначити роботи М. Павлишина, Р. Рибальченка, П. Сороки (М. Павлишин, 1997а; М. Павлишин, 1997б; Р. Рибальченко, П. Сорока, 1996). Також є публікації, присвячені деяким питанням історії України, де для ілюстрації певних тверджень автори використовують епізоди із життя досліджуваної постаті. Свідченням цього є стаття дослідниць Г. Гандзілевської та Т. Ширяєвої «Психологічні ідеї розвитку патріотизму у творах українських письменників-емігрантів» (2015). Серед особистостей, що демонструють формування почуття патріотизму до своєї Батьківщини, є й постать Дмитра Васильовича. Авторки вважають, що «основою патріотизму Д. Нитченка є любов до рідної природи, цінність сім'ї, прийняття життя таким, яким воно є, довіра до світу, відповідальність за якісне наповнення свого життя та відданість своїй справі, яку вбачаємо в літературній діяльності» (Гандзілевська & Ширяєва, 2015, с. 62).

Л. Саєнко проаналізувала видавничу діяльність письменника, також наголошуючи на його «щирому патріотизмі» (Саєнко, 2005, с. 55).

Для дослідження даної теми важливе значення мають мемуари самого Д. Нитченка та його доньки відомої письменниці Лесі Богуславець. До мемуаристики відносимо працю ще одного харківського емігранта Юрія Бойка-Блохіна. В аналізі спогадів фіксуємо деякі неточності у визначенні хронології подій, розташування деяких споруджень, що притаманно для цього жанру літератури.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й системності. Стаття ґрунтується на філософських та спеціально-наукових методах соціогуманітарної сфери наукового пізнання: історичному, структурно-функціональному, системному тощо. Також використано соціологічні методи дослідження – біхевіористичний, соціальної сітки тощо.

Наукова новизна полягає у виділенні окремого етапу в дослідженні діяльності Д. Нитченка, а саме в Харкові. На підставі мемуарної та наукової літератури відтворено біографію письменника в період його перебування в зазначеному місті, визначено важливі події, що сталися в його житті в цей час, та їх вплив на подальше життя.

Справжнє прізвище Дмитра Васильовича – Ниценко. Але свої твори він підписував не тільки своїм прізвищем, а й псевдонімами: Дмитро Нитченко, Дмитро Чуб, Остап Зірчастий, Микола Срібний. І так сталося, що відомим в історії чоловік залишився під псевдонімом Нитченко. Натомість у Харкові Дмитро Васильович жив під рідним прізвищем – Ниценко.

Дмитро Васильович Ниценко народився 8 (21) лютого 1905 р. в Зінькові, що на Полтавщині, в заможній селянській родині. Його дитинство пройшло на Ниценковому хуторі, заснованим батьком письменника – Василем Ниценком¹. Хутір належав до села Лютенські Будища неподалік від Зінькова.

У родині Ниценків було три сина: Володимир, Дмитро і Сергій. Початкову освіту хлопці отримували в Лютенських Будищах, а згодом почали навчатися в Зіньківській гімназії. Навчання в Зінькові припало на роки національно-демократичної революції. Тому юнак закінчував уже

¹ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельбурну: Із хроніки мого життя. Мельборн, 1990. С. 13.

Третю трудову школу в радянські часи. 1924 року Дмитро закінчив тут ще й індустріально-технічну школу (Сорока П. 1996, с. 8).

З дитинства хлопець закохався в природу рідного краю, українську мову. Ці почуття Дмитро Васильович проніс через усе життя.

Після закінчення індустріально-технічної школи Д. Нитченко переїхав до батьків, які в період революції виїхали до П'ятигорську. Там розпочався трудовий шлях юнака – батько влаштував його спершу на залізницю, а пізніше юнак перейшов на завод Ельмехтресту.

Слід відзначити, що ще в Зінькові, навчаючись у школі, Дмитро почав писати вірші, а будучи в індустріально-технічній школі, став відвідувати літературний гурток «Плуг» (Сорока П. 1996, с. 8). У 1925 р. в газеті «Більшовик Полтавщини» вперше було надруковано вірш Дмитра².

Перебуваючи на Кавказі, юнак після роботи й у вихідні дні відвідував міський клуб, де українці зорганізували хор, виступали з концертами і виставами. Дмитро передплачував українські часописи: харківські «Вісті» і ростовську «Червону газету». З 1926 р. у ростовській газеті почали друкувати вірші та статті Д. Ниценка. Іноді передруки його статей з'являлись на шпальтах харківських «Вістей».

Якось у «Червоній газеті» з'явилося оголошення про відкриття українського відділу при робітничому факультеті в Краснодарі. Після деяких перепитів (через наявність технічної освіти) за підтримки А.В. Луначарського Дмитро був прийнятий на третій курс навчання. Однак на початку нового навчального року його відрахували з робітфаку як такого, що приховав своє соціальне походження³. На думку П. Сороки, саме в Краснодарі відбулося становлення Д. Ниценка як поета. Його вірші, статті, нариси публікують не тільки в місцевій пресі, а й в українських часописах Харкова і Полтави (Сорока П. 1996, с. 9).

Після виключення із робітфаку Д. Ниценко вирішив їхати до Харкова, котрий тоді був столицею України.

Таким чином, ще до переїзду в Харків Д. Нитченко мав сформоване світобачення, що полягало в любові до всього українського.

У середині листопада 1927 р. Дмитро Васильович приїхав до Харкова, оселився на Павлівці. Спочатку місто йому не сподобалось, адже «дихало холодом, було непорядковане, напівчуже»⁴.

Попервах Дмитро Васильович влаштувався на роботу до гудзикової фабрики «Кістка і ріг», а у 1929 р. перейшов облікувачем до Державного Видавництва України (ДВУ)⁵. Ця робота полягала в реєстрації творів, які подавали письменники до друку у ДВУ, і передачі їх на розгляд редактору або рецензентам. Із цього часу почалось його спілкування з відомими українськими письменниками, що мешкали не тільки в Харкові, а й приїжджали у справах публікацій у ДВУ з інших міст України та Кубані. Серед них були Іван Багряний, Микола Хвильовий, Борис Антоненко-Давидович, Остап Вишня, Майк Йогансен, Григорій Епик, Олекса Слісаренко, Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Василь Барка, Пилип Капельгородський та інші. Як письменник Д. Нитченко тоді входив до складу літературного об'єднання «Політфронт». До початку 40-х років було надруковано багато публікацій у часописах, а також побачили світ дві збірки його віршів «Поезії індустрії», «Склепіння», окреме зібрання нарисів (Сорока П. 1996, с. 13).

Сучасна докторка філології Р. Мовчан, аналізуючи літературне життя 1920-х років, відзначає як «неоднозначну культурну атмосферу, коли на різних рівнях відбувався справжній броунівський рух різних, зазвичай протилежних ідей, думок, конкретних дій. А на цьому тлі українські модерністи прагнули найскорішого відчуження «периферії» від «центру», у своїх творах, публіцистичних виступах тощо сміливо порушували питання національної ідентичності, національного відродження й самодостатнього розвитку українського мистецтва» (Мовчан Р. 2011, с. 10).

² Нитченко Д. Вказ. праця. С. 77

³ Там само. С. 72.

⁴ Там само. С. 77.

⁵ Там само. С. 78–79; 80.

У цей час українські красномовці об'єднувалися в організації «Плуг», «Гарт», ВАПЛІТЕ тощо, шукали нові теми й літературні жанри.

Комунікація з класиками української літератури, які прийняли юнака у своє коло, давала молодому письменнику багатий досвід, допомагала розширенню його кругозору. Крім того, Дмитро Васильович навчався в технікумі іноземних мов, що також підвищило його інтелектуальний рівень.

У 1930 р. ДВУ було реорганізоване в Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ) (Історія видавництва України... 2009, с. 9). Окремі сектори перетворилися на видавництва. Так, сектор художньої літератури, де працював Д. Нитченко, став видавництвом «ЛіМ» (Література і Мистецтво).

Проте період в історії України, коли митцям дозволялось експериментувати, швидко закінчився, і розпочалися репресії. Письменників звільняли з роботи, заарештовували, відправляли у виправно-трудові табори, а то й розстрілювали. З відчаєм Дмитро Васильович описував похорон М. Хвильового, проведення суду над членам «Спілки визволення України», інспірованого НКВС.

Д. Ниценко був звільнений із видавництва. Для нього це був страшний удар, адже у 1930 р. він одружився з Марією Григорівною Дроб'язко, яка працювала медсестрою в одній із місцевих лікарень, і йому потрібно було утримувати сім'ю. Декілька років чоловік працював на різних роботах, але всюди його швидко звільняли, пояснюючи це скороченням штатів. Сам Дмитро Васильович вважав, що основною причиною його звільнення було соціальне походження, адже одного з його дядьків було розкуркулено, другого – розстріляно. Репресували й брата Сергія, який служив у Червоній армії.

Тим не менш чоловік намагався не показувати відчаю. Його донька, письменниця Леся Богуславець, згадувала, що «за характером батько був веселим, якщо мама переживала, чи не буде гірше, то він був оптимістом» (Антипович Г. 2020, с. 8). Сам Дмитро Васильович відзначав, що в цей час, зацькований і заляканий арештами письменників, намагався ні з ким не зустрічатися, аби не потрапити за ґрати. Тим паче, що родина була великою: народилася донька Леся, і до них переїхала мати з племінником репресованого брата Сергія.

У 1934 р. Д. Ниценка призвали на територіальні збори до армії. На зборах курсанти вивчали азбуку Морзе. Крім того, йому доручили впорядкувати бібліотеку. Згодом його відправили додому, адже, як згадує в мемуарах Дмитро Васильович, таке сталося після того, як дізнались про його соціальне походження.

Цього ж року чоловік вступив на мовно-літературне відділення Харківського педагогічного інституту. Зарахований був на 2-річний факультет з українською мовою навчання, але незбаром студентів у примусовому порядку перевели на 4-річний курс з викладанням російською мовою, залишивши українськими лише мову та літературу.

Після першого курсу навчання Д. Ниценко розпочав педагогічну діяльність. Він викладав українську мову та літературу у 84-й школі, що тоді розташовувалась за адресою вул. Берії, 36 (зараз – вул. Кооперативна; але школа знаходилась біля Харківського, а не Нетечинського моста, як вважав мемуарист)⁶. Молодий вчитель зізнався, що в цій школі було багато переростків, і тому йому було важко працювати з таким учнівським контингентом.

Наступного навчального року він перейшов до 116-ї школи, що розташовувалась у районі Держпрому (вул. Анрі Барбюса, 12 – зараз вул. Зойфера Юри). Тут навчались переважно діти науковців, митців, чиновників. У цій установі Д. Ниценко також викладав українську мову та літературу. У даному навчальному закладі Дмитру Васильовичу, ще студенту, вдалося розкрити свої педагогічні здібності. Він не тільки цікаво вів заняття, а й проводив літературні вечори, диспути, запрошуючи на них своїх приятелів-письменників, просив доньку Лесю декламувати вірші (Антипович Г. 2020, с. 9). Паралельно з роботою в школі Д. Ниценко читав лекції на підготовчих курсах і екзаменував абітурієнтів до 1-го медичного інституту.

⁶ Нитченко Д. Вказ. праця. С. 162.

1936 року сім'я відзначила новосілля. Дмитро Васильович отримав кімнату на вул. Свердлова (зараз – Полтавський шлях). Ймовірно, житло родини розташовувалося в районі Південного вокзалу. Сам мемуарист точної адреси не назвав. Леся Богуславець через багато років відвідала Харків і розпливчато описала місце, де вони колись жили: «ідемо оглянути рідні місцевини. <...> Ось поліклініка, де мама колись працювала. <...> Якщо далі пройти, буде й наша стара адреса. Я спішу, спотикаюся... Переді мною стелиться площа. <...> Перед мостом вуличка, що веде в Карпівський сад. Там розкішні дерева, запах черемхи. Починаю йти тією доріжкою і... спиняюсь. Ні, хай залишиться таким, як у споминах... Іду мостом. По той бік Холодна Гора»⁷.

У 1940 р. Д. Нитченко закінчив інститут. Попереду нібито краще життя... Але німецько-радянська війна перекреслила всі надії...

Повістку з військкомату Д. Нитченко отримав у перші дні війни. Його зарахували до батальйону зв'язку⁸. Декілька тижнів мобілізовані дислокувались у приміщенні Школи червоних старшин (вул. Володарського, наразі – Семінарська). 19 липня 1941 р. Д. Ниценко разом з однополчанами вирушив на фронт і опинився під Вязьмою на Смоленщині.

Так закінчився перший період перебування Д. Нитченка у Харкові, що тривав майже 14 років. Цей період насичений тривогами репресій, поневіряннями через звільнення з роботи. І водночас – це період знайомства і спілкування з визначними українськими письменниками, отримання гуманітарної освіти, початку педагогічної діяльності й удосконалення творчих навичок, публікації творів у часописах (переважно віршів для дітей), виходу перших збірок віршів, змін в особистому житті.

Воювати Д. Нитченкові прийшлося недовго. На лінію фронту під Вязьмою сформовані в Харкові підрозділи прибули у серпні 1941 року. У ході Вяземської операції радянські частини були оточені. 10 жовтня Д. Ниценко здався в полон німцям. Разом із тисячами інших в'язнів він потрапив до одного з могільовських концтаборів (Білорусія). Там він став перекладачем та помічником лікаря в санітарному пункті. Як згадує Дмитро Васильович, на початку листопада він поскаржився на своє життя одному німецькому офіцеру, який надав йому довідку про звільнення з полону з дозволом повернутися додому⁹. Разом із Д. Ниценком такий же дозвіл отримав ще один полонений – лікар з Харкова. 9 листопада чоловіки вирушили додому. За 28 днів вони подолали відстань у 800 км. Таким чином, за підрахунками авторів, орієнтовно 16 грудня 1941 р. Д. Ниценко повернувся до Харкова. Леся Богуславець згадує, що батько зайшов до дому виснажений, опухлий і завошивлений¹⁰.

Утім радість повернення для Дмитра Васильовича змінилась смутком, коли він дізнався, що частину його книжок дружина спалила. Марія Григорівна, налякана чуткою про те, що німці переглядатимуть домашні бібліотеки і заарештовуватимуть власників радянських видань, вирішила позбутися деяких книг, серед яких були з авторськими автографами (Антипович Г. 2020, с. 8).

Німці, захопивши Харків, проводили свою політику за методом «батога і пряника». Уже в перший день окупації міста на стовпах головних вулиць було повішено 116 харків'ян. Прилюдні страти, зникнення людей, облави, обшуки на вулицях стали буденністю. Водночас гітлерівці проводили проукраїнську політику, проголосивши державною мовою поруч із німецькою й українську, відновивши діяльності громадських організацій, зокрема «Просвіти», підтримуючи випуск преси і т. п. (Титаренко Д., 2014, с. 401–406). Це дало можливість національно свідомим містянам домагатися втілення власної мети – українізувати Харків. Ще в жовтні 1941 р. був зорганізований Громадський комітет на чолі з Володимиром Доленком, а у грудні відно-

⁷ Богуславець Л. На прощу до рідної землі (Враження з подорожі). Мельборн, 1984. С. 107–108.

⁸ Нитченко Д. Вказ. праця. С. 182.

⁹ Там само. С. 258.

¹⁰ Богуславець Л. Вказ. праця. С. 112.

вила діяльність «Просвіта», стала розповсюджуватися україномовна газета «Нова Україна». Утім вся діяльність місцевої цивільної адміністрації, громадських організацій, випуск преси проводилась під пильним контролем гітлерівців. Українці, хоч і мали певну свободу, все ж повинні були узгоджувати свої дії зі спеціально призначеним від німецької комендатури куратором цивільної частини життя містян, звітувати гестапо про свої заходи. Зрозуміло, що це викликало незадоволення у національно свідомих харків'ян, але їм приходилося із цим миритися, щоб не наразитися на репресії.

В окупованому німцями місті життя було вкрай важким. Соціальна інфраструктура була відсутньою. Не було ні води, ні світла, ні опалення. Дуже швидко стала відчуватися нестача продуктів харчування. У цей період у місті з'явилося нове слово – «мінка»: харків'яни ходили селами за десятки, а іноді й сотні кілометрів від дому обмінювати свої речі на продукти харчування. Усе частіше на вулицях можна було побачити не тільки страчених, а й померлих від голоду.

Оклигавшись після полону і подорожі з концтабору, Д. Нитченко почав ходити на мінки. За місяці окупації він здійснив п'ять таких рейдів¹¹. Під час цих мандрів Дмитро Васильович зблизився з письменником Анатолем Гаком. Разом вони доходили до Зінькова і Лютинських Будищ, куди Д. Ниценко незабаром перевіз свою дружину і доньку, щоб урятувати від голоду.

На початку 1942 р. чоловік влаштувався кореспондентом до редакції газети «Нова Україна». Редактором відділу літератури, науки й мистецтва цього часопису був Юрій Бойко-Блохін. Пізніше останній згадував про спілкування з Дмитром Васильовичем, вважаючи, що «він був одним із тих, що серед харківських руїн, згарищ, у голоді й холоді, героїчно творили національний зміст щоденника «Нова Україна»» (Бойко Ю. Д. 1981, с. 7). Робота в часописі «Нова Україна» окриляла письменника (за висловом Ю. Бойка-Блохіна (Бойко Ю. Д. 1981, с. 7)) попри всі побутові негаразди.

На шпальтах газети Д. Ниценко розповідав про життя на Полтавщині, куди він ходив на мінки¹². Особливо чоловіка хвилювало мовне питання. Після відвідин окремих навчальних закладів і дитячих будинків він обурювався використанням російської мови учнями й викладачами цих закладів. До речі, Дмитро Васильович вважав, що знання російської мови перешкоджає вивченню української¹³. Д. Ниценка ображало використання російської мови і в адміністративних установах. І хоча офіційно було заборонено використання російської мови на службі, перекладачі відмовлялися розмовляти українською мовою навіть із селянами. Про це кореспондент розповів у статті «Перекладачка»¹⁴. Ймовірно, на вимогу окупантів Дмитро Васильович у деяких своїх статтях зображував позитивний образ німецького солдата, особливо відмічаючи їхню турботу за дітей¹⁵.

Крім роботи в редакції «Нової України», чоловік викладав українську мову на підготовчих курсах, організованих для молоді при «Просвіті»¹⁶.

1943 р. розпочався наступ Червоної армії на Харків. На початку лютого німці почали евакуйовувати бажаних на Захід, подалі від лінії фронту. Дмитро Васильович остерігався, що перебування в полоні та співпраця з німцями призведуть до арешту НКВС й отримання суворого покарання. Він вирішив залишити Батьківщину. Так закінчився другий і останній період перебування письменника в Харкові (трохи більше року). Разом із родиною письменник переїхав спочатку до Кременчука, де перебували працівники «Нової України», а потім – далі – до Польщі та Німеччини. У 1949 р. родина Ниценків перебралась до Австралії.

¹¹ Нитченко Д. Вказ. праця. С. 280.

¹² Ниценко Д. В Лютенських Будищах. *Нова Україна*. 1942. 16 серпня; Ниценко Д. Перекладачка. *Нова Україна*. 1942. 13 вересня; Ниценко Д. Нове й старе. *Нова Україна*. 1942. 17 жовтня.

¹³ Ниценко Д. В залізничних школах. *Нова Україна*. 1942. 26 листопада.

¹⁴ Ниценко Д. Перекладачка. *Нова Україна*. 1942. 13 вересня.

¹⁵ Ниценко Д. Зоя. *Нова Україна*. 1942. 24 жовтня; Ниценко Д. Могила шістьох. *Нова Україна*. 1942. 9 жовтня; Ниценко Д. Під ворожим вогнем. *Нова Україна*. 1942. 25 грудня; Ниценко Д. Зима в лісі. *Нова Україна*. 1942. 20 грудня.

¹⁶ Нитченко Д. Відь Зінькова до Мельбурну... С. 287.

За кордоном Дмитро Васильович викладав у Новоульмській школі для українців, писав статті, нариси, вірші, що друкувались в україномовних часописах. Перебуваючи в Австралії, Д. Ниценко багато зробив для збереження української мови й культури серед емігрантів. З одностудцями він засновував українські школи, в яких працював учителем. 1951 р. він організував видавництво «Ластівка», де видавались художня, мемуарна література, навчальні посібники українською та англійською мовами, часто за редакцією та з передмовами фундатора. Також Д. Ниценко брав участь у створенні альманаху «Новий обрій», який сьогодні вважається важливим джерелом з історії життя українців в Австралії. Він сам писав багато художніх творів, підручників, шкільних програм, наукових праць з філології. Паралельно чоловік активно займався громадською роботою: головував в Українській центральній шкільній раді Австралії, керував літературно-мистецьким клубом імені Василя Симоненка, працював у Науковому товаристві імені Шевченка, Українській громаді Вікторії, Союзі Українських організацій Австралії, був членом закордонних творчих об'єднань «Слово» і Національної спілки письменників України.

Після проголошення незалежності України Дмитро Васильович декілька разів приїздив на Батьківщину, відвідав Київ, Полтавщину.

1999 р. Дмитро Нитченко помер. Похований він у Мельбурні, де проживав останні роки. Сім'я та Ліга українських меценатів заснували премію його імені, яка присуджується літераторам за стійку українську позицію, розповсюдження українських цінностей та мови.

Отже, на підставі зібраних публікацій можна зробити такі висновки. Д. Нитченко прожив у Харкові з 5-місячною перервою майже 15 років. До переїзду в це місто чоловік уже мав усталені ідеологічні переконання, сформовані в роки революції, коли він ще жив у Зінькові. Його світобачення базувалось на любові до української культури, що відображено в його творах і мемуарах.

Час перебування Д. Нитченка-Ниценка в Харкові можна поділити на два періоди: перший, радянський – листопад 1927-го – липень 1941-го і другий, час німецької окупації – грудень 1941-го – лютий 1943 року. Важливі події в житті письменника сталися в першому періоді перебування в місті. Тут слід зауважити три ключових моменти, що вплинули на його подальше життя. По-перше, знайомство з видатними українськими письменниками, спілкування з якими збагатило творчий досвід літератора. Також слід відзначити його співпрацю з часописами, що позначилось на вмінні писати статті, нариси, замальовки. По-друге, отримання гуманітарної освіти й, відповідно, спеціальностей перекладача та педагога, що полегшувало спілкування з німцями як під час перебування в концтаборі, так і під час знаходження в Німеччині. По-третє, створення родини, яка підтримувала чоловіка протягом усього подальшого життя.

У другий харківський період Д. Нитченка та під час еміграції стали в нагоді отримані знання, досвід у журналістиці та педагогіці.

Перспективу подальших розвідок убачаємо в реконструкції життєвих сценаріїв інших харківських національно свідомих українців, що емігрували з України у 1943 році.

Список використаних джерел та літератури

Антипович Г. 2020. Слово Дмитра Нитченка в боротьбі за Українську Свободу. *Наш Український Дім: Науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори (Ніжин)*. № 1, 4–10.

Бойко Ю. Д. 1981. Нитченко як творча індивідуальність. В.: Д. Чуб *Люди великого серця (статті, розвідки, спогади)*. Мельборн.

Гандзілевська Г., 2015, Ширяєва Т. Психологічні ідеї розвитку патріотизму у творах українських письменників-емігрантів. В: В. П. Мельник, С. Д. Максименко, В. Л. Ортинський, ред. *Філософсько-психологічні аспекти духовності: соціально-економічні трансформації та відродження національної гідності: зб. тез Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої року митрополита Андрія Шептицького (20 квітня 2015 р.)*. Львів: СПОЛОМ, 61–64.

Історія видавництва України. Державні видавництва України. 1917–2007 рр., 2009. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.ukrbook.net/elektr_public/istor_vydav.pdf [19.10.2023].

Мовчан Р., 2011. Методологічні особливості історичного осмислення літературного процесу 1920-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету : Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Вип. 26. Ужгород, 9–12.

Павлишин М., 1997а. Живий Дмитро Нитченко. В: *Канон та іконостас: Українська модерна література*. Київ, 374–379.

Павлишин М., 1997б. З епістолярної скарбниці Дмитра Нитченка. В: *Канон та іконостас: Українська модерна література*. Київ, 380–383.

Рибальченко Р., 2014. Нитченко Дмитро Васильович (літ. псевд. Ніценко, Чуб, Остап Зірчастий) (1905–2000). *Харьковская эмиграция 1942–1943*. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://proza.ru/2014/07/07/2020> [19.10.2023].

Саєнко Л., 2005. Дмитро Нитченко – письменник, видавець. *Бібліотечний вісник*. № 3. Київ, 50–55.

Сорока П., 1996. *Дмитро Нитченко-Чуб: Літературний портрет*. Тернопіль.

Титаренко Д., 2014. Мова як чинник ідеологічного впливу та інструмент політичної боротьби на території Східної України під час нацистської окупації. В: *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 400–407.

Svetlana Berezhna, Helen Diakova

THE KHARKIV PERIOD IN THE LIFE OF DMYTRO NITCHENKO

The purpose of this study is to reconstruct the life of the Ukrainian writer D. Nytchenko in Kharkiv and analyze the factors that strengthened his beliefs during his stay in this city.

The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is based on philosophical and special scientific methods of the socio-humanitarian and sociological sphere.

The scientific novelty consists in highlighting a separate stage in the activity of D. Nytchenko. On the basis of memoirs and scientific literature, the biography of the writer during his stay in Kharkiv is reproduced, the events that happened in his life at that time and their impact on his later life are determined.

Dmytro Vasyliovych Nytchenko (1905–1999) is a Ukrainian writer who lived in Australia for many years. But his formation as a nationally conscious Ukrainian took place in Poltava Oblast and Kharkiv.

Based on the collected sources and publications, the following conclusions can be drawn. D. Nytchenko lived in Kharkiv for almost 15 years with a 5-month break. Before moving to this city, the man already had established ideological beliefs, formed during the years of the revolution, when he lived in Zinkov. His worldview was based on love for Ukrainian culture.

Having analyzed D. Nitchenko's stay in Kharkiv, it can be divided into two periods: the first, the Soviet period - November 1927 - July 1941, and the second, the time of German occupation - December 1941 - February 1943. Important events in the writer's life took place during the first period of his stay in Kharkiv. Three key points that influenced his further life should be noted here. First, acquaintance with outstanding Ukrainian writers, communication with whom enriched the creative experience of the writer. It should also be noted his cooperation with magazines, which happened thanks to the ability to write articles, essays or sketches. Secondly, receiving a humanitarian education and, accordingly, the specialties of an interpreter and a teacher, which facilitated communication with the Germans, both during the stay in the concentration camp and during the stay in Germany. Thirdly, the creation of a family that supported the man throughout his life.

In the second Kharkiv period and during the period of emigration, D. Nytchenko came in handy with the acquired knowledge in journalism and pedagogy.

Thus, in our opinion, the literary and pedagogical experience, education and family status obtained in Kharkiv were of great importance in the writer's life.

Key words: *Dmytro Nytchenko, emigration, interwar period, Kharkiv, teacher, World War II, writer.*

References

Antypovych G., 2020. Slovo Dmytra Nytchenka v borot'by za Ukrayis'ku Svobodu [Dmytro Nytchenko's Word in the Struggle for Ukrainian Freedom]. *Nash Ukrayins'kyi Dim: Naukovo-populyarnyyi chasopys dlya vchyteliv Ukrainy ta diaspori*. No. 1. Nizhyn. 4–10 (In Ukrainian).

Boyko Yu. D., 1981. Nytchenko yak tvorchyia individual'nist' [Nytchenko as a creative individuality]. In: *Chub D. Lyudy velykogo sertcyu (statti, rozvidky, spogady)*. Melbourne. (In Ukrainian).

Gandzilevs`ka G., 2015, Shiryayeva T. Psychologichni ideyi rozvytku patriotyzmu u tvorakh ukrai'ns'kykh pys'mennykiv-emigrantiv [Psychological ideas of patriotism development in works of Ukrainian emigrant writers]. In: *Mel'nyk V. P., Maksymenko S. D., Ortyns'kiy V. L. red. Filofofs'ko-psyhologichni aspekty dukhovnosti: sotcial'no-ekonomichni transformatsiyi ta vidrodzhennya nacional'noyi gidnosti: zb. tez Vseukrai'ns'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, prysviachenoyi roku mytropolyta Andreyu Sheptyc'kogo (20 kvitnya 2015 r.)*. L'viv, 61–64 (In Ukrainian).

Istoriya vydavnytva Ukrainy. Derzhavni vydavnytva Ukrainy 1917–2007 rr. [History of publishing houses of Ukraine. State publishing houses of Ukraine. 1917–2007]. 2009. Kyiv. [Online]: Available from: http://www.ukrbook.net/elektr_publ/istor_vydav.pdf [Accessed: 19.10.2023]. (In Ukrainian).

Movchan R. 2011. Metodologichni osoblyvosti istorychnogo osmyslennja literaturnogo procesu 1920-h rokiv [Methodological features of the historical understanding of the literary process of the 1920s]. *Naukovyi visnyk Uzhgorods'kogo universytetu : Serija: Filologija. Social'ni komunikaciyi*. Issue 26. Uzhgorod. 9–12. (In Ukrainian).

Pavlyshyn M., 1997a. Zhyvyy Dmytro Nytchenko [Dmytro Nytchenko is alive]. *Kanon ta ikonostas: Ukrai'ns'ka moderna literatura*. Kyiv. 374–379. (In Ukrainian).

Pavlyshyn M., 1997b. Z epistoljarnoyi skarbnyci Dmytra Nytchenka [From the epistolary treasury of Dmytro Nytchenko]. *Kanon ta ikonostas: Ukrai'ns'ka moderna literatura*. Kyiv. 380–383. (In Ukrainian).

Rybal'chenko R. 2014. Nytchenko Dmytro Vasylyovych (lit. psevd. Nicenko, Chub, Ostap Zirchastyi) (1905–2000) [Nytchenko Dmytro Vasylyovych (lit. psevd. Nitsenko, Chub, Ostap Zirchastiy) (1905–2000)]. *Har'kovskaya emigraciya 1942–1943*. [Online]: Available from: <https://proza.ru/2014/07/07/2020> [Accessed: 19.10.2023]. (In Ukrainian).

Saienko L., 2005. Dmytro Nytchenko – pys'mennyk, vydavets' [Dmytro Nytchenko – writer, publisher]. *Bibliotechnyyi visnyk*. No. 3. Kyiv. 50–55. (In Ukrainian).

Soroka P., 1996. *Dmytro Nytchenko-Chub: Literaturnyi portret* [Dmytro Nytchenko-Chub: Literary portrait]. Ternopil'. (In Ukrainian).

Tytarenko D. 2014. Mova yak chynnyk ideologichnogo vplyvu ta instrument politychnoyi borot'by na terytorii Shidnoiy Ukrainy pid chas nacysts'koyi okupaciyi [Language as a factor of ideological influence and a tool of political struggle on the territory of Eastern Ukraine during the Nazi occupation]. In: *Borot'ba za Ukrainu v 1943–1944 rr.: vlada, zbroyni syly, suspil'stvo*. Kyiv. 400–407. (In Ukrainian).

УДК 94(477)"1950/1970"Романченко(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-3>

Грінченко Віктор,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
grvi63@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2852-3650

І. С. РОМАНЧЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК БОЛГАРСЬКОГО ПЕРІОДУ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті розглядається внесок українського літературознавця Івана Савича Романченка (1894–1977) у дослідження софійського періоду в біографії видатного українського вченого, громадського та політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова. Дотепер відповідний аспект досліджень І. С. Романченка найбільш повно знайшов своє відображення в монографії Антоніни Якімової «Болгарський період життя професора Михайла Драгоманова». Беручи до уваги наведені в цій монографії факти й висновки, автор статті мав на меті додати деякі нові матеріали для більш повного розкриття окресленої проблематики.

Наголошено та доповнено факти про відповідні творчі контакти І. С. Романченка з болгарськими вченими Симеоном Русакієвим, Михайлом Арнаудовим, Петком Атанасовим, Крумкою Шаровою, а також з українським скульптором в еміграції (у Болгарії) Михайлом Паращукком.

Акцентовано на безпосередньому внеску І. С. Романченка в дослідження болгарського періоду життя і діяльності М. П. Драгоманова, який знайшов своє відображення в науковому процесі 1950–1970-х років. Висвітлено ключові ідеї його статті «Михайло Драгоманов у Болгарії» (1958), деякі характерні оцінки тогочасними науковцями третього розділу монографії Давида Заславського та Івана Романченка «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність» (1964), який присвячено болгарському етапу його біографії та ін.

Більш ґрунтовно висвітлено й доповнено ексклюзивними фотографіями матеріали про перебування І. С. Романченка (на запрошення Софійського університету) в Болгарії наприкінці 1971 року. Програма його візиту сприяла активізації українсько-болгарських зв'язків у сфері драгоманознавства.

Зроблено висновок, що І. С. Романченко став одним із перших українських радянських науковців, який почав ґрунтовно досліджувати болгарський період життя та діяльності М. П. Драгоманова. Зауважено, що на вивчення ним цього аспекту драгоманознавства, як і взагалі всієї спадщини Драгоманова, безумовно впливав ідеологічний чинник, необхідність узгодження з канонами радянського суспільствознавства. Але оприлюднення та аналіз ним для тодішніх читачів в УРСР і поза нею нових джерел, маловідомих сюжетів з життя та творчості М. П. Драгоманова мали для свого часу досить вагоме значення і нині становлять науковий інтерес.

Ключові слова: І. С. Романченко, дослідник, Михайло Драгоманов, життя і діяльність, болгарський період.

Життєвий і творчий шлях видатного українського вченого, громадського та політичного діяча Михайла Драгоманова умовно поділяють на три основні етапи: київський, женецький і болгарський (софійський) (Заславський Д., 1964, с. 5–6; Якімова А., 2019, с. 7). З Болгарією пов'язані останні роки його життя (1889–1895), перебування на посаді професора новоствореного Софійського університету (Вищої школи), активна наукова викладацька, громадська діяльність.

Серед українських дослідників, які зверталися до софійського періоду в біографії Михайла Драгоманова, вагоме місце належить літературознавцю Івану Савичу Романченку (1894–1977). Починаючи з 1940-х рр., він ґрунтовно працював над драгоманівською тематикою, а в роки «хрущовської відлиги» та в «добу Шелеста» активно долучився до «реабілітації» Драгоманова (див. Грінченко В. Г., 2017). Його думку в той час досить високо цінували вітчизняні історики, зокрема, В. Г. Сарбей називав його «радянським драгомановознавцем № 1» (Грінченко В. Г., 2019, с. 68).

Відповідний аспект досліджень І. С. Романченка найбільше знайшов своє відображення в монографії Антоніни Якімової «Болгарський період життя професора Михайла Драгоманова». Вона висвітлила і дала високу оцінку внеску І. С. Романченка, відзначивши, зокрема, що він «одним із перших українських драгоманознавців почав поглиблено досліджувати софійський період професора М. Драгоманова» (Якімова А., 2019, с. 26–29).

Беручи до уваги наведені в цій монографії факти й висновки, автор статті мав на меті додати деякі нові матеріали (в тому числі деякі ексклюзивні фото) для більш повного розкриття окресленої проблематики.

У 1946 році в болгарському виданні «Славяне» була опублікована стаття І. С. Романченка «Работа на украинските учени върху живота и дейности на М. Драгоманов» (Дослідження українських учених про життя і діяльність М. Драгоманова – В. Г.) (Кравченко Є. Є. [укл.], 1968, с. 14). Він, зокрема, відзначив, що в Болгарії Михайло Драгоманов завдяки своєму багатому видавничому досвіду сприяв успішному виданню першого наукового журналу Міністерства народної освіти – «Сборник за народни умотворення, наука и книжнина» (Якімова А., 2019, с. 26).

Як зазначає А. Якімова, І. Романченко налагодив творчі контакти з болгарськими вченими С. Русакієвим, М. Арнауdivим, П. Атанасовим та з українським скульптором в еміграції (у Болгарії) М. Паращуком (Якімова А., 2019, с. 26). Вона наводить конкретні приклади їхньої співпраці, на яких ми хотіли б наголосити, а також дещо доповнити.

З болгарським літературознавцем Симеоном Русакієвим (1910–1991) Іван Романченко, як нам уявляється, мав спільні наукові інтереси як шевченкознавець. С. Русакієв, зокрема, досліджував зв'язок творчості Тараса Шевченка з болгарською літературою. У своїй книзі «П. Р. Славейков і російська література» (Софія, 1956) він проаналізував вплив творів Тараса Шевченка на формування творчої індивідуальності поета Петко Славейкова (Калинчук А., 2015). У 1957 році Симеон Русакієв подарував цю монографію Івану Романченку з дружнім написом. Автор статті мав можливість бачити цю книгу у Львові в сімейному архіві онуки Івана Савича – Надії Львівни Вальчак.

У 1956 році І. Романченко, за рекомендацією професора С. Русакієва, звернувся до болгарського вченого академіка Михаїла Арнауdivа (1878–1978), що був учнем професора Івана Шишманова (науковця та політичного діяча, зятя М. Драгоманова, одруженого з його донькою Лідією) і через свого вчителя вважав себе учнем М. Драгоманова (Якімова А., 2019, с. 21, 26). І. Романченко попросив М. Арнауdivа допомогти з літературою про М. Драгоманова, зазначивши, що він написав про нього монографію, але болгарський період його життя та діяльності в ній недостатньо висвітлений (Якімова А., 2019, с. 26).

М. Арнауdiv у своїх працях міжвоєнного періоду прагнув показати внесок М. Драгоманова в розвиток болгарської науки. І. Романченко високо оцінював його дослідження, зокрема, називав цього вченого «піонером болгарського драгоманознавства»¹, відзначаючи також і здобутки інших болгарських драгоманознавців. В одному з листів до М. Арнауdivа він писав: «Ніяк не можна сказати, що болгарське драгоманознавство не росте, не розвивається. Ваша чудова праця про Драгоманова-фольклориста, виступи талановитого Петко Атанасова, потім виступи професора С. Русакієва, Крумки Шарової – це, звичайно, хороший початок, який вимагає подальшого розширення й поглиблення» (цит. за Якімова А., 2019, с. 23).

Крумка Шарова (1924–2006) на той час працювала викладачем нової болгарської історії в Софійському університеті й також була старшим науковим співробітником Інституту історії робітничого революційного руху (Стефанова А., 2013, с. 216).

Болгарський літературознавець і перекладач Петко Атанасов (1922–1975) від 1950-х років досліджував болгарсько-українські літературні зв'язки і мав наукові інтереси у сфері драгоманознавства (Погребенник Ф. П., 2001). До софійського періоду М. П. Драгоманова він звер-

¹ Степан Кожум'яка – Іван Романченко: листування. *Вежа: літературний часопис*. 2019. № 39–40. С. 303.

тався в майже двадцяти своїх розвідках, що були опубліковані в 1956–1975 рр. у Болгарії, Україні, Польщі, Канаді (Якімова А., 2019, с. 23–24). Зокрема, в Україні вийшли такі статті Петко Атанасова: «М. Драгоманов і Софійський університет» (1962), «Роль М. П. Драгоманова в зміцненні українсько-болгарських зв'язків» (1965), «Вшанування М. Драгоманова в Болгарії» (1972) та ін. (Куценко Ю., 2015, с. 173–174).

Маємо підстави стверджувати, що із числа болгарських науковців саме з цим, як зазначено в одній із публікацій, «найбільш активним болгарським драгоманознавцем»², І. С. Романченко підтримував найбільш інтенсивні творчі зв'язки. В описі одного з архівних фондів Івана Романченка (який вже після його смерті опинився в Москві), що містить великий масив листування, згадується 120 листів від Петко Атанасова до нього за період 1958–1974 рр.³ У цьому описі згадуються і листи до Івана Романченка від Симеона Русакієва (за 1956–1961 рр.), Михайла Арнаудова (за 1956 р.), Крумки Шарової (за 1964–1970 рр.), а ще від Цветани Йорданівни Парашук (за 1958–1974 рр.)⁴.

Цветана Парашук була дружиною відомого українського скульптора Михайла Паращука (1878–1963), який від початку 1920-х років проживав в політичній еміграції у Болгарії. Цей український митець був людиною різноманітних інтересів: скульптором, політиком, дипломатом, філософом, а також був послідовником демократичних ідеалів Михайла Драгоманова. За свій сорокарічний період діяльності в Болгарії він виконав понад тридцять пам'ятних знаків на вшанування українських та болгарських діячів⁵. У тому числі на цвинтарі в Софії він розшукав загублену могилу М. Драгоманова, провів ексгумацію та спорудив пам'ятник на його могилі із власноручно виконаним бронзовим барельєфом (Степовик Д. В., 2011, с. 65). Згідно із заповітом Михайла Паращука, його дружина Цветана поховала митця поряд із могилою Михайла Драгоманова.

У міжвоєнний період українська громада в Болгарії та безпосередньо Михайло Паращук виступали із засудженням сталінського терору та голодомору в Україні⁶. Після Другої світової війни він зазнав переслідувань від комуністичного режиму, проте продовжував працювати. Намагався, як і раніше, сприяти розвитку болгарсько-української співпраці, але вже в рамках болгарсько-радянського співробітництва. Зокрема, був одним з ініціаторів проведення перших Днів української культури в Болгарії в 1956 році⁷.

У згаданій монографії А. Якімової зазначено, що І. Романченко залучив М. Паращука до справи активізації болгарського драгоманознавства і завдяки зусиллям останнього з'явилися відповідні праці П. Атанасова, П. Скопакова, М. Червенкова (Якімова А., 2019, с. 28). Авторка також наводить цікавий факт із переписки Івана Романченка з Цветаною Парашук. У січні 1974 року він попросив її у зв'язку зі своїм 80-літнім ювілеєм привітати його вітанням на фотографії з бюстом М. Драгоманова – роботи М. Паращука. При цьому, зокрема, зазначив: «Дуже прошу виконати моє прохання. Це підніме мій життєвий тонус, і я ще, можливо, напишу роботу «Драгоманов і Болгарія»» (Якімова А., 2019, с. 28–29). Творчий задум І. С. Романченка створити таку фундаментальну працю залишився нереалізованим, проте його безпосередній внесок у дослідження болгарського періоду життя і діяльності М. П. Драгоманова знайшов своє досить помітне відображення в науковому процесі 1950–1970-х років.

У 1958 році літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України «Жовтень», який видавався у Львові, публікує статтю І. С. Романченка «Михайло

² Відзначення пам'яті Михайла Драгоманова у Софії (до 130-річчя з дня народження). *Життя і слово (Торонто)*. 1972. 7 лютого. Підпис: В. К.

³ Российская государственная библиотека (далі – РГБ). Ф. 724. Романченко Иван Саввич: архивный фонд, 1937–1975 [Опис]. С. 6.

⁴ РГБ. Ф. 724 [Опис]. С. 6, 15, 16, 18.

⁵ Чадюк М. Велет рівня епохи Відродження. *День*. 2021. 15 січня.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

Драгоманов у Болгарії». У цій статті слід відзначити такі ключові аспекти (див. Романченко І. С., 1958, с. 147–150):

– Прибувши до Софії, Драгоманов потрапив у звичне для нього середовище діячів культури, науки, мистецтва, в якому швидко асимілювався й одразу ж розгорнув велику наукову та громадсько-політичну діяльність.

– Студентська молодь Софійського університету швидко переконалася у величезній ерудиції Драгоманова. Так, один зі студентів історичного факультету згадував, що «ледве який генерал користувався такою повагою серед своїх солдатів, якою користувався Драгоманов у своїх слухачів».

– За шість років праці в Софійському університеті Драгоманов дуже багато зробив для розвитку болгарської культури, особливо в галузі етнографії, фольклору та фольклористики.

– З Болгарії Драгоманов стежив за розвитком громадського і літературного життя в Україні, надсилав свої праці до Києва і Львова.

– Царська Росія по дипломатичних каналах через Австрію намагалася вплинути на уряд Болгарії, прагнучи повернути ряд російських політичних емігрантів, які проживали в Софії, в тому числі й М. Драгоманова.

– Унаслідок цього міністерство освіти Болгарії зволікало із продовженням його контракту на посаді професора університету, але передова болгарська громадськість змогла відстояти Драгоманова.

– Похорон Драгоманова у 1895 р. перетворився в могутню демонстрацію любові болгарської передової інтелігенції, болгарського народу до великого вченого, політичного емігранта з України. Один зі студентів у промові на його могилі заявив, що «професор Драгоманов був найдостойніший учений Болгарії, що так безмежно полюбив болгарський народ, віддавши йому свої сили і знання». Не було в Болгарії такої газети чи журналу, які б не вмістили зворушливого некрологу про Драгоманова.

– В історію першого болгарського університету Драгоманов «назавжди вписав своє ім'я». У Софійському університеті не раз організували наукові сесії, присвячені його пам'яті, де відзначали його заслуги в розвитку болгарської культури і науки.

У 1958 році в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка проводилася І Республіканська славистична конференція. І. С. Романченко взяв участь у її роботі. Виступаючи на секції українсько-болгарських зв'язків, він розкрив роль Михайла Драгоманова в зміцненні цих зв'язків (Григораш Н. Д., 1986, с. 59).

У 1964 році, після кількарічних організаційних зволікань та вимушених скорочень, була нарешті опублікована монографія Давида Заславського та Івана Романченка «Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність». У ній, зокрема, було запропоновано вже згадану періодизацію творчого шляху Михайла Драгоманова: київський (1861–1875), женеvський (1875–1889) та болгарський (1889–1895) етапи (Заславський Д., 1964, с. 5–6). Третій розділ книги «Останній період життя і творчості» був присвячений саме болгарському етапу.

Монографія Д. Заславського та І. Романченка зібрала понад два десятки рецензій та відгуків (див. Кравченко Є. Є. [укл.], 1968, с. 6–8]. В одній із найбільш примітних рецензій літературознавець і критик Олександр Дейч, загалом позитивно оцінивши цю ґрунтовну працю, серед іншого все ж зауважив, що її третя глава, «посвященная деятельности Драгоманова в Софии, где он заведовал кафедрой всеобщей истории в университете, написана очень сжато» (Дейч А., 1965).

У 1965 році у вже згаданому нами вище журналі «Жовтень» був опублікований підготований до друку П. Атанасовим болгарський щоденник М. Драгоманова з передмовою І. Романченка. У ній він, зокрема, відзначив, що, незважаючи на короткий час ведення «Щоденника», цінність його досить велика, бо історик знайде тут матеріал для вивчення історії першого болгарського університету, характеристики системи освіти в Болгарії тощо (Болгарський щоденник, 1965, с. 126). Також наголосив, що новим фактом є свідчення Драгоманова про те, що міністр освіти

Болгарії запропонував йому не тільки читати курс лекцій із загальної історії, а також бути ректором, взяти на себе всі адміністративні функції першої вищої школи в Болгарії, поставити її за зразком європейських університетів. Драгоманов подякував за таку честь і довіру та від посади ректора відмовився, заявивши, що в інтересах справи на ній повинен бути обов'язково болгарин (Болгарський щоденник, 1965, с. 126).

У 1965 році Петко Атанасов надіслав із Софії лист Івану Романченку, в якому зазначив: «Чому б Вам не подумати вже про приїзд до нас. Мені здається, що вже пора Вам побувати в Софії, попрацювати в наших архівах. Може Ви приїдете до річниці?»⁸. П. Атанасов мав на увазі 125-річчя з дня народження М. Драгоманова, яке припадало на вересень 1966 року. Проте І. Романченко зміг відвідати Болгарію аж наприкінці 1971 року.

Він прибув туди на запрошення проректора Софійського університету. 23 грудня 1971 року прочитав дві лекції студентам старших курсів цього університету. На них були присутні також професори та викладачі цього навчального закладу. Перша його лекція була присвячена «висвітленню життєвого і творчого шляху Драгоманова, з наголошенням на болгарському періоді, а друга – радянсько-болгарському драгоманознавству за останні десять років»⁹. У той же день Іван Романченко виступав у Софійському клубі дружби слов'янських народів, де відбувся вечір, присвячений пам'яті М. Драгоманова¹⁰.

Як зазначалося у пресі, «25 грудня гість з України і представники болгарської громадськості поклали на могилу Михайла Драгоманова живі квіти»¹¹. На одній з фотографій, де це зафіксовано, можемо побачити Івана Романченка самого біля пам'ятника Михайла Драгоманова (фото 1), а на іншій (фото 2) – бачимо поряд із ним когось із представників болгарської громадськості. Ми схильні припустити, що на цій фотографії (зліва від пам'ятника Драгоманову) – Петко Атанасов.

Фото 1. Іван Романченко на могилі Михайла Драгоманова (грудень 1971 р.).

Фото із сімейного архіву онуки І. С. Романченка – Н. Л. Вальчак

Фото 2. Петко Атанасов (?) та Іван Романченко на могилі М. П. Драгоманова (грудень 1971 р.).

Фото із сімейного архіву онуки І. С. Романченка – Н. Л. Вальчак

27 грудня 1971 року відбулася зустріч І. Романченка з болгарськими драгоманознавцями та представниками Софійського університету. На ній академік Михайло Арнаудов висловив

⁸ Михайло Драгоманов: Документи і матеріали (1841–1994) / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. / Упоряд.: Г. Болотова та ін.; редкол.: І. Бутич та ін. Львів, 2001. С. 595.

⁹ Відзначення пам'яті Михайла Драгоманова у Софії ...

¹⁰ Михайло Драгоманов: Документи і матеріали ... С. 604.

¹¹ Відзначення пам'яті Михайла Драгоманова у Софії ...

побажання видати деякі автографи Михайла Драгоманова з архіву Івана Шишманова в Болгарській Академії наук, а Петко Атанасов запропонував поставити питання перед відповідними організаціями щодо видання збірника, присвяченого пам'яті Драгоманова. Зокрема, пропонувалося включити до цього збірника і доповідь Івана Романченка, з якою він виступав у Болгарії¹². Професор Симеон Русакієв заявив, що оскільки в Софії вже не залишилося в живих нікого з родини Драгоманова і з родини Шишманових, то опіку над могилою Драгоманова візьме на себе адміністрація Софійського університету¹³.

26 січня 1972 року в листі до свого однокурсника і товариша Степана Кожум'яки Іван Романченко так описував свої враження: «Десять днів у Софії потрясли мою думку. Головне, що я був на могилі Драгоманова, поклав живі квіти. Читав лекції про Драгоманова в тій аудиторії, в якій 86 років тому читав Драгоманов <...> Зустрівся з багатьма цікавими людьми. Трохи працював над бібліотекою Драгоманова, яка зберігається в бібліотеці Софійського університету <...> Проглядав архів Ів. Шишманова (зятя Драгоманова), читав листи М. Драгоманова до дочки і плакав. Зустрівся з піонером болгарського драгоманознавства академіком М. Арнаудовим. Від нього почув стільки, що сповнений до краю новими інформаціями»¹⁴.

Напевно, все це та ще чимало інших зібраних матеріалів давали вагомий підстави Івану Романченку сподіватися, що він ще зможе написати окрему наукову роботу «Драгоманов і Болгарія», про що ми вже зазначали вище. Однак цей його творчий задум залишився нереалізованим.

Отже, І. С. Романченко став одним із перших українських радянських науковців, який почав ґрунтовно досліджувати болгарський період життя та діяльності М. П. Драгоманова. Безумовно, на вивчення ним цього аспекту драгоманознавства, як і взагалі всієї спадщини Драгоманова, суттєво впливав ідеологічний чинник, необхідність постійно узгоджувати свої напрацювання з канонами радянського суспільствознавства. Проте оприлюднення й аналіз ним для тодішніх читачів в УРСР й поза нею нових джерел, маловідомих сюжетів з життя та творчості М. П. Драгоманова мали для свого часу досить вагоме значення і нині становлять певний науковий інтерес. Активізація І. С. Романченком у 1950–1970-х рр. українсько-болгарських зв'язків у сфері драгоманознавства також повинна бути оцінена і заслуговує на добру згадку.

Перспективи подальших досліджень у межах означеної теми вбачаємо в більш широкому залученні матеріалів листування І. С. Романченка з болгарськими науковцями з драгоманознавчої проблематики. При цьому зауважимо, що значна частина цього епістолярію, враховуючи місце його зберігання на території країни-агресора, нині є недоступною і може бути використана лише за умови демократичних перетворень у повоєнній РФ.

Список використаних джерел та літератури

Болгарський щоденник М. П. Драгоманова, 1965 / З передмовою Івана Романченка; підготовка до друку і примітки П. К. Атанасова. *Жовтень*. № 6. Львів. 125–136.

Григораш Н. Д., 1986. Літературознавча болгаристика на сторінках журналу «Жовтень». *Проблеми слов'янознавства: республіканський міжвідомчий науковий збірник*. Вип. 33. 55–62.

Грінченко В., 2017. Внесок І. С. Романченка у дослідження творчої спадщини Михайла Драгоманова. *Переяславський літопис*. Вип. 12. Переяслав-Хмельницький. 86–94.

Грінченко В., 2019. Літературознавець Іван Савич Романченко: історико-біографічний нарис (до 125-річчя з дня народження). *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка]. Історичні науки*. Вип. 25. Кропивницький. 59–75.

Дейч А., 1965. Доброе начало. *Вопросы литературы*. № 5. М. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://voplit.ru/article/dobroe-nachalo-d-zaslavskij-i-romanchenko-mihajlo-dragomanov-zhittya-i-literaturno-doslidnitska-diyalnist-dnipro-ki-v-1964-199-str/> [29.01.2022].

Заславський Д., 1964. Романченко І. *Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність*. Київ.

¹² Відзначення пам'яті Михайла Драгоманова у Софії

¹³ Там само.

¹⁴ Степан Кожум'яка – Іван Романченко: листування ... С. 303.

Калинчук А., 2015. Русакієв Симеон. В: *Шевченківська енциклопедія. Т. 5: Пе – С*. Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 591.

Кравченко Є. Є. [укр.], 1968. *Іван Савич Романченко: Бібліографічний покажчик творів*. Львів.

Куценко Ю., 2015. Драгомановознавство в радянській історіографії: загальні тенденції розвитку. *Наукові записки [Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка]*. Вип. 1. Ч. 1. 167–174.

Погребенник Ф. П., 2001. Атанасов Петко Калушев. В: *Енциклопедія Сучасної України*. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-44572> [20.02.2023].

Романченко І. С., 1958. Михайло Драгоманов у Болгарії. *Жовтень*. № 5. Львів. 145–151.

Степовик Д. В., 2011. Паращук Михайло Іванович. В: *Енциклопедія історії України. Т. 8. Па – Прик*. Київ: Наукова думка, 64–65.

Стефанова А., 2013. Размисли за историка Крумка Шарова. *Дриновський збірник*. Т. VI. Харків – Софія. 215–220. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/cda082794d2b57eb4ed01042fd80426e.pdf> [20.02.2023].

Якімова А., 2019. *Болгарський період життя професора Михайла Драгоманова*. Київ. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2019/bolg.pdf> [20.02.2023].

Viktor Grinchenko

I. S. ROMANCHENKO AS A RESEARCHER OF THE BULGARIAN PERIOD IN THE LIFE AND ACTIVITY OF MYKHAILO DRAHOMANOV

The article examines the contribution of the Ukrainian literary critic Ivan Savych Romanchenko (1894–1977) to the study of the Sofia period in the biography of the prominent Ukrainian scientist, public and political figure Mykhailo Petrovych Drahomanov. To date, this aspect of I. S. Romanchenko's research has been most fully reflected in Antonina Yakimova's monograph "The Bulgarian Period in the Life of Professor Mykhailo Drahomanov". Taking into account the facts and conclusions presented in this monograph, the author of the article intended to add some new materials for a more comprehensive disclosure of the outlined issues.

The facts about the relevant creative contacts of I. S. Romanchenko with Bulgarian scientists Simeon Rusakiev, Mikhail Arnaudov, Petko Atanasov, Krumka Sharova, as well as with the Ukrainian sculptor in exile (in Bulgaria) Mykhailo Paraschuk, are emphasized and supplemented.

The direct contribution of I. S. Romanchenko to the study of the Bulgarian period in the life and activity of M. P. Drahomanov, which was reflected in the scientific process of the 1950s–1970s, is emphasized. The key ideas of his article "Mykhailo Drahomanov in Bulgaria" (1958) are highlighted, as well as some characteristic evaluations by contemporary scientists of the third chapter of David Zaslavskiy and Ivan Romanchenko's monograph "Mykhailo Drahomanov. Life and Literary Research Activity" (1964), which is dedicated to the Bulgarian stage of his biography, etc.

The materials about the stay of I. S. Romanchenko (at the invitation of Sofia University) in Bulgaria at the end of 1971 are covered more thoroughly and supplemented with exclusive photographs. The program of his visit contributed to the intensification of Ukrainian-Bulgarian relations in the field of Drahomanov studies.

It was concluded that I. S. Romanchenko became one of the first Ukrainian Soviet scientists to thoroughly research the Bulgarian period in life and activity of M. P. Drahomanov. It was noted that his study of this aspect of Drahomanov studies, as well as the entire Drahomanov's legacy, was definitely influenced by the ideological factor, the need to comply with the canons of Soviet social science. However, his publication and analysis of new sources, less known stories from the life and work of M. P. Drahomanov for readers of the time in the Ukrainian SSR and beyond had quite a significant impact for their time and are of scientific interest today.

Key words: I. S. Romanchenko, researcher, Mykhailo Drahomanov, life and activity, Bulgarian period.

References

Bolharskyi shchodennyk M. P. Drahomanova, 1965 / Z peredmovoiu Ivana Romanchenka; pidhotovka do druku i prymitky P. K. Atanasova [The Bulgarian diary of M. P. Drahomanov / With a foreword by Ivan Romanchenko; preparation for printing and notes by P. K. Atanasov]. *Zhovten*. № 6. Lviv. 125–136. (In Ukrainian).

- Hryhorash N. D., 1986. Literaturoznavcha bolharystyka na storinkakh zhurnalnogo «Zhovten» [Literary Bulgarian studies on pages of the *October* magazine]. *Problemy slovianoznavstva: respublikanskiy mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk*. Vyp. 33. 55–62. (In Ukrainian).
- Grinchenko V., 2017. Vnesok I. S. Romanchenka u doslidzhennia tvorechoi spadshchyny Mykhaila Drahomanova [Contribution of I. S. Romanchenko to the study of the creative legacy of Mykhailo Drahomanov]. *Pereiaslavskiy litopys*. Vyp. 12. Pereiaslav-Khmelnytskyi. 86–94. (In Ukrainian).
- Grinchenko V., 2019. Literaturoznavets Ivan Savych Romanchenko: istoryko-biohrafichnyi narys (do 125-richehia z dnia narodzhennia) [Literary critic Ivan Savych Romanchenko: historical and biographical essay (for the 125th anniversary of his birth)]. *Naukovi zapysky [Tsentralnoukrainskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka]*. Istorychni nauky. Vyp. 25. Kropyvnytskyi. 59–75. (In Ukrainian).
- Deich A., 1965. Dobroe nachalo [A good start]. *Voprosy lyteratury*. № 5. M. [Online]: Available from: <https://voplit.ru/article/dobroe-nachalo-d-zaslavskij-i-romanchenko-mihajlo-dragomanov-zhittya-i-literaturno-doslidnitska-diyalnist-dnipro-ki-v-1964-199-str/> [Accessed: 29.01.2022].
- Zaslavskiy D., 1964. Romanchenko I. *Mykhailo Drahomanov. Zhyttia i literaturno-doslidnytska diialnist* [Mykhailo Drahomanov. Life and literary research activity]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Kalynchuk A., 2015. Rusakiiev Symeon [Simeon Rusakiev]. In: *Shevchenkivska entsyklopediia. T. 5: Pe – S*. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, 591. (In Ukrainian).
- Kravchenko Ye. Ye. [ukl.], 1968. *Ivan Savych Romanchenko: Bibliohrafichnyi pokazhchyk tvoriv* [Ivan Savych Romanchenko: Bibliographic index of works.]. Lviv. (In Ukrainian).
- Kutsenko Yu., 2015. Drahomanovoznavstvo v radianskii istoriografii: zahalni tendentsii rozvytku [Drahomanov studies in Soviet historiography: general development trends]. *Naukovi zapysky [Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka]*. Vyp. 1. Ch. 1. 167–174. (In Ukrainian).
- Pohrebennyk F. P., 2001. Atanasov Petko Kalushev [Atanasov Petko Kalushev]. In: *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv. [Online]: Available from: <https://esu.com.ua/article-44572> [Accessed: 20.02.2023]. (In Ukrainian).
- Romanchenko I. S., 1958. Mykhailo Drahomanov u Bolharii [Mykhailo Drahomanov in Bulgaria]. *Zhovten*. № 5. Lviv. 145–151. (In Ukrainian).
- Stepovyk D. V., 2011. Parashchuk Mykhailo Ivanovych [Mykhailo Ivanovich Parashchuk]. In: *Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 8. Pa – Pryk*. Kyiv: Naukova dumka, 64–65. (In Ukrainian).
- Stefanova A., 2013. Razmysly za ystoryka Krumka Sharova [Reflections on the historian Krumka Sharov]. *Drynovskiy zbirnyk*. T. VI. Kharkiv–Sofia. 215–220. [Online]: Available from: <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/cda082794d2b57eb4ed01042fd80426e.pdf> [Accessed: 20.02.2023]. (In Bulgarian).
- Yakimova A., 2019. *Bolharskyi period zhyttia profesora Mykhaila Drahomanova* [The Bulgarian period in the life of Professor Mykhailo Drahomanov]. Kyiv. [Online]: Available from: <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2019/bolhg.pdf> [Accessed: 20.02.2023]. (In Ukrainian).

УДК 930.25:81'373.2:908(477.46)(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-4>

Губочкін Микола,
кандидат історичних наук,
член Національної спілки краєзнавців України,
провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини,
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
k_gubochkin@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2853-5870

АНТРОПОНІМІЯ КОЗАКІВ КРОПИВНЯНЩИНИ В РЕЄСТРАХ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО XVII–XVIII СТ.

У статті на основі антропонімічних джерел козацької доби розглядаються імена, прізвиська та прізвища козаків Кропивнянщини, які в багатьох випадках вказують на їх приналежність до тих чи інших населених пунктів краю.

Під терміном «Кропивнянщина», який вживаємо в широкому сенсі цього слова, слід розуміти територію, що входила в середині XVII ст. до Кропивнянського козацького полку. Зараз ці населені пункти відносяться до Черкаської, Полтавської та Чернігівської областей.

Метою публікації є спроба засвідчити відображення топонімів в антропонімах через аналіз власних особових назв козаків Кропивнянського козацького полку середини XVII ст., а також Іркліївського й Щербинівського куренів Запорозького війська 50-х рр. XVIII ст. та показано характер їхнього взаємовпливу. За основу для дослідження взято два документальні джерела, в яких зафіксовано козаків із зазначених територій – «Реєстр Війська Запорозького 1649 року та «Реєстр Запорожського війська 1756 года».

Проведений аналіз та зіставлення списків козаків Кропивнянського полку, окремих сотень сусідніх полків та Іркліївського й Щербинівського куренів Запорозької Січі з виявленими топонімами дозволило виділити групу антропонімів, які прямо чи опосередковано пов'язані з топонімією Кропивнянщини. Результатами дослідження стало виокремлення з віднайдених у реєстрах антропонімів козаків Кропивнянщини п'яти груп, що дозволяють довести походження назв певної частини топонімів, катойконімів, ад'єктонімів та ойконімів від прізвищ та прізвищ козаків.

У ході дослідження було підтверджено зафіксований раніше на прикладі суміжних з Кропивнянщиною територій факт появи значної частини топонімів саме в період першої половини XVII ст., коли було створено ці «Реєстри». Та й взагалі, у прізвищних найменуваннях козаків широко відображена українська топонімія.

Ключові слова: антропоніми, козаки, Кропивнянський козацький полк, містечко Кропивна, реєстри Війська Запорозького, топоніми.

Серед цікавих в історико-топонімічному плані регіонів Середньої Наддніпрянщини, який ще недостатньо ґрунтовно досліджувався краєзнавцями, варто назвати «Кропивнянщину», що розташована на землях сучасної Черкащини, але в XVII–XVIII ст. перебувала в межах історичної Переяславщини. Тобто це територія, що входила в середині XVII ст. до Кропивнянського козацького полку.

Цей регіон на Лівобережжі Черкащини є певною мірою прикордонним, що робить його топоніміку особливою і відмінною від сусідніх регіонів, а це у свою чергу й зумовило її своєрідність та неповторність (Коваль 2001; Пономаренко 1991; Пономаренко 1968).

Серед опублікованих антропонімічних джерел, на які ми спираємося в цьому дослідженні, слід виділити «Реєстр Війська Запорозького 1649 року»¹ та «Реєстр Запорожського війська 1756 года»². Перший з названих збірників документів був опублікований у 1995 р. та є найдавнішим джерелом з історії Кропивнянського полку. Складений у 1649 р. на виконання статей Зборівського договору, він зафіксував особовий склад усього козацького війська, в тому числі й Кропивнянського полку – 1992 козаки з 14-ти сотень³.

¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / підгот. до друку О. В. Тодійчук та ін.; редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.

² Реєстр Запорожського війська 1756 года. Краснодар: «Советская Кубань», 1997. 111 с.

³ Реєстр Війська Запорозького 1649 року... С. 349–369.

Реєстр у вигляді суцільного особового тексту дозволив провести порівняльний аналіз імен кропивнянських козаків (прізвищ і прізвиськ) та низки топонімів (переважно ойконімів і мікротопонімів), які раніше або нині вживаються на території Кропивнянщини (Губочкін 2010, с. 394–397).

Схожий матеріал містить інше опубліковане антропонімічне джерело – «Реєстри козаків Іркліївського та Щербинівського куренів Запорозької Січі 1756 року», які включають прізвиська козаків-запорожців, що походили з території Кропивнянщини⁴.

У цій статті проаналізовано віддзеркалення топонімів в антропонімах (іменах вояків Війська Запорозького) Кропивнянщини, що походять із території Кропивнянського козацького полку, одного з колишніх українських козацьких полків, відображених у «Реєстрі Всього Війська Запорозького 1649 року» та «Реєстрах козаків Іркліївського та Щербинівського куренів Запорозької Січі 1756 року».

Разом з археологічними матеріалами та відомостями інших історичних дисциплін ці топоніми уможливають історичні та краєзнавчі дослідження окремих регіонів та України в цілому (Колибенко, Губочкін 2009, с. 158).

Порівняння списків козаків Кропивнянського полку, окремих сотень сусідніх полків та Іркліївського й Щербинівського куренів Запорозької Січі з виявленими топонімами дозволило виділити з нього групу антропонімів, прямо чи опосередковано пов'язаних з топонімією Кропивнянщини. Дані антропоніми були розподілені нами на п'ять груп (сотні Кропивнянського полку вказуються без назви полку).

До *першої* з них входять антропоніми, складовою частиною яких є різноманітні топоніми (ойконіми):

Лаврин з Воронинець (Іркліївська с.) – с. Воронинці.

До *другої* групи відносяться відтопонімні антропоніми – катойконіми (найменування жителів) та ад'єктоніми (прикметники):

– Грицько Баришовський (Городищенська с.) – с. Баришівка;

– Симон Безпалчий (Безпалій) (Оржицька с.), Іван Безпалчий (Чорнушинська с.) – с. Безпальче;

– Хома Белоцерковець, Василь Белоцерковець (Чорнушинська с.) – м. Біла Церква;

– Грицько Бердичовський (Іркліївська с.) – м. Бердичів;

– Матвей Богуславець (Чорнушинська с.) – с. Богуславець;

– Хома Болоховець (Городищенська с.) – Болохівська земля;

– Васильковський (Іркліївська с.) – м. Васильків;

– Богдан Воронець (Демська (Денезька) с.) – с. Воронинці;

– Петро Городиський, Трохим Городиский (Іркліївський курінь) – м. Городище;

– Михайло Гречаний, Мартин Гречаний (Яблунівська с.) – с. Гречаники;

– Корний Домонтовий, Дацько Домонтовий (Іркліївський курінь) – с. Домантове;

– Іван Донець (Іркліївський курінь) – м. Ростов-на-Дону (РФ);

– Василь Забарний (Щербинівський курінь) – с. Забара;

– Зенець Заславець (Курінська с.) – м. Заслав;

– Наум Золотоноський (Іркліївська с.) – м. Золотоноша;

– Василь Кишенський (Іркліївський курінь) – с. Кишеньки;

– Іван Кобеляцький (Щербинівський курінь) – м. Кобеляки;

– Лукьян Козинець (Щербинівський курінь) – с. Козинці;

– Кондрат Корсунець (Іркліївська с.) – м. Корсунь;

– Карп Криловець (Чорнушинська с.) – м. Крилів;

– Степан Кримський (Іркліївський курінь) – АР Крим;

– Олекса Крупський (Кропивнянська с.) – с. Крупське;

– Тимиш Крупський (Іркліївський курінь) – с. Крупське;

⁴ Реєстр Запорожского войска 1756 года... С. 31–34; 93–95.

- Степан Лебидинець (Щербинівський курінь) – м. Лебедин;
 - Давид Лубенець (Оржицька с.) – м. Лубни;
 - Іван Любарець (Іркліївська с.) – с. Любарці;
 - Іван Могилевець (Демська (Денезька) с.) – м. Могилів-Подільський;
 - Ігнат Мошенський (Іркліївський курінь), Іван Мошна (Щербинівський курінь) – с. Мошни;
 - Луцик Ольховий (Пирятинська с.) – с. Вільхи;
 - Ярмола Оржицький (Яблунівська с.) – м. Оржиця;
 - Ігнат Пещанський (Журавська с.) – с. Піщане;
 - Остап Самарець, Давид Самарець, Дмитро Самарець (Іркліївський курінь) – м. Самара (РФ);
 - Денис Сенецький (Іркліївський курінь) – м. Сенець (Словаччина);
 - Іван Смелий (Іркліївська с.) – м. Сміла;
 - Курило Стаєцький (Іркліївська с.) – с. Стайки;
 - Костюк Стеблевський, Федір Стеблинський (Чорнушинська с.) – смт Стеблів;
 - Ясько Терехтемировець (Пирятинська с.) – с. Трахтемирів;
 - Хведир Турський (Іркліївський курінь) – с. Тур;
 - Наум Хвигливський (Щербинівський курінь) – від Хвилівський – с. Хвилівка.
 - Панько Хоружий, Роман Хоружий (Чорнушинська с.) – с. Хоружівка;
 - Андрій Чигринець, Василь Чигринець (Іркліївський курінь) – м. Чигирин.
- До *третьої* групи належать прізвища, похідні від прізвиськ-катоїконімів та ад'єктонімів:
- Савка Безпалченко (Журавська с.) – від Безпалчий – с. Безпальче;
 - Процик Воронченко (Чорнушинська с.), Дац Воронченко (Курінська с.) – від Ворона – с. Воронинці;
 - Федор Зборовченко (Демська (Денезька) с.) – від Зборовець – м. Зборів;
 - Хома Зорченко (Чорнушинська с.) – від Зоря – с. Зорівка;
 - Іван Калениченко (Оржицька с.), Федор Калениченко (Городищенська с.), Кондрат Калениченко (Журавська с.) – від Каленик – с. Каленики;
 - Федор Каневченко (Іркліївська с.) – від Канівець – сс. Великі та Малі Канівці;
 - Остап Лубенченко (Іркліївська с.) – від Лубенець – м. Лубни;
 - Петро Литвинко (Щербинівський курінь) – від Литвин – Литва;
 - Корній Мельниченко (Чорнушинська с.) – від Мельник – с. Мельники;
 - Процик Скоробагатченко, Гаврило Скоробагатченко (Курінська с.) – від Скоробагатько – с. Скоробагатьки;
 - Андрушко Стаєнченко (Пирятинська с.) – від Стаєцький – с. Стайки;
 - Остап Стариченко (Чорнушинська с.) – від Старинець – с. Старе;
 - Петро Тимченко (Кропивнянська с.), Петро Тимченко, Лазор Тимченко, Леско Тимченко, Супрун Тимченко, Михайло Тимченко (Іркліївська с.) – від Тимко – с. Тимченки, х. Тимківщина;
 - Ярема Уманченко (Кропивнянська с.) – від Уманець – м. Умань;
 - Стецько Харченко (Чорнушинська с.) – від Харко – с. Харківці;
 - Лесько Чегринченко (Іркліївська с.) – від Чегринець – м. Чигирин;
 - Роман Чопулко (Щербинівський курінь) – від Чопилки – с. Чопилки.
- До *четвертої* групи відносяться прізвиська – основи для утворення топонімів (топооснови):
- а) *основи ойконімів:*
- Сидор Батура (Курінська с.) – гора Батура;
 - Іван Бучак (Журавська с.) – с. Бучак;
 - Кузьма Вергун (Іркліївська с.) – с. Вергуни;
 - Петро Ворона, Данило Ворона (Яблунівська с.) – с. Воронинці;
 - Васько Гельмяза (Пирятинська с.) – с. Гельмязів;
 - Миско Горбань (Пирятинська с.) – с. Горбані;

- Яцько Каракай (Щербинівський курінь) – м. Каракай (Боснія і Герцеговина);
 - Гарасим Козел, Левон Козел (Городищенська с.) – с. Козлів;
 - Олекса Коробка (Пирятинська с.) – с. Коробівка;
 - Иван Литвин, Савка Литвин, Яцько Литвин, Иван Литвин, Семен Литвин (Іркліївський курінь), Тишко Литвин (Щербинівський курінь) – Литва;
 - Лаврин Мельник (Іркліївська с.), Костя Мельник (Курінська с.) – с. Мельники;
 - Каленик Москаль (Іркліївська с.), Миско Москаль (Оржицька с.), Степан Москаль (Пирятинська с.), Онушко Москаль, Федор Москаль (Чорнушинська с.) – с. Москаленки;
 - Грицько Пристром (Курінська с.) – с. Пристроми;
 - Савка Пустовит (Іркліївський курінь) – с. Пустовіти;
 - Федор Чигирин (Городищенська с.) – м. Чигирин;
 - Стецько Шкереберда (Демська (Денезька) с.) – с. Келеберда;
 - Данило Щербина (Журавська с.) – с. Щербинівка;
 - Клим Щербина, Иван Щербина, Хведір Щербина, Микита Щербина (Іркліївський курінь), Степан Щербина, Омелько Щербина, Иван Щербина, Яцько Щербина (Щербинівський курінь) – с. Щербинівка;
 - Иван Щербинка (Чорнушинська с.) – с. Щербинівка;
- б) *гідроніми*:
- Иван Басман (Пирятинська с.) – р. Бацманка – с. Кропивна;
- в) *основи мікротопонімів*:
- кутки*:
- Иван Дуброва (Яблунівська с.), Михал Дуброва (Городищенська с.) – Діброва – с. Деньги;
 - Левко Плисецький (Яблунівська с.) – Плески – с. Кропивна;
 - Матвій Скляренко, Иван Скляренко (Іркліївська с.), Тимош Скляр (Журавська с.) – Склярівка – с. Кропивна;
 - Иван Чернець (Оржицька с.) – Чернечина – с. Кропивна;
 - Яцько Юшко, Данило Юскович (Яблунівська с.) – Юшковиця – с. Кропивна.
- П'ята** група складається із прізвищ, похідних від прізвиськ-топооснов:
- а) *основи ойконімів*:
- Дем'ян Андрущенко, Данило Андрущенко Каленик Андрущенко, Юско Андрущенко (Іркліївська с.), Сидор Андрущенко, Марко Андрущенко (Оржицька с.), Максим Андрущенко, Лаврин Андрущенко (Яблунівська с.) – с. Андруші;
 - Василь Антипенко (Городищенська с.) – с. Антипівка;
 - Клим Басаненко (Іркліївська с.) – м. Басань;
 - Ониско Белоусенко (Чорнушинська с.) – с. Білоусівка;
 - Сергій Богданенко (Іркліївська с.), Грицько Богданенко (Яблунівська с.), Матвій Богданко (Пирятинська с.) – Богдан – с. Богдани;
 - Иван Богушенко (Іркліївська с.) – Богуш – с. Богушкова Слобідка (сучасне с. Благодатне);
 - Тимош Васютенко (Іркліївська с.) – с. Васютинці;
 - Васько Вергуненко (Іркліївська с.), Евтух Вергуненко (Журавська с.) – Вергун – с. Вергуни;
 - Процик Вороненко (Яблунівська с.), Кондрат Вороненко (Чорнушинська с.), Гаврило Вороненко, Юрко Вороненко, Дмитро Вороненко (Городищенська с.) – с. Воронинці;
 - Кирик Грищенко, Дмитро Грищенко (Іркліївська с.), Кирик Грищенко, Демко Грищенко, Тарас Грищенко (Пирятинська с.), Гацько Грищенко, Василь Грищенко (Чорнушинська с.) – х. Грищенки;
 - Дмитро Дем'яненко (Пирятинська с.) – с. Дем'янці;
 - Наум Козленко (Пирятинська с.), Феско Козленко (Чорнушинська с.) – с. Козлів;
 - Пилип Красенко (Курінська с.) – с. Красенівка;
 - Артюх Крупенко (Іркліївська с.) – с. Крупське;

- Кирик Лихолетенко (Іркліївська с.) – с. Лихоліти;
- Іван Лукашенко, Федор Лукашенко, Пилип Лукашенко, Семен Лукашенко (Іркліївська с.) – Лукаш – с. Лукашівка;
- Павло Мойсенко, Семен Мойсенко (Іркліївська с.), Грицько Мойсенко (Чорнушинська с.), Конон Мойсеєнко (Городищенська с.) – с. Мойсинці;
- Іван Молдовенко (Щербинівський курінь) – Молдова – Республіка Молдова;
- Павло Москаленко (Іркліївський курінь) – Москаленки – с. Москаленки;
- Прокоп Плешканенко (Іркліївська с.) – с. Плешкані;
- Олекса Прохоренко (Іркліївська с.) – с. Прохорівка;
- Іван Скоробагатко (Чорнушинська с.) – с. Скоробагатьки;
- Ігнат Смеленко (Кропивнянська с.) – Смела – м. Сміла;
- Кирило Хвиленко (Демська (Денезька) с.) – Хвиль – с. Хвилівка;
- Демко Черкасенко (Щербинівський курінь) – Черкаси – м. Черкаси;
- Іван Чорнобаєнко (Кропивнянська с.) – Чорнобай – смт Чорнобай;
- Артюх Щербаненко (Кропивнянська с.) – Щербан – с. Щербинівка;
- Іван Щербиненко, Прокоп Щербиненко (Пирятинська с.) – с. Щербинівка;
- Іван Щербинович (Іркліївська с.) – Щербина – с. Щербинівка;
- Хведір Щербинко (Щербинівський курінь) – Щербина – с. Щербинівка.

Таким чином, проведений порівняльний аналіз прізвищ та прізвиськ козаків Кропивнянського полку середини XVII ст. та Іркліївського й Щербинівського куренів Запорозької Січі другої половини XVIII ст., а також топонімів Кропивнянщини та сусідніх територій, підтверджує, що значна частина цих особових назв з'явилася у хронологічно близький період до часу укладання «Реєстрів» (Колибенко, Колибенко 2006, с. 260).

Список використаних джерел та літератури

- Губочкін М., 2010. Реєстр Всього Війська Запорозького як джерело з топонімії Кропивнянщини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць*. Київ. Випуск 19. 394–397.
- Коваль А. П., 2001. *Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України*. Київ: Либідь.
- Колибенко О., 2009. Губочкін М. Мікротопонімія села Кропивна на Золотоніщині. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький. Випуск 3 (5). 158–163.
- Колибенко О., 2006. Колибенко О. Топоніми та топооснови Переяславщини у «Реєстрі Всього Війська Запорозького». *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України НАН України. Випуск 9. 252–261.
- Пономаренко М. Ф., 1991. *Золотоніщина*. Черкаси.
- Пономаренко М. Ф., 1968. Ономастичні відомості в «Історії міст і сіл Української РСР». *Український історичний журнал*. № 12. 94–101.

Mykola Hubochkin

ANTHROPONYMY OF COSSACKS FROM KROPYVNA REGION IN THE REGISTERS OF THE ZAPOROZHIAN HOST OF THE 17TH–18TH CENTURIES

The article deals with names, nicknames and surnames of the Cossacks from Kropyvna Region based on anthroponymic sources. In many cases they indicate their belonging to certain settlements of the region.

The term “Kropyvna Region” used in a broad sense to mean should be understood as the territory that was included to the Kropyvna Cossack Regiment in the middle of the 17th century. Now these settlements belong to the Cherkasy, Poltava and Chernihiv regions.

The purpose of the publication is an attempt to prove the reflection of toponyms in anthroponyms by analysis of proper personal names of the Cossacks of the Kropyvna Cossack Regiment of the middle of the

17th century, as well as Irkliiv and Shcherbynivka kurins of the Zaporozhian Host in the 1750s and show the nature of their mutual influence. Two documentary sources were used as the basis for the research, recorded Cossacks from the specified territories – “The Register of the Zaporozhian Host of 1649” and “The Register of the Zaporozhian Host of 1756”.

The analysis and comparison of the lists of Cossacks of the Kropyvna Regiment, individual sotnias of neighboring regiments, and Irkliiv and Shcherbynivka kurins of the Zaporozhian Sich with the identified toponyms made it possible to identify a group of anthroponyms that are directly or indirectly related to the toponymy of the Kropyvna Region. The results of the study were the identification of five groups from the registers of anthroponyms of the Cossacks of the Kropyvna Region, which allow us to prove the origin of the names of a certain part of the toponyms, katoikonoms, adektonoms and oikonoms from the nicknames and surnames of the Cossacks.

The study confirmed the previously recorded fact of the appearance of a significant part of toponyms in the period of the first half of the 17th century, when these «Registers» were created. And in general, Ukrainian toponymy is widely reflected in Cossack surnames.

Key words: anthroponyms, Cossacks, Kropyvna Cossack Regiment, the town of Kropyvna, registers of the Zaporozhian Host, toponyms.

References

Hubochkin M., 2010. Reiestr Vsoho Viiska Zaporozkoho yak dzherelo z toponimii Kropyvna region [The Register of the Total Zaporizhzhya Army as a source of toponymy of the Kropyvna region]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. Vol. 19, 394–397. (In Ukrainian).

Koval A. P., 2001. *Znaiomi neznaiomsi. Pokhodzhennia nazv poselen Ukrainy* [Familiar strangers. The origin of the names of Ukrainian settlements]. Kyiv: Lybid. (In Ukrainian).

Kolybenko O., 2009, & Hubochkin M. Mikrotoponimii sela Kropyvna na Zolotonishchyni [Microtoponymy of the village of Kropyvna in Zolotonosha region]. *PEREYASLAVICA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnohrafichnoho zapovidnyka “Pereiaslav”*: Zbirnyk naukovykh statei – *Pereiaslavica: scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve “Pereiaslav”*: collection of scientific articles. Pereiaslav-Khmelnytskyi. Vol. 3 (5), 158–163. (In Ukrainian).

Kolybenko O., 2006, & Kolybenko O. Toponimy ta topoosnovy Pereiaslavshchyny u “Reiestri Vsoho Viiska Zaporozkoho” [Toponyms and topobases of Pereiaslav region in the “Register of the Total Zaporizhzhya Army”]. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historical and geographical research in Ukraine*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vol. 9, 252–261. (In Ukrainian).

Ponomarenko M. F., 1991. *Zolotonishchyna* [Zolotonosha region]. Cherkasy (In Ukrainian).

Ponomarenko M. F., 1968. Onomastychni vidomosti v “Istorii mist i sil Ukrainskoi RSR” [Onomastic information in the “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*. 12, 94–101. (In Ukrainian).

УДК 94(100); 930(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-5>

Ковальков Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
KovalkovAlex@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2344-3050

МІКРОІСТОРІЯ В СИСТЕМІ «НОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРАКТИКА

У статті окреслено місце мікроісторії в системі «нової історичної науки», головні етапи її становлення і місце в сучасному історіографічному процесі, теоретичні та методологічні принципи мікроісторичних студій та їхній дослідницький потенціал.

З'ясовано, що зусиллями визнаних італійських (К. Гінзбург, Дж. Леві, М. Грібауді), французьких (Ж. Дюбі, Ж. Ревель), американських (Н. Земон Девіс) та інших учених мікроісторія спростувала поширені ще в 1970-х рр. характеристики щодо себе як «дріб'язкової» чи «нижчої» історії. Мікроісторія постала на протизвагу «традиційній» соціальній історії як варіант «історії знизу». Своім предметом дослідження вона визначила історію «пересічної людини» або малих соціальних груп (родина, громада тощо), чий історичний, культурний, психологічний досвід використовується для пояснення більш широких історичних та соціальних процесів. Попри те, що мікроісторія пройшла тривалий шлях, вона не виробила чітких теоретичних чи методологічних принципів, залишаючись передусім історіографічною практикою, часто експериментальною і міждисциплінарною. Змістом цієї практики є зменшення масштабу погляду на історичний факт чи явище шляхом мікроскопічного аналізу та інтенсивного вивчення джерел. При цьому набір методів та дослідницьких прийомів, яким послуговується мікроісторія, залежить від конкретного предмету вивчення. «Мікроісторики» легко поєднують науковий інструментарій усталених історіографічних теорій і практик та методи інших, навіть не пов'язаних з історією, наук, а сама мікроісторія часто «співпрацює» з фольклористикою, етнологією, історичною і культурною антропологією, біографістикою, історією повсякденності, соціальною психологією, локальною і регіональною історією та іншими варіантами «історії знизу». Такий методологічний плюралізм мікроісторії залишає вченому широке поле для творчого пошуку, проте часто стає приводом для критики і звинувачень у відході від «професійних стандартів» історика. Попри це, мікроісторія є самобутньою складовою частиною «нової історичної науки», а завдяки значному дослідницькому потенціалу посідає вагоме місце в сучасному історіографічному процесі.

Ключові слова: історіографія, історіографічний процес, історіографічна практика, мікроісторія, «нова історична наука», «традиційна» історія.

Цивілізаційний вибір, який зробила Україна і який українці змушені сьогодні відстоювати на полі бою, значно пришвидшив заміну старих, успадкованих від радянського минулого, правових, суспільно-політичних, соціально-економічних, освітніх та інших норм, принципів і стандартів тими, які довели свою ефективність в Євroatлантичному світі. Висловлене повною мірою стосується української гуманітаристики та історичної науки. Українська (радянська і пострадянська) історіографія тривалий час залишалася здебільшого описово-подієвою за змістом і неопозитивістською та марксистською за методологією. Вона із запізненням реагувала на нові віяння в західному, передусім європейському, історіографічному процесі, залишаючись у його кільватері. Тоді, коли розмаїття методологічних напрямів та історіографічних практик, які умовно об'єднують дефініцією «нова історична наука», ставали законодавцями мод і збагачували національні історіографії держав Західної Європи та Північної Америки, у нас вони були відомі заледве окремим дослідникам і залишалися непомітним «доповненням» до «традиційної» історії, отримуючи визнання зі значним запізненням. Лише останніми роками інтерес до «нової історичної науки» в Україні пожвавився, так само і зросла кількість досліджень, здійснених із застосуванням її теоретичного та методологічного інструментарію.

Метою статті є окреслення місця мікроісторії в системі «нової історичної науки», головних етапів її становлення та місця в сучасному історіографічному процесі, теоретичних та методологічних принципів мікроісторичних студій та їхнього дослідницького потенціалу.

Місце мікроісторії в сучасному історіографічному дискурсі досліджують українські вчені С. Айттов (Айттов С., 2020), Я. Верменич (Верменич Я. В., 2010), А. Киридон і С. Троян (Киридон А., 2008), О. Сахновський (Сахновський О., 2014), Н. Яковенко (Яковенко Н., 2007). Польські науковці Є. Доманська (Доманська Є., 2012) і Є. Топольський (Топольський Є., 2012), аналізуючи головні тенденції сучасних історіографічних студій, також побіжно торкаються мікроісторії. Утім, найбільш ґрунтовний зріз ідейно-теоретичних засад та методологічних принципів мікроісторії міститься в теоретичних статтях та есеях самих «мікроісториків»: К. Гінзбурга (Гинзбург К., 2004), Е. Гренді (Гренді Э., 1997), Дж. Леві (Леві Дж., 2013; Леві Дж., 1996), Х. Медика (Медик Х., 1994), Ж. Ревеля (Ревель Ж., 1996). У статті також коротко проаналізовані окремі мікроісторичні дослідження західних (європейських та американських) та вітчизняних істориків.

Упродовж останніх півстоліття панівні позиції у світовому історіографічному процесі посідає «нова історична наука», сформована методологічними пошуками представників перших трьох поколінь французької «Школи “Анналіс”». Розмаїття течій і напрямів в її структурі унеможливають дати їй чітке визначення. Отже, продуктивним виглядає окреслити принципові позиції, які відрізняють «нову історичну науку» від «традиційної» історії, як це зробив П. Берк: 1) На відміну від «традиційної історії», яка передусім є політичною, «нова історична наука» має справу з будь-якими явищами, які мали місце в минулому; 2) «Традиційні» історики мислять історію як опис подій, тоді як «нові» – зосереджуються на аналізі структур; 3) «Традиційна історія» пропонує «погляд згори»: вона завжди зосереджувалася на «великих вчинках» «великих людей». Натомість чимало «нових істориків» вивчають «історію знизу», тобто з погляду пересічних людей та їхнього історичного досвіду; 4) Відповідно до «традиційної» парадигми, сформульованої Л. фон Ранке, історія повинна базуватися на «документах». «Нові історики» мають справу з більшим розмаїттям людської діяльності, ніж «історики подій», тож вони мусять вивчати ширше коло свідчень: усних, матеріальних, візуальних, статистичних тощо; 5) Історія, за Л. фон Ранке, була тереном вузьких фахівців. Увага ж до широкого спектру людської діяльності в минулому спонукає «нових» істориків до «співпраці» з літературними критиками, психологами, антропологами, етнологами, мистецтвознавцями тощо. Тож їхній дослідницький інструментарій постійно збагачується методами інших, навіть, здавалося б, несуміжних з історією наук (Берк П., 2013(b), с. 15–19).

Попри розмаїття все нових напрямів, які продовжують з’являтися у системі «нової історичної науки» (наприклад, «нова локальна історія», психоісторія, «нова соціальна історія», «нова економічна історія» та кліометрія, гендерна історія, інтелектуальна історія, казусна історія, візуальна історія, історія емоцій та ін.), їх об’єднує головна ідея: виразний антропоцентризм. Це був справжній «антропологічний поворот», коли в центр історії повернули людину.

Одним із помітних явищ у системі «нової історичної науки» стала мікроісторія. Вперше цю дефініцію в 1959 р. вжив американський історик Дж. Стюарт у розвідці про двадцятихвилинний епізод з історії Громадянської війни в США. Тож попервах цей термін використовувався, як вважається з легкої руки творця «тотальної історії» Ф. Броделя, майже іронічно, як синонім «нижчої історії», що вивчає «піну на хвилях історії» і займається «дрібничковими дослідженнями» (Сахновський О., 2014, с. 68; Яковенко Н., 2007, с. 214). Утім, уже в другій половині 1970-х – 1980-х рр. зусиллями італійських учених, які згуртувалися навколо журналу «Quaderni Storici» («Історичні зошити»), мікроісторія отримала світове визнання. Праці К. Гінзбурга («Сир і хробаки. Картина світу одного мельника XVI ст.», 1976)¹, Дж. Леві («Нематеріальна

¹ Гинзбург К. Сир и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. М.: РОССПЭН, 2000.

спадщина. Кар'єра одного екзорциста XVI ст. з П'ємонту», 1985)², М. Грібауді («Трудові шляхи: простір і соціальні групи Турина на початку XX ст.», 1987), С. Черутті («Майстри і привілеї», 1992) та ін. стали «класикою жанру».

Мікроісторія стала інтелектуальною і методологічною реакцією на традиційну для Італії «риторичну» історію-синтез, як протиприкладна спрощеним уявленням про автоматизм суспільних процесів. Італійські вчені запропонували замінити це прискіпливим інтересом до деталей під гаслом «Від аналізу глобальних соціальних систем – до вивчення малих життєвих світів» (Верменич Я. В., 2010, с. 157), аби, за словами Дж. Леві, «побачити те, що раніше не помічали» (Леві Дж., 1996, с. 171). Від самого початку «мікроісторики» зосередилися на проблемах соціальної історії (показово, що її «батьки-засновники», той же К. Гінзбург, черпали натхнення в марксизмі), проте досліджували її під іншим ракурсом і на підставі іншої джерельної бази. «Традиційна» соціальна історія тяжіла до вивчення масивних історичних блоків, кількісних підрахунків, логічних і структурних схем, а отже, нехтувала соціальними феноменами і фактично втрачала з поля зору головний суб'єкт історії – людину. Мікроісторія ж мала на меті виправити цю проблему. Так, К. Гінзбург дослідив «еретичний світогляд» Менокіо (Доменіко) Сканделло – спаленого за вироком інквізиції мірошника з невеличкого містечка в Північно-Східній Італії, спираючись переважно на два інквізиційні протоколи та документи, які висвітлюють господарську діяльність Менокіо та його родини. Назву роботі дала зафіксована трибуналом ідея мірошника, що янголи і Бог виникли з хаосу, так само як і хробаки в сирі. Такий акцент на «маленьких людях», соціальний досвід яких трактувався як приклад тодішньої культури простолюду, став головним мотивом мікроісторичних досліджень. У передмові до «Сиру і хробаків» К. Гінзбург назвав таких людей «безіменними будівничими історії». Це дає підстави говорити, що мікроісторія наближалася до популярної в англійській історіографії того часу «історії знизу», яку Е. Гобсбаум назвав «історією простолюдинів» (Яковенко Н., 2007, с. 214).

З Італії мікроісторичні студії поширилися Західною Європою і проникли за океан. Варті згадки американсько-канадська вчена Н. Земон Девіс, історики з ФРН А. Людтке, Г. Медик, Р. ван Дюльмен, М. Міттерауер, французькі історики-«анналісти» Ж. Дюбі, Ж. Ревель, А. Буро та ін. У своїх працях вони розвинули тенденції, започатковані італійськими вченими, проте з новими акцентами. Так, Н. Земон Девіс («Повернення Мартена Гера», 1983)³ під впливом культурної антропології спробувала заглибитися в соціальне та емоційне життя однієї сільської громади у Франції XVI ст. Вона відтворила історію французького селянина, який вимушено залишив своє село. За кілька років там об'явився чоловік, який видав себе за Мартена, був «упізнаний» його дружиною і три роки жив з нею, поки його не викрили і не віддали під суд. Цей сюжет неодноразово розкривався в художній літературі, ліг в основу однойменних художнього фільму і мюзиклу. Так само очима антрополога поглянув на битву при Бувіне під час англійсько-французької війни 1202–1214 рр. видатний представник третього покоління «Школи “Анналів”» Ж. Дюбі («Битва при Бувіне, 27 липня 1214 р., неділя», 1973 р.)⁴. В останній праці мікроісторична розвідка наближається до «казусної історії», або «історії однієї події» – ще одного самобутнього і впливового напрямку «нової історичної науки».

Останні історіографічні огляди (напр., Айтов С., 2020; Берк П., 2013 (а)) засвідчують, що інтерес до мікроісторичних досліджень не згасає й в останні десятиліття. За висновками С. Айтова, новітні дослідження з мікроісторії представлені переважно реконструкціями життєвого шляху окремих людей чи сімей та історіями мешканців локальних громад. Так, К. Браун і А. Кеннеді вивчали проблему асиміляції шотландців у соціокультурний простір англійців через життя дрібного шотландського шляхтича («Асиміляція перервана: Гаррі Клерк і межі інтегра-

² Леві Дж. Нематеріальне насліддя: кар'єра одного п'ємонтського екзорциста XVII века. М.: Новое литературное обозрение, 2023.

³ Земон Дэвис Н. Возвращение Мартена Герра / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1990.

⁴ Дюби Ж. Битва при Бувине: (27 июля 1214 года, воскресенье). М.: Путь, 1999.

ції в епоху унії», 2018)⁵. Подібні соціальні процеси адаптації дослідили К. Філд та Д. Лінч, відтворивши життєвий досвід афроамериканського перукаря середини XIX ст. («Церемоній-мейстер. Світ Пітера Біггса в епоху Громадянської війни у Лос-Анджелесі», 2016)⁶. О. Гюст здійснив мікроісторичний аналіз ментального феномена вигнання в дослідженні життєвого шляху вимушеного мігранта з Англії до Індії на початку XIX ст. та впливу цієї та інших емігрантських історій на формування Другої Британської імперії та імперської свідомості («Небезпечна територія приниженості: вигнання та імперія в серві Джеймсі. Листи Макінтоша з Бомбея початку XIX століття», 2018)⁷. Предметом вивчення Л. Сангхи стала ментально-культурна традиція відданості, притаманна англійському суспільству початку XVII ст., здійснена шляхом реконструкції обставин життя пересічного тогочасного торговця («Соціальна, особистісна та духовна динаміка історій про привидів у ранньомодерній Англії», 2020)⁸. Тим часом Д. Лірі проаналізував перипетії життя ірландської родини в кінці XIX – у першій половині XX ст. і відображення в ній тогочасних культурних та політичних реалій і процесів («Розділений будинок: Муррі на прикордонні та милість і занепад маленького ірландського будинку», 2018)⁹, а М. Булард – соціальну поведінку і життєві орієнтири мешканців Брукліна XIX ст. («Ренесанс Брукліна: комітетські культури та спільноти у XIX ст.», 2019)¹⁰ (Айтов С., 2020, с. 28).

Деякі дослідження з мікроісторії стали частиною постмодерністського дискурсу, а деякі дослідники тлумачать саму мікроісторію як складову частину «постмодерністського виклику» або ж як один з його результатів (див. напр. Киридон А., 2008). Теоретичним гаслом мікроісториків-постмодерністів стало сформульоване в 1979 р. Ж.-Ф. Ліотаром теоретичне положення про відхід від великих наративів (або «метанаративів») на користь «розсіпання» їх по багатьох дрібних наративах, без використання крупних об'єктів опису (як-то «нація» чи «держава»), які насправді є лише «кабінетним винаходом» істориків. Прикладом може бути праця Дж. Скота «Опір без протесту і без організації» (1987). Вчений зводить у ній традиційний селянський опір до індивідуальних дій окремих невдоволених, а різні форми цього соціального супротиву трактує цілком відокремлено. У зв'язку з цим руйнується поняття колективних дій зі спільними цілями й ідеями. Історія ж за такого підходу стає набором окремих подій, кожна з власною логікою і динамікою, звідки вилучаються категорії змін і процесу. (Топольський Є., 2012, с. 101–102).

Загалом можна констатувати незмінний інтерес до мікроісторичних досліджень у Західній Європі та Північній Америці, і що мікроісторія залишається помітною складовою частиною сучасного історіографічного процесу. Не минула ця тенденція й українську історіографію, прикладом чого може бути праця В. М. Горобця¹¹. Це персональна історія сотника Федора Лісовського, відтворена на основі вивчення позовів і справ проти нього, а також інших документів – загалом понад 500 аркушів архівних справ. На тлі реального історичного факту – кон-

⁵ Brown K., Kennedy A. Assimilation Aborted: Henry Clerk and the Limits of Anglo-Scottish Integration in the Age of Union. *Journal of Scottish historical studies*. 2018. Vol. 38. Issue 2. P. 199–318. URL: <https://research.manchester.ac.uk/en/publications/assimilation-aborted-henry-clerk-and-the-limits-of-anglo-scottish>

⁶ Field K., Linch D. «Master of ceremonies». The world of Peter Biggs in Civil War era in Los Angeles. *Western Historical Quarterly*. 2016. Vol. 47, Issue 4. P. 379–406. URL: <https://academic.oup.com/whq/article-abstract/47/4/379/2418120?redirectedFrom=fulltext>

⁷ Gust O. "The Perilous Territory of Not Belonging": Exile and Empire in Sir James Mackintosh's Letters from early nineteenth-century Bombay. *History workshop journal*. 2018. Vol. 86. P. 22–43. URL: <https://academic.oup.com/hwj/article-abstract/doi/10.1093/hwj/dby013/5033987>

⁸ Sangha L. (2018). The social, personal and spiritual dynamics of ghost stories in early modern England. *The Historical Journal*. 2020. Vol. 63. Issue 2. P. 339–359. URL: https://web.archive.org/web/20200506020539id_/https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2F4F3312FDCCDF253856282679BF0B32/S0018246X1800047Xa.pdf/div-class-title-the-social-personal-and-spiritual-dynamics-of-ghost-stories-in-early-modern-england-div.pdf

⁹ Leary D. A house divided: the Murrays of the border and the rise and decline of a small Irish house. *History Workshop Journal*. 2018. Vol. 86. P. 269–290. URL: <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10042298/>

¹⁰ Bullard M. *Brooklyn's Renaissance: Commerce, Culture, and Community in the Nineteenth-Century Atlantic World*. London, 2019. URL: <https://academic.oup.com>

¹¹ Горобець В. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. К.: Інститут історії України, 2016.

флікту сотника з адміністрацією – у дослідженні відтворено особливості устрою й урядування в сотнях і полках Війська Запорізького. Український вчений порушує ще одну проблему: залежності внутрішнього життя Гетьманщини від російського імперського центру та його впливу на суспільно-політичні відносини у Війську Запорізькому в першій чверті XVIII ст.

Тож уже понад ніж півстоліття мікроісторія є повноправним сегментом історіографічного процесу. Водночас прикметно, що в історичній науці відсутня однастайність щодо визначення предметного поля досліджень мікроісторії та її концептуальних методологічно-теоретичних засад. Мікроісторію визначають то як «подієву історію» (Ф. Бродель), то як «локальну історію» (Л. Гонсалес-і-Гонсалес), чи то як «малу історію» (Р. Кобб). Найбільш узагальнене й «академічне» її визначення може бути зведене до того, що мікроісторія – це напрям у новітній історіографії, що вивчає минулу соціальну реальність на підставі мікроаналітичних підходів, які сформувались у сучасних соціальних науках: соціології, соціальній психології, етнології, економії, культурній антропології тощо. Утім, навіть із такого нейтрального тлумачення випливає пояснення лише однієї, проте важливої для розуміння мікроісторії, принципової засади – її полідисциплінарний характер.

Відзначимо, що навіть самі представники цього напрямку (Гренди Э., 1997; Леві Дж., 2013; Леві Дж., 1996; Ревель Ж., 1996) застерігають, що мікроісторія не виробила жодних методологічних принципів, не є комплексом загальних ідей, науковою школою ні тим більше автономною дисципліною. Доказом цього є теоретична праця К. Гінзбурга, яку він назвав «Мікроісторія: Дві або три речі, які я про неї знаю» (Гинзбург К., 2004). Мікроісторія – це передусім історіографічна практика, яка полягає в зменшенні масштабу погляду на історичний факт чи явище, мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів та інших джерел. При цьому методи і прийоми, які використовує дослідник, залежать винятково від предмету вивчення, тому є надзвичайно різними й еkleктичними. «Мікроісторик» перебуває в постійному обміні з іншими суспільними (і не лише!) науками та усталеними історіографічними теоріями і практиками, а сама мікроісторія часто «співпрацює» з фольклористикою, етнологією, історичною і культурною антропологією, біографістикою, історією повсякденності, соціальною психологією, локальною і регіональною історією та іншими варіантами «історії знизу». При цьому, будучи взаємопроникненою з ними за джерельною базою і часто методами дослідження, мікроісторія все ж не збігається з жодним із цих напрямів, зберігаючи свою автономність і самобутність.

Мікроісторичним дослідженням притаманні скептицизм до будь-яких апріорних пояснювальних схем; відкидання «серійної історії» і зосередження уваги на неповторному, індивідуальному, локальному; акцент на «маленькій людині»; погляд на соціальне буття як на результат міжособистісних взаємин у малих людських колективах (Яковенко Н., 2007, с. 210–211). «Мікроісторики» перейшли від «традиційного» лінійного опису подій до вивчення структур людського повсякденного життя в контексті цих подій. Теоретичним підґрунтям мікроісторії стала концепція минулого, зображеного через детальний опис якогось із його явищ (Топольський Є., 2012, с. 101) Головним засобом цього є реконструкція життя та діяльності мікрооб'єктів історичного процесу: окремих «пересічних людей», родин, громад, мешканців сіл і містечок або ж кварталів великих міст у соціально-психологічному та соціально-культурному аспектах. Це досягається шляхом щільного аналізу соціального контексту, в якому ці «середньостатистичні» люди чи громади існували й діяли, проникнення в життєвий світ цього пересічного індивіда чи дрібних колективів з урахуванням усього спектру суспільних, економічних, політичних і культурних умов та відносин, які на них впливали. Водночас це передбачає інтенсивне вивчення широкого кола документальних матеріалів та інших джерел різного характеру і походження, які «традиційна» історія зазвичай відкидає через їхню «дріб'язковість» або ж об'єктивну неспроможність їх охопити. При цьому, як наголошував Дж. Леві, важливо розуміти, що мікроісторія аж ніяк не є альтернативою макроісторії або «тра-

диційній» історії, вона є її доповненням. Вона передбачає не «зосередження на дрібницях», а «розгляд у подробицях», її метою є вивчення «малого» для кращого розуміння загальних соціальних зв'язків і процесів у минулому (Леві Дж., 2013, с. 120–121). Тобто мікроісторія – це не лише (і часто зовсім не) дослідження «часткового» й «унікального». Це передусім новий спосіб пізнання минулого, зміна методу (чи залучення спектру методів) дослідження. І це не специфічний інтерес до малозначущих деталей, подій чи постатей, а прискіпливе вивчення об'єкту «під мікроскопом». Іншими словами, мікроісторичний підхід (чи підходи) можливий під час дослідження фактично будь-якої історичної наукової проблеми, будь-якого соціального явища в минулому.

На становлення мікроісторії (як й інших складників «нової історичної науки»), як уже йшлося, вплинув і постмодернізм. Поряд із сумнівами в теорії прогресу і відмовою від еволюційного розуміння історії в багатьох студіях переглядається саме поняття «історична реальність», а з ним – і власна ідентичність історика, критерії достовірності джерела, усвідомлення суб'єктивності істини тощо (Сахновський О., 2014, с. 71).

Як мультидисциплінарна й експериментальна історіографічна практика мікроісторія має свої сильні і слабкі сторони, а отже – прибічників і критиків. Мікроісторія як «історія цілого в подробицях» дозволяє поглянути на події й явища минулого, які «традиційна» історія вважає малозначущими. При цьому дослідник має змогу залучити широке коло джерел, які також часто ігноруються «макроісторією». Такий підхід здатний значно розширити уявлення про вже би здавалося досліджені історичні явища, структури і процеси, або ж розставити інші акценти або взагалі дійти до неочікуваних висновків. Зрештою, мікроісторія як спосіб вивчення минулого «знизу» є дієвим засобом «олюднення» історії в межах уже згаданого «антропологічного повороту». Водночас, попри очевидні здобутки, до мікроісторії зберігається обережне і неоднозначне ставлення, навіть в академічному історичному середовищі. Зазвичай їй закидають небезпеку потрапляння в «пастку описовості» чи «безідейної дріб'язковості», сумнівну репрезентативність об'єктів, що вивчаються, використання мікроісториками «поліційно-розслідувальних» методів вивчення минулого, широке залучення літературних текстів та інших історично «не канонічних» джерел тощо. Навіть для багатьох постмодерністів мікроісторія – це не що інше, як черговий міф, оскільки вона можлива доти, поки використовуватиме мікроісторичні поняття і теоретичні конструкції. Попри це, мікроісторія впевнено займає вагомe місце в «новій історичній науці».

Таким чином, зусиллями визнаних італійських (К. Гінзбург, Дж. Леві, М. Грібауді та ін.), французьких (Ж. Дюбі, Ж. Ревель та ін.), американських (Н. Земон Девіс та ін.) учених мікроісторія спростувала поширені ще в 1970-х рр. характеристики щодо себе як «дріб'язкової» чи «нижчої» історії. Мікроісторія постала на противагу «традиційній» соціальній історії як варіант «історії знизу», визначивши предметом свого дослідження історію «пересічної людини» або малих соціальних груп (родина, громада тощо), чий історичний, культурний, психологічний тощо досвід використовується для пояснення більш широких історичних та соціальних процесів. Попри те, що мікроісторія пройшла тривалий шлях, вона не виробила чітких теоретичних чи методологічних принципів, залишаючись передусім історіографічною практикою, часто експериментальною і міждисциплінарною. Змістом цієї практики є зменшення масштабу погляду на історичний факт чи явище шляхом мікроскопічного аналізу та інтенсивного вивчення джерел. При цьому набір методів та дослідницьких прийомів, яким послуговується мікроісторія, залежить від конкретного предмету вивчення. «Мікроісторики» легко поєднують науковий інструментарій усталених історіографічних теорій і практик та методи інших, навіть не пов'язаних з історією, наук, а сама мікроісторія часто «співпрацює» з фольклористикою, етнологією, історичною і культурною антропологією, біографістикою, історією повсякденності, соціальною психологією, локальною і регіональною історією та іншими варіантами «історії знизу». Такий методологічний плюралізм мікроісторії залишає вченому широке поле

для творчого пошуку, проте часто стає приводом для критики і звинувачень у відході від «професійних стандартів» історика. Попри останнє, мікроісторія є самобутньою складовою частиною «нової історичної науки», а завдяки значному дослідницькому потенціалу посідає вагомe місце в сучасному історіографічному процесі.

Список використаних джерел та літератури

- Айтов С., 2020. Новітні історико-антропологічні студії як сучасна філософія історії. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Т. 29. № 2. Дніпро. 25–32.
- Берк П., 2013 (а). Мікроісторична дискусія. В: *Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка*. Київ: Ніка-Центр. 138–141.
- Берк П., 2013 (б). Нова історія: її минуле і майбутнє. В: *Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка*. Київ: Ніка-Центр. 13–39.
- Верменич Я. В., 2010. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. № 4. Київ. 156–169.
- Гинзбург К., 2004. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю. В: Гинзбург К. *Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история. Сборник статей*. М. 287–320.
- Гренди Э., 1997. Еще раз о микроистории. В: *Казус. Индивидуальное и уникальное в истории*. Вып. 1. М. 291–302.
- Доманська Є., 2012. *Історія і сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ: Ніка-Центр.
- Киридон А., 2008. Троян С., Мікроісторія в постмодерному зарубіжному дискурсі. *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Вип. 6. Чернівці: Рута. 102–115.
- Леві Дж., 2013. Про мікроісторію. В: *Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка*. Київ: Ніка-Центр. 119–138.
- Леві Дж., 1996. К вопросу о микроистории. *Современные методы преподавания новейшей истории*. М. 167–190.
- Медик Х., 1994. Микроистория. *Thesis: теория и история социальных институтов и систем*. Вып. 4. М. 193–202.
- Ревель Ж., 1996. Микроисторический анализ и конструирование социального. В: *Одиссей. Человек в истории*. М. 110–127.
- Сахновський О., 2014. Мікроісторія як напрям історичних досліджень. *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Вип. 17. Чернівці: Рута. 65–78.
- Топольський Є., 2012. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації*. Київ: Видавництво «К.І.С.».
- Чаркіна Т., 2016. Еволюція історико-антропологічних досліджень у суспільно-гуманітарному пізнанні. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*. Вип. 18. Львів. 101–109.
- Яковенко Н., 2007. *Вступ до історії*. Київ: Критика.

Oleksandr Kovalkov

MICROHISTORY IN THE SYSTEM OF “NEW HISTORY”: HISTORY, THEORY AND HISTORIOGRAPHICAL PRACTICE

The article outlines the place of microhistory in the system of the “new history”, the main stages of its formation and its place in the modern historiographical process, theoretical and methodological principles of microhistorical research and its research potential.

It has been found that through the efforts of renowned Italian (K. Ginsburg, J. Levi, M. Gribaudi), French (J. Duby, J. Revel), American (N. Zemon Davis) and other scholars, microhistory has refuted the characterisation of itself as “petty” or “inferior” history, which was widespread in the 1970s. Microhistory has emerged as a variant of “history from below” in contrast to “traditional” social history. It defined the history of the “ordinary person” or small social groups (family, community, etc.), whose historical, cultural, and psychological experience is used to explain broader historical and social processes, as its research subject. Despite the fact that microhistory has been developing for a long time, it has not developed clearly defined theoretical or methodological principles, remaining primarily a historiographical practice, often

experimental and interdisciplinary. The essence of this practice is to reduce the scale of the view of a historical fact or phenomenon through microscopic analysis and intensive study of historical sources. At the same time, the set of methods and research techniques used in microhistory depends on the specific research subject. "Microhistorians" easily combine the scientific tools of established historiographical theories and practices with the methods of other sciences, even those not related to history, and microhistory itself often "cooperates" with folklore studies, ethnology, historical and cultural anthropology, biography, history of everyday life, social psychology, local and regional history, and other variants of "history from below". This methodological pluralism of microhistory leaves the researcher a wide field for creative search, but often becomes a pretext for criticism and accusations of deviating from the "professional standards" of a historian. Nevertheless, microhistory is an original component of the "new historical science", and due to its significant research potential, it occupies a significant place in the modern historiographical process.

Key words: historiography, historiographical process, historiographical practice, microhistory, "new history", "traditional" history.

References

Aitov S., 2020. Novitni istoryko-antropolohichni studii yak suchasna filosofiia istorii [The latest historical and anthropological studies as a modern philosophy of history.]. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. T. 29. №2. Dnipro. 25–32. (In Ukrainian).

Berk P., 2013 (a). Mikroistorychna dyskusiiia [Microhistorical discussion]. In: Berk P. (ed.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv: Nika-Tsentr. 138–141. (In Ukrainian).

Berk P., 2013 (b). Nova istoriia: yii mynule i maibutnie [New history: its past and future]. In: Berk P. (ed.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv: Nika-Tsentr. 13–39. (In Ukrainian).

Vermenych Ya. V., 2010. Mikroistoriia yak problemne pole sotsiohumanitarnykh doslidzhen [Microhistory as a problematic field of socio-humanitarian research]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. №4. Kyiv. 156–169. (In Ukrainian).

Ginzburh K., 2004. Mikroistorija: dve-tri veshhi, kotorye ja o nej znaju [Microhistory: two or three things I know about it]. In: *Ginzburh K. Mify – emblemy – primety: Morfologija i istorija*. M. 287–320.

Grendi E., 1997. Eshhe raz o mikroistorii [Once again about microhistory]. In: *Kazus. Individual'noe i unikal'noe v istorii*. Vyp. 1. M. 291–302.

Domanska Ye., 2012. *Istoriia i suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule* [History and modern humanitarianism: research on the theory of knowledge about the past]. Kyiv: Nika-Tsentr. (In Ukrainian).

Kyrydon A., 2008, Troian S. Mikroistoriia v postmodernomu zarubizhnomu dyskursi [Microhistory in postmodern foreign discourse]. *Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei ChNU. Spetsialnist «Istoriia»*. Vyp. 6. Chernivtsi: Ruta. 102–115. (In Ukrainian).

Levi Dzh., 2013. Pro mikroistoriiu [About microhistory]. In: Berk P. (ed.). *Novi pidkhody do istoriopysannia*. Kyiv: Nika-Tsentr. 119–138. (In Ukrainian).

Levi Dzh., 1996. K voprosu o mikroistorii [On the issue of microhistory]. In: *Sovremennye metody prepodavanija novejshej istorii*. M. 167–190.

Medik H., 1994. Mikroistorija [Microhistory]. *Thesis: teoriia i istorija social'nyh institutov i sistem*. Vyp. 4. M. 193–202.

Revel' Zh., 1996. Mikroistoricheskij analiz i konstruirovanie social'nogo [Microhistorical analysis and construction of social]. In: *Odissej. Chelovek v istorii*. M. 110–127

Sakhnovskyi O., 2014. Mikroistoriia yak napriam istorychnykh doslidzhen [Microhistory as a direction of historical research]. *Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei ChNU. Spetsialnist «Istoriia»*. Vyp. 17. Chernivtsi: Ruta. 65–78. (In Ukrainian).

Topolskyi Ye., 2012. *Yak my pyshemo i rozumiiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii* [How we write and understand history. Secrets of historical narrative]. Kyiv: Vydavnytstvo «K.I.S.». (In Ukrainian).

Charkina T., 2016. Evoliutsiia istoryko-antropolohichnykh doslidzhen u suspilno-humanitarnomu piznanni [Evolution of historical and anthropological studies in social and humanitarian knowledge]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Filosofski nauky*. Vyp. 18. Lviv. 101–109. (In Ukrainian).

Yakovenko N., 2007. *Vstup do istorii* [Introduction to history]. Kyiv: Krytyka. (In Ukrainian).

УДК 94 (477.65)“18/...19”]: 352.07:336.72(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-6>

Марченко Олег,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
o_marchenko2008@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5720-0976

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ БАНКІВ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО БАНКУ)

У статті проводиться аналіз розвитку міських громадських банків у ХІХ – на початку ХХ ст. на основі правових документів, що регулювали їхню діяльність, та практичної роботи на прикладі Єлисаветградського міського громадського банку. У системі кредитних установ Російської імперії міські громадські банки займали суттєве місце, будучи недержавними фінансовими інституціями, створеними міськими громадами для задоволення насамперед інтересів городян.

До законодавчого врегулювання діяльності міських банків (Положення про міські громадські банки від 1857 р. і 1862 р.) вони лише формально підпорядковувались органам міського самоврядування, практично не надавали звіти про свою роботу центральним органам державної влади, як і громадськості. До 60-х років ХІХ ст. царська влада не була зацікавлена в розвитку банківської мережі, оскільки на той час у країні спостерігався слабкий розвиток економіки, а тому й нерозвиненість фінансових операцій. Після запровадження ліберальних реформ 60–70-х років ХІХ ст., підйому економіки, залучення в економічні процеси широкого кола населення спостерігався стрімкий ріст кредитно-фінансових установ, у тому числі й міських громадських банків, що відкривалися насамперед у повітових містечках, де була слабка мережа відділень державних та акціонерних кредитних установ. Нові банки вже управлялися міськими думами, під незначним контролем з боку державної влади.

Кризові явища, що спостерігалися у 80–90-х роках ХІХ ст. (російсько-турецька війна 1877–1878 рр., вбивство імператора Олександра II в березні 1881 року, згорання ліберальних реформ, економічний спад), спричинили деградацію системи міських громадських банків. Це змушувало уряд вдаватися до адміністративно-законодавчого регулювання їхньої діяльності, щоб звести до мінімуму фактори, які загрожували їхній стабільності. Результатом цього стала поява Нового положення про міські громадські банки 1883 року. Економічне піднесення на рубежі ХІХ–ХХ ст. підштовхнуло центральну владу на деяке розширення прав та можливостей міських громадських банків, що знайшло відображення в Положенні про міські громадські банки від 1912 року. У статті вказуються позитивні риси й недоліки Положень про міські громадські банки за 1857 р., 1862 р., 1883 р., 1912 р., визначаються обставини законодавчого регулювання міських кредитних установ.

У дослідженні на прикладі діяльності Єлисаветградського міського банку робиться спроба показати особливості взаємовідносин правління банку з місцевою думою, охарактеризувати тенденції ведення банком кредитно-фінансових операцій, з'ясувати вплив подій як всеросійського значення, як-то: війни (Кримська 1853–1856 рр., російсько-турецька 1877–1878 рр.), проведення системних реформ 60–70-х років ХІХ ст., згорання ліберального реформування, економічна криза 80–90 років, підйом економіки початку ХХ ст., так і локального, наприклад, єврейські погроми 15–17 квітня 1881 р. в Єлисаветграді, на повноваження, компетенцію, результати роботи міського самоврядування і міського громадського банку.

Ключові слова: банки, банківська система, Єлисаветград, міський громадський банк, міське самоврядування.

Успішний розвиток міста і благополучне життя його мешканців залежало від політичного ладу країни, її соціально-економічного розвитку, дієвості правових норм, спроможності керівництва країни та місцевих керманічів організувати та впроваджувати в життя ефективні рішення. Важливе значення також має результативна діяльність фінансових інституцій, що виступають як «кровоносні судини» держави. Після запровадження міського самоврядування

в Російській імперії такими кредитними установами, які належали тільки міській громаді й управлялися міськими думами, стали міські громадські банки. Головною метою їх утворення законодавець вбачав не тільки в отриманні містами певного прибутку, але й щоб частина з банківських надходжень йшла б на задоволення міських потреб, кредитування торговців, ремісників, які не мали засобів для відкриття власної справи, бажаючих мати додатковий дохід, фінансування благодійних заходів, освіти, лікарень, підтримання нужденних.

Тож, проводячи аналіз розвитку міських громадських кредитних установ у ХІХ – на початку ХХ ст., ми намагаємося на прикладі діяльності Єлисаветградського міського банку показати особливості взаємовідносин правління банку з місцевою думою, охарактеризувати тенденції ведення банком кредитно-фінансових операцій, з'ясувати вплив подій як всеросійського значення, як-то: війни (Кримська 1853–1856 рр., російсько-турецька 1877–1878 рр.), проведення системних реформ 60–70-х років ХІХ ст., згортання ліберального реформування, економічна криза 80–90-х років, підйом економіки початку ХХ ст., так і локального, наприклад, єврейські погроми 15–17 квітня 1881 р. в Єлисаветграді, на повноваження, компетенцію, результати роботи міського самоврядування і міського громадського банку.

Історія заснування, практична діяльність міських громадських банків, їхні взаємини з органами міського самоврядування, клієнтами, аналіз їхніх кредитно-фінансових операцій на сучасному етапі стає предметом дослідження багатьох українських авторів. Наприклад, О. В. Ходченко, досліджуючи історію розвитку міських громадських банків у Російській імперії та Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., дійшов висновку, що міські банки функціонували як повноцінні комерційні банки і вони сприяли розвитку дрібного й середнього підприємництва в містах, а для міської влади створювалися додаткові джерела прибутку. Водночас, на думку автора, втручання держави в їхню діяльність через законодавчі обмеження призводило до їх занепаду (Ходченко О. В., 2008, с. 141).

Заслуговує на увагу стаття І. В. Ткаченка (Ткаченко І. В., 2010), в якій висвітлюються етапи створення мережі міських громадських банків у Росії, з'ясовуються політичні й економічні чинники, що впливали на формування нормативно-правової бази їхньої діяльності, виявляються негативні прояви та позитивні наслідки діяльності міських фінансових установ.

У монографії О.В. Черемісіна «Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.», розглядаючи еволюцію бюджетної політики міського самоврядування, автор аналізує фінансову, податкову систему міст Південної України, згадує також діяльність міських громадських банків і, зокрема, міста Єлисаветграда (Черемісін О.В., 2017. с. 302–344).

В останні роки з'являються роботи, присвячені історії становлення і розвитку міських громадських банків окремих регіонів чи міст. Наприклад, В. О. Коломийцева досліджувала історію створення та функціонування міських громадських банків у Таврійській губернії, де станом на 1 січня 1917 року налічувалося 10 таких закладів (Коломийцева В.О., 2010). Кредитно-фінансові системи Сумщини вивчали В. І. Міщенко, Г. І. Корогод (Міщенко В. І., 1999), С. В. Тихненко, який показав роль міських громадських банків Сумщини в кредитуванні міщан, селян, купців (Тихненко С. В., 2013). Проблемами заснування та діяльності міських громадських банків Поділля займався С. М. Єсюнін (Єсюнін С. М., 2015).

У дисертаційному дослідженні М. В. Орлик, розглядаючи механізм кредитування в Наддніпрянській Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст., зауважив, що міські громадські банки займали чільне місце в комерційному довгостроковому кредитуванні під заставу будівель та землі, проте через недосконалість імперського законодавства створювалися умови для корупції та зловживань серед міських чиновників, правління банків, що погіршувало фінансовий стан та ділову репутацію банків (Орлик М. В., 2021, с. 116–123).

У попередніх наших роботах ми вже піднімали питання про створення та функціонування Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 роки (Марченко О. М., 2020 а), в 1884–1900 роки (Марченко О. М., 2020 б), були проаналізовані також кредитні фінансові операції банку за 35-річний період його роботи (Марченко О. М., 2021).

Серед праць про становлення і розвиток кредитно-банківської системи України в XVIII – початку XX ст. можна назвати статтю Д. Крохмалюка про розвиток банківської справи в Україні в другій половині XIX ст. і до 1917 року (Крохмалюк Д., 2000), а також монографію А. О. Ткаченко й І. В. Ткаченко, в якій висвітлено особливості функціонування банків у різні історичні періоди й, зокрема, показана діяльність міських громадських банків (Ткаченко А. О., 2014).

Окремі дослідники торкалися проблем кредитування міськими громадськими банками в контексті тем, пов'язаних із розвитком торгівлі, промисловості, ремісництва в окремих регіонах України XVIII – початку XX ст.: Ю. О. Демешко, який вивчав участь купецтва в заснуванні банків Новоросійського краю (початок XIX – 60-ті рр. XIX ст.) (Демешко Ю. О., 2013), І. С. Дружкова – досліджувала розвиток кредитно-банківських установ на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (Дружкова І. С., 2004).

У статті С. Орлик і М. Орлик (Орлик С., 2022) проведено історіографічний аналіз праць сучасних українських дослідників, які займаються проблемами становлення та розвитку банківського кредитування в Наддніпрянській Україні другої половини XVIII – початку XX ст., в якій наведений аналіз праць щодо вивчення міських громадських банків.

Серед сучасних російських авторів, які торкалися питання становлення і розвитку міських громадських банків Російської імперії в XIX – початку XX ст., можна назвати розвідки Ю. Л. Грузицького (Грузицкий Ю. Л., 2002), Г. Г. Кочисова (Кочисов Г. Г., 2010), Е. А. Ганжова, А. М. Мошкіна, В. П. Касаткіна (Ганжов Е. А., 2012) та ін.

Отже, в сучасних наукових дослідженнях мало уваги приділяється питанню взаємовідносин міських громадських банків із міськими думами, вивченню еволюції їхніх відносин, їхній співпраці на благо городян.

Завдання статті зводиться до аналізу взаємин органів міського самоврядування, які діяли на основі Міських положень 1870 і 1892 років, і міських громадських банків, що будували свою діяльність на основі Положень про міські громадські банки за 1857, 1862, 1883, 1912 роки, на прикладі роботи Єлисаветградського міського громадського банку.

21 квітня 1785 року в урядування Катерини II з'явився закон, що визначав принципи облаштування місцевого самоврядування на всій території Російської імперії. Були створені інститути міського самоврядування: зібрання міської громади, Загальна дума, Шестигласна дума. Компетенція міських дум обмежувалася другорядними питаннями в межах міста: благоустроєм, наглядом за санітарним станом міста, забезпеченням городян продуктами, розвитком промисловості, торгівлі, розв'язанням конфліктів між міськими станами, поліцейськими функціями (ст. 167)¹. Крім того, згідно зі статтею 153 Жалуваної грамоти містам за частину прибутків міські громади могли організувати власні банки для ведення торгівлі або надлишок коштів вкладати в публічні банки для прирощення².

Якщо міська громада вирішувала створити місцевий банк, то він діяв на основі власного статуту, що приймався, як правило, засновниками банку. Перший міський громадський банк, який скористався наданою законом можливістю розпочати власну діяльність, був відкритий 1789 року на пожертви купців, міщан, ремісників (було зібрано 1430 руб.) у місті Вологда. (Бовыкин В. І, 1994, с. 287). Наступний банк відкрився 1811 року в містечку Слобідському В'ятської губернії на кошти місцевого купця К. Амфілатова (7143 руб.) і городян (857 руб.). (Грузицкий Ю. Л., 2002, с. 58). Згідно зі статутом останнього банку, правління банку складалося з міського голови і двох його помічників, які обиралися міською громадою з купців (реально директором банку був сам засновник – купець Амфілатов, який на власний розсуд надавав кредити позичальникам). Міський банк здійснював такі операції: приймав вклади від містян незалежно від стану на строк не менше року; надавав позики купцям, ремісникам, міщанам під 4%

¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи от 21 апреля 1785 г. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗР). Собр. 1. Т.22. № 16188. 1830. С. 385.

² Там само. С. 382.

річних під заставу кам'яних будинків, фабрик і заводів до року в розмірі половини їх оцінки; здійснював кредитування осіб під заставу коштовностей до 12-ти місяців, інших цінних речей у розмірі третини їх оцінки на строк до 6-ти місяців; приймав до обліку від купців і міщан міста векселя (в сумі не більш ніж 5 тис. руб.), що були видані городянам строком до 12-ти місяців. Статутом дозволялося здійснювати кредитні операції поза межами міста Слобідське. З отриманих прибутків банк фінансував міську інфраструктуру, підприємців, здійснював благодійні заходи. Про свою діяльність банк звітував перед містянами й надавав щорічний звіт у міністерство фінансів (Кочисов Г. Г., 2010, с. 236).

1819 року на кошти підприємця І. Г. Савіна був заснований міський банк у містечку Осташкове Тверської губернії з капіталом у 8000 руб., статут якого був затверджений імператором Олександром І. Цей статут, як і статут Амфілатовського громадського банку, довгий час були взірцем для інших міських громадських банків, що відкривалися (Грузицький Ю.Л., 2002, с. 58).

Іноді міські громадські банки створювалися на кошти, які передбачалося використати на інші цілі. Як зазначає І. В. Ткаченко, протягом 1843–1847 рр. у містах Томськ, Пенза, Тула, Курськ, Рибінськ банки були відкриті на кошти, зібрані для допомоги погорільцям, бідним, сиротам, для забезпечення функціонування дитячих сиротинців і будинків для престарілих (Ткаченко І. В., 2010, с. 212).

Отже, особливістю нових фінансових установ було те, що міський громадський банк належав тільки міській громаді й незалежно від джерела формування його капіталів – за приватні чи державні кошти – управлінням банку займалася міська дума. Наголошувалося на громадському характері міських банків, хоча їхня діяльність обмежувалася межами міста. Головною метою утворення міських банків уряд вбачав отримання містами прибутку, частина якого йшла б на задоволення міських потреб, кредитування дрібних підприємців.

До середини ХІХ ст. в Російській імперії було відкрито 16 міських банків (Ходченко О. В., 2008, с. 137). 1851 року громадою Єлисаветграда було подано клопотання про заснування банку, але воно було відхилено. (Марченко О. М., 2000а, с. 87). Уряд неохоче йшов на відкриття міських банків, оскільки вбачав у них конкурентів для державних, акціонерних кредитних установ, що обслуговували насамперед інтереси дворян. Крім того, до міських банків негативно ставився тодішній міністр фінансів Є. Ф. Канкрін. Поразка Росії в Кримській війні (1853–1856 рр.) змусила владу провести низку реформ політичного, соціального, адміністративного, економічного характеру, щоб зняти напругу в країні й оздоровити економіку.

Державній регламентації підлягала й банківська сфера. 10 червня 1857 року було прийнято Положення про міські громадські банки, яке визначало їхню структуру, порядок діяльності, компетенцію³. За Положенням, міністр внутрішніх справ і міністр фінансів могли дати дозвіл на відкриття міського громадського банку з власним капіталом у 10 тис. руб. (ст. 1). Банк підпорядковувався місцевій міській думі, яка обирала правління банку, що складалося з директора і двох чи чотирьох членів із числа купців. При правлінні банку діяла канцелярія (ст. 2). Про корпоративний характер нової кредитної установи свідчив факт можливості призначення директором банку його засновника, навіть довічно, а також міського голови, хоча за вибором міської громади (ст. 2). Директор банку мав право на власний розсуд надавати кредити, що призводило до «кумівства», частих зловживань.

Діяльність міського банку перебувала під контролем приказу громадської опіки (правління банку раз на третину року подавало звіт про проведені операції, і якщо були виявлені порушення в документації чи рішеннях банку, приказ громадської опіки звертався з відповідним поданням до міністра внутрішніх справ для виправлення ситуації), міської думи (остання для перевірки річного звіту про діяльність банку призначала комісію в складі трьох осіб із купецького стану, рішення якої не пізніше 15 лютого подавалися приказу громадської опіки, а далі цей

³ Высочайше утвержденное Положение о городских общественных банках, 10 июня 1857 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Т. 32. Отд. 1-е. № 31967. 1857. с. 524–527.

звіт надходив через губернатора на ознайомлення міністру внутрішніх справ і міністру фінансів), а також громадськості (виписки з річного звіту публікувалися в губернських відомостях для загального ознайомлення) (ст. 3, 4).

Згідно зі статтею 5 Положення, міські громадські банки мали право здійснювати таку діяльність: приймати вклади від містян незалежно від стану під 4% річних, а також капітали, що зберігалися в місцевих міських думах, магістратах, сирітських судах; видавати позички тільки мешканцям міста (в цьому вони програвали перед іншими державними чи приватними кредитними установами): під облік векселів, під заставу застрахованого майна (будинків, торговельних лавок, прибуткових ділянок землі), застрахованого від вогню товарів російського виробництва, які не були місцевим виробом, під заставу білетів кредитних установ, золотих, срібних, перлових та інших дорогоцінних предметів.

У разі надання позик під векселя банк мав перевірити особу на предмет її торгово-підприємницької репутації. Розмір позичок визначався приналежністю позичальника до тієї чи іншої купецької гільдії: для купців 1-ї гільдії – не більш як 4 тис. руб., 2-ї гільдії – 3 тис., 3-ї гільдії – 2 тис., для міщан – не більш як 500 руб. (ст. 12).

Позики під заставу нерухомого й рухомого майна не повинні були перевищувати половини вартості застави й надавалися в такі строки: під заставу кам'яних і дерев'яних будинків, торговельних лавок – не більш ніж на 3 роки, з можливістю відстрочки на 8 років; під заставу ділянок землі – до 12-ти років; під заставу товарів – від 3-х до 9-ти місяців; під заставу дорогоцінних речей – від 6-ти до 12-ти місяців (ст. 14) Позики під заставу білетів кредитних установ – від 3-х до 9-ти місяців (ст. 15).

Стаття 19 Положення надавала можливість із прибутків банку за бажанням міської громади або приватних благодійників фінансувати облаштування й утримання благодійних установ: лікарень, богаділень, училищ, ремісничих шкіл та ін. На практиці міські громадські банки значні кошти спрямовували на благодійницьку діяльність і на потреби міста.

Положення від 1857 року хоч і внесло певне впорядкування діяльності міських громадських банків, але багато чого не було враховано практикою попереднього функціонування цих банків. Уряд установив обмеження для міських банків: граничні строки й розміри позичок; стягнення процентів за вклади на загальних, як для державних кредитних установ, правилах (4%) (ст. 8, 11) (це положення обмежувало ініціативу міських банків); у губернських містах, де діяли державні кредитні установи, міським банкам заборонялося дублювати їхні фінансові операції (ст. 6); контроль над міськими банками з боку приказів громадської опіки тощо.

У період із кінця 50-х – на початку 60-х років XIX ст. в Російській імперії було засновано всього чотири міські громадські банки – в Єлабuzі (1859), Самарі (1860), Калuzі (1861) та Солікамській (1861).

Нова влада в особі імператора Олександра II розуміла необхідність дещо вдосконалити діяльність міських громадських банків з огляду на нові реалії країни під час реформ початку 60-х років XIX ст., які ліквідували кріпосницькі порядки. 6 лютого 1862 року було видано нову редакцію Положення про міські громадські банки⁴, яка з'ясувала повноваження посадових осіб банку, деталізувала кредитно-фінансову, звітну діяльність банку, встановлювала відповідальність вкладників, правління банку за порушення правил ведення фінансових операцій.

У порівнянні з Положенням 1857 р. новий закон 1862 р. встановлював, що міський громадський банк перебував у підпорядкуванні міської думи під відповідальністю і контролем міської громади, перед якою і звітував за свою діяльність. Обмеження, пов'язані з приказом громадської опіки, були ліквідовані. Серед нововведень можна назвати такі: правління банку (складалося з директора та двох його заступників), яких обирала міська громада довічно або на певний строк, отримували за свою роботу плату, котру визначала міська дума (ст. 2) (поста-

⁴ Высочайше утвержденное Положение о городских общественных банках 1862 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Т. 37. Отд. 1-е. № 37950. СПб., 1865. С. 111–125.

новою Єлисаветградської міської думи від 18 листопада 1871 р. директору міського банку була встановлена платня – 2000 руб. на рік, членам правління банку – по 1500 руб. на рік⁵); міський голова теж міг бути обраним директором банку, але при цьому він мав уже скласти із себе повноваження голови (ст. 3), за порушення своїх обов'язків члени правління банку та службовці канцелярії несли особисту та майнову відповідальність (ст. 11); встановлювався банківський документообіг: журнал розпоряджень правління банку (ст. 17), журнальна, касова, бухгалтерська книги, які видавалися думою (ст. 18); наприкінці місяця члени правління разом із міським головою та двома гласними перевіряли наявні кошти в сховищі банку, а також документацію, і давали звіт думі (ст. 19); правління банку мало публікувати в губернських відомостях баланс банку по закінченню півроку (раніше раз на рік) (ст. 21); прийняття вкладів на суму не менше 50 руб.; зменшення мінімального строку знаходження вкладу в банку; зменшення строку позик під заставу (раніше під заставу кам'яних і дерев'яних будинків, торговельних лавок – не більш ніж на 3 роки, за законом 1862 р. – строк 1, 2, 3 роки, з допуском для кам'яних будинків відстрочки на 8 років (ст. 111), раніше позики під заставу білетів кредитних установ – від 3-х до 9-ти місяців, зараз – від 1-го до 6-ти місяців (ст. 71); розмір відсотків за вкладами визначався вже правлінням банку разом із думою, а не як раніше, за загальними правилами як для державних кредитних установ, і про зміни відсотків вкладів оголошувалося городянам за місяць до введення норми (ст. 32); розмір позичок визначався вже не приналежністю позичальника до тієї чи іншої купецької гільдії, а спроможністю банку (не більше суми, що дорівнювала 1/10 частини власності банку, в особливих випадках – не більше 1/5 частини за згодою банку, міського голови, членів думи) (ст. 61); розмір відсотків за позики також визначався правлінням банку, міським головою, членами думи (ст. 62); скасовані обмеження для обліку векселів (зараз у векселі вимагалось, щоб була зазначена хоча б одна особа, яка мешкала в місті перебування банку) (ст. 40); дозвіл роботи з клієнтами з інших населених міст повіту чи губернії; з прибутків банку від 10 до 20% відраховувались на формування запасного капіталу (ст. 120), залишок йшов на фінансування благоустрою міста й різні благодійні потреби (ст. 123); могли надавати кредити під заставу нерухомості на різні терміни 1, 2, 3, 8 і 12 років (ст. 111)⁶.

Отже, міські громадські банки отримали більшу свободу дій, ніж раніше, що відповідало потребам їхньої клієнтури – головню середнім верствам городян, які мали наявні вільні кошти. Банки почали відкриватися насамперед у повітових містечках, де була слабка мережа відділень державних та акціонерних кредитних установ. Крім того, діяльність міських банків обмежувала сферу грабіжницьких дій лихварів, які займали тоді значне місце на ринку фінансів (у міських банках сплачували за внески менший відсоток, і фінансові операції розраховувались на тривалий проміжок часу, оскільки економічне життя провінції протікало повільно). За підрахунками А.О. Ткаченко і І.В. Ткаченко, на підставі Положення 1862 р. в Україні було засновано 38 міських громадських банків, більшість – на Лівобережжі (19) і Півдні (16). Загалом у Російській імперії на початок 1873 року діяло 222 міських громадських банки, на початок 90-х років XIX ст. їх число збільшилося до 240 (Ткаченко А.О., 2014, с. 111).

Указом сенату від 6 грудня 1863 р. за № 71655 було дозволено заснувати в Єлисаветграді міський громадський банк з основним капіталом у 120 114 руб. 45 коп.⁷. Він відкрився 14 січня 1865 р. (розміщувався в будівлі сучасного ЦДУ ім. В. Винниченка) зі значно меншим капіталом (74 084 руб.). Кошти для банку були надані будівельним комітетом, що належав міській думі (23 819 руб. 54 коп.), міською богадільнею (8290 руб.); приватними особами⁸. Першим

⁵ Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / Сост. С. Брейер Т. 1. Елисаветград: тип. М. А. Гольденберга., 1905. С. 472.

⁶ Положение о городских общественных банках... С. 112–125.

⁷ Отчет по правительственной ревизии городского банка. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / Сост. Л. К. Брейер Т. 1. Елисаветград: тип. М. А. Гольденберга., 1905. С. 556.

⁸ Там само. С. 255.

директором банку був місцевий купець А.М. Філіп'єв, який прослужив на цій посаді шість років (Матівос Ю. М., 2004, с. 133).

Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку умовно можна поділити на два етапи: із дня його заснування в 1865 р. і до кінця 1871 р., коли в місті було запроваджено міське положення від 1870 р., яке внесло зміни до міського самоврядування. За ним міські громадські установи отримали певну фінансово-господарську самостійність і спроможність реалізовувати власні проєкти на задоволення потреб городян⁹. Другий етап – з початку 1872 року, коли було переобрано правління Єлисаветградського міського банку, яке по-новому побудувало власну тактику і стратегію діяльності, й до 1883 року, коли в Росії було прийнято нове банківське Положення. У період 1872 – початок 1880-х років відбулися дві події, які вплинули на фінансові операції міського банку: російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та єврейські погроми 15–17 квітня 1881 року в Єлисаветграді. Позитивна динаміка банку була в ті часи дещо послаблена.

Про фінансові операції Єлисаветградського міського банку за 1865–1883 роки можна подивитись у статті О.М. Марченка «Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 роках» (Марченко О. М., 2020а). Коротко лише зазначимо, що банк переважно проводив операції з приймання вкладів від городян під 4–5% відсотків річних та облік векселів. За перші п'ять років діяльності банку вклади до вимоги збільшилися в 5,7 разів, термінові вклади – у 5,1 разів. У 70-і роки XIX ст. позитивна динаміка вкладів зберігалася, але вже не такими швидкими темпами, зростання було лише в 1,1 рази. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. городяни намагалися заощаджувати кошти, звідси і зменшення вкладів майже в 1,3 рази (у цей час люди масово здавали речі та коштовності, щоб отримати гроші на прожиття, наприклад, у 1877 р. було заставлено товарів та цінних речей на суму в 59 117 руб., майже на 12 тис. руб. більше, ніж у минулий рік, у 1878 р. трохи менше – 50 553 руб, але все ж багато)¹⁰.

Після війни відбулась активізація банку щодо залучення коштів містян (збільшення у 2,2 рази). Зменшення вкладів містян у 1881 р. пов'язане насамперед із негативними наслідками єврейських погромів у місті, відтоком єврейського населення з Єлисаветграда (у цей час городяни масово закладали товари й коштовності в банк, наприклад, у 1881 р. отримано коштів під товари на суму в 53 987 руб., збільшення відразу в півтора рази, в 1882 р. – також 53 394 руб, в 1883 р. – 63 562 руб.)¹¹. За 1865–1870 рр. спостерігалось зростання в 4,3 рази облікової вексельної операції. У 70-х роках динаміка дещо знизилася (збільшення у 1,2 рази), під час війни відбулося зменшення вексельних операцій (майже в 1,5 рази), після закінчення військових дій ішов ріст надання кредитів під векселі (збільшення проти військового часу в 1,6 рази), після єврейських погромів спостерігалось зменшення вексельних операцій майже в 1,3 рази (Марченко О. М., 2020а, с. 89).

Зростання чисельності міських громадських банків призводило до збільшення обігу їхніх капіталів. За підрахунками І.Ф. Гіндіна, в 1875 р. вклади й поточні рахунки міських банків становили 115,2 млн руб., у 1881 р. їх сума сягала вже 206,2 млн руб., що майже дорівнювало вкладам і поточним рахункам акціонерних комерційних банків (206,8 млн руб.) (Гиндин И. Ф., 1948, с. 44).

Практика функціонування міських громадських банків не завжди була позитивною. Спостерігалися випадки створення фінансових «пірамід», надання кредитів під не дуже надійні зобов'язання, часто особам, які були наближені до банківських чи впливових міських кіл. Правління банків інколи вдавалися до ризикових операцій спекулятивного характеру, щоб отримати додатковий прибуток, а нерідко приймали непрофесійні рішення, що призводило до банкрутства банків.

Бурхлива активність Єлисаветградського міського громадського банку щодо надання кредитів під заставу векселів, цінних паперів (за перші п'ять років зростання у 8,1 рази)¹² стала турбувати

⁹ Городовое положение 16 июня 1870 г. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Т. 45. отд.1. № 48498. СПб., 1873. С. 820–839.

¹⁰ Отчет по правительственной ревизии городского банка... С. 567.

¹¹ Там само. С. 567.

¹² Там само С. 556.

громадськість щодо його можливого краху. Так, правління міського банку прийняло рішення надавати позику одній особі не більш як 4000 руб.¹³ (за законом 1862 р. основний капітал Єлисаветградського банку складався з майже 120 тис. руб., а отже, максимальна сума позики могла бути 12 тис. руб.). Крім того, 3 грудня 1871 р. відбулося засідання міської думи, на якому було заслухано звіт комісії з перевірки діяльності банку, яка виявила численні порушення правління міського банку (як-то: директор банку А.М. Філіп'єв одноосібно виділяв значні кредити близькому оточенню і самому собі для ведення підприємницької діяльності; приймалися векселі від неблагонадійних осіб; робилися послаблення під забезпечення векселів недобросовісних платників; у банку був відсутній список осіб, які отримали кредити; багатьом особам були відкриті кредити, що перевищували їхню кредитоспроможність та ін.). Після пояснень правління банку міська дума на засіданні 27 січня 1872 р. постановила залишити дії членів правління банку без наслідків, пояснюючи це тим, що банк не поніс збитків¹⁴. Водночас міська дума прийняла рішення переобрати керівництво міського банку. Директором було обрано представника авторитетної в місті купецької сім'ї Макеєвих О.М. Макеєва, сина колишнього міського голови Єлисаветграда М.М. Макеєва (1857–1860), племінника ще одного міського голови І.М. Макеєва (1864–1866), першого особистого почесного громадянина міста. Заступниками директора банку було обрано Я.С. Полякова та Ф.Ф. Кіреєвського (останній у 1888 р. змінив О.М. Макеєва на посаді директора банку). Під час своєї діяльності О. М. Макеєв запам'ятовувався містянам як щедрий меценат, він опікувався освітою, культурою, займався благодійністю.

Якщо проаналізувати структуру банківських позик Єлисаветградського міського банку, то до зміни правління в 1872 р. приблизно 70% – це були позики під заставу цінних паперів, 5–11% – позики під заставу товарів та коштовностей. Нове правління банку змінило тактику: зменшення надання позик під заставу цінних паперів (у 1872 р. – 58,9% і щороку зменшувалося, в 1883 р. лише 28,4%), проте збільшувалося надання позик під заставу нерухомості (з 1872 р. – 33,4%, у 1878 р. стала пріоритетною формою надання позик – 49,3%, надалі позики під заставу нерухомості та земельних ділянок превалювали (65–67%) (Марченко О. М., 2020а, с. 92).

Така переорієнтація фінансових операцій від позик під заставу цінних паперів до іпотечного кредитування свідчила, на нашу думку, про формування ринку міської нерухомості, про активне залучення в підприємницьку діяльність населення міста та повіту, як наслідок – проведення селянської, земської, міської реформ, що надали селянам, городянам, місцевим громадам певну самостійність у різних сферах життєдіяльності.

На початку 80-х років XIX ст. міські громадські банки переживали період занепаду. Із цього приводу І. Ф. Гіндін зазначав: «До 1880-х років відноситься стрімка деградація системи міських громадських банків, що досягли перед тим значного розвитку» (Гиндин И. Ф., 1948. с. 43).

У результаті виявлених недобросовісних дій правління міських банків розпочався процес урядових ревізій і поступової ліквідації банківських установ. Як вказує О.В. Ходченко, до 1890 р. по всій імперії було закрито 52 міських банки, й у більшості випадків збитки вдалося покрити власним банківським капіталом, урядовими позиками міському управлінню (Ходченко О. В., 2008, с. 139).

Були й об'єктивні обставини краху міських кредитних установ, які були викликані наслідками російсько-турецької війни 1877–1878 років, кризовими явищами в політичній та економічній сфері країни, пов'язаними з убивством Олександра II в березні 1881 року та згортанню ліберальних реформ. Міське самоврядування, господарство і фінанси в нових умовах потребували реорганізації, про що свідчить, зокрема, прийняття нового Положення про міські громадські банки від 26 квітня 1883 р.¹⁵ і Міського положення від 11 червня 1892 р.¹⁶

¹³ Отчет по правительственной ревизии городского банка... С. 555.

¹⁴ Там само. С. 559.

¹⁵ Об изменении и дополнении нормального Положения о городских общественных банках, 26 апреля 1883 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3-е. Т. 3. № 1526. СПб., 1886. С. 207–211.

¹⁶ Городовое положение 11 июня 1892 г. *ПСЗРИ*. Собр.3. Т. 12. № 8708. СПб. 1895. С. 430–456.

За банківським Положення 1883 р., міські громадські банки частково позбавлялися своєї колишньої самостійності, послаблювалася залежність правління банку від органів міського самоврядування і водночас встановлювався жорсткий контроль за банками з боку центральних відомств.

Так, за новим законом правління банку обиралося на чотирирічний строк, а не довічно, як раніше, і через кожні два роки склад заступників директора оновлювався (ст. 2). Також заборонялося перебування в правлінні банку представників міського самоврядування, осіб, які займали посади в інших кредитних установах, а також родичів, працівників однієї торгової фірми, як і скасовувалися привілеї особам, котрі надавали кошти на розвиток міських громадських банків (ст. 4, 5). За новим положенням регламентувалася ревізійна діяльність міських банків: ревізор за підсумками перевірки складав протокол і передавав його губернатору й міській думі, а у випадку виявлених порушень міністерство фінансів призначало надзвичайні ревізії міських банків із залученням двох представників від міської думи. Крім того, банки були зобов'язані доставляти до міністерства фінансів не лише щорічні звіти про стан рахунків, а й висновки думських комісій і постанови дум про затвердження звітів (ст. 15, 16)¹⁷.

Також обмежувалися обсяги здійснюваних операцій міськими банками. Згідно зі статтею 21 сума всіх зобов'язань міського громадського банку, як за приймання вкладів (строкових, безстрокових, поточних), так і за переоблік векселів та інших операцій, не мала перевищувати більш ніж у п'ять разів власні капітали банку (основний і запасний) (раніше діяла десятикратна межа). Встановлювався мінімум кредиту одному клієнту – 10% власного капіталу банку (ст. 22). Постановою Єлисаветградської міської думи від 6 травня 1885 р. правлінню міського банку було рекомендовано обмежити великі вексельні кредити одній особі до 10 тис. руб. і більше розвивати дрібний кредит¹⁸. Ця норма унеможлиблювала кредитування солідних клієнтів і водночас запобігала банківським ризикам.

Фінансову діяльність Єлисаветградського міського громадського банку за 80–90-і роки XIX ст. описано в статті О. М. Марченка «Фінансове становище Єлисаветградського міського громадського банку в 1884–1900 роках» (Марченко О. М., 2020b). Зазначимо лише, що активність банківських операцій у порівнянні з 60–70-ми роками XIX ст. істотно знизилася, хоча й зберігала позитивну динаміку росту. Наприклад, приймання вкладів від населення на зберігання щорічно зростало в середньому на 3–7%; облік векселів зростав щорічно на 5%; надання позик під заставу нерухомого майна – щорічне збільшення від 2% до 10%, але з 90-х років спостерігалось зменшення отримання городянами кредитів під заставу власного майна (щорічно на 2–10%), що могло свідчити про економічну кризу в країні; надання позик під заставу цінних паперів йшло на зниження (щорічно зменшення відбувалося залежно від року від 5 до 15%); також зменшувалися щорічно на 7–15% позики під заставу коштовних речей, але в 90-і роки спостерігалось поживлення цієї банківської операції в середньому щорічно на 10%. Загалом за період з 1884 до 1900 років Єлисаветградський міський банк надавав позики переважно під заставу нерухомості в місті (в середньому під цю статтю видавалося 70–75% усіх позик). Під заставу цінних паперів надавалося приблизно 15–20% усіх позик. Основний та запасний капітал Єлисаветградського міського банку щорічно зростав приблизно на 5–10% (Марченко О. М., 2020b, с. 105–106). Загалом прибуток міського банку зріс удвічі від 31 653 руб. у 1884 р. до 68 214 руб. в 1900 р.¹⁹.

Отже, на прикладі діяльності Єлисаветградського міського громадського банку за 1865–1900 роки можна зробити висновок, що мета уряду, а саме створити під егідою органів міського самоврядування кредитні установи, які би допомагали містам отримувати додатковий прибуток, що спрямовувався б на задоволення потреб містян, інфраструктурні проекти, на розвиток місцевої промисловості й торгівлі, благодійні справи, досягла позитивного результату

¹⁷ Об изменении и дополнении нормального Положения... С. 208–209.

¹⁸ Систематический сборник постановлений... С. 489.

¹⁹ Отчет по правительственной ревизии городского банка... С. 584.

попри законодавчі обмеження, організаційні, кадрові проблеми та ін. Наприклад, правління Єлисаветградського банку ще в 1865 р. у статутних документах визначило норму: прибутки банку спрямовувати на утримання 50-ти осіб у міській богадільні та облаштування її помешкань, надавати допомогу бідним городянам перед релігійними святами, залишок зараховувати до основного капіталу банку (Марченко О. М., 2000а, с. 91). За зазначений період Єлисаветградський міський банк збільшив власний річний обіг коштів у 17 разів – із 919,2 тис. руб. у 1865 р. до 15,8 млн руб. у 1899 р. й одержав прибуток у сумі майже 2,4 млн руб., з яких чверть (560 тис. руб.) пішла на міські потреби, 15% (341,4 тис. руб.) спрямовувалося на міські благодійні заходи, 22% (536,9 тис. руб.) визначалися в основний капітал банку, 15% (366,1 тис. руб.) виділялося в запасний капітал банку²⁰.

До речі, в Єлисаветграді міському громадському банку довгий час не було альтернативи, оскільки лише на початку ХХ ст. в місті були відкриті відділення державного банку, російського банку для зовнішньої торгівлі, Петербурзького міжнародного комерційного банку, Єлисаветградське товариство взаємного кредиту, які активно включалися в конкуренцію за кошти дрібних торговців, ремісників, власників дрібної нерухомості.

На нашу думку, наведені вище дані свідчать про те, що в умовах економічної кризи 80–90-х років ХІХ ст., незважаючи на обмеженість та контроль діяльності міських громадських банків із боку влади, останні залишалися важливою ланкою економічного життя місцевого самоврядування. Суми відрахувань із чистого прибутку банків на міські потреби і благодійні заходи (на прикладі Єлисаветградського міського банку це майже 40%) давали міським громадам можливість здійснювати благодійницьку, освітянську, підприємницьку допомогу містянам.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. спостерігалось економічне піднесення в Російській державі, що підштовхнуло центральну владу піти на деяке розширення прав та можливостей міських громадських банків. Ще в 1906 році в міністерстві фінансів за участю представників від банківських кіл обговорювався проєкт нового Положення про міські громадські банки, головним стрижнем якого було б наділення міських банків низкою функцій інших видів банків, щоб підвищити їхню конкурентоздатність. 13 січня 1912 року був ухвалений новий закон про міські громадські банки²¹.

За новими правилами міські банки отримали можливість відкривати тимчасові агентства на ярмарках в інших промислових пунктах і містах, де не було міських громадських банків (ст. 5). Для визначення благонадійності векселів і зобов'язань, для оцінювання товарів, що надавалися банку для отримання позики, для реєстру осіб, які взяли кредити, при банку формувався обліково-позичковий комітет із не менше ніж п'яти осіб, котрі обиралися міською думою на два роки, при цьому щорічно половина складу комісії переобиралася. Членами комітету не могли бути родичі й посадові особи міського самоврядування, крім гласних думи (ст. 15).

За законом 1912 року вклади приймалися вже на суму не менше 25 руб. (раніше – не менше 50 руб.) (ст. 50), тобто залучалися кошти бідних городян. За статтею 44 міські громадські банки отримали право вести облік російських та іноземних векселів й інших цінних паперів і зобов'язань, а також здійснювати їх переоблік в інших кредитних установах – як російських, так й іноземних. Це положення розширювало фінансові операції міських банків. Міським думам дозволялося збільшувати суму всіх зобов'язань міських громадських банків більш ніж у десять разів від власних капіталів банку (ст. 45) (за законом 1883 р. – не більш як у п'ять разів).

Положення 1912 року надавало дозвіл на довгострокове кредитування під заставу земель та будівель, а також проводити ломбардні операції з дозволу міністерства фінансів. Крім того, були збільшені короткострокові позики до 3-х років (раніше до року), довгострокові позики під заставу дерев'яних будинків терміном до 15-ти років (раніше до 8-ми років), під заставу кам'яних будинків та землі – до 30-ти років (ст. 135), кредити строкові фізичній особі видава-

²⁰ Отчет по правительственной ревизии городского банка... С. 591.

²¹ Закон об издании нового Положения о городских общественных банках. 13 января 1912 г. *ПСЗРИ*. Собр. 3. Т. 32. Отд. 1. № 36457. Петроград, 1915. с. 48–67.

лися до 20-ти років (раніше до 12-ти років) (ст. 49). Позики під заставу нерухомості становили не більш як 60% оцінної вартості майна (раніше не більш як 50%) (ст. 77, 134) і 85% ринкової вартості цінних паперів (ст. 101). Кредит міг видаватися фізичній особі, установі, земству, місту на суму не більше ніж 10% власного капіталу міського банку (понад норму – лише з дозволу міністерства фінансів) (ст. 47). Позики місту й земству могли надаватися без застави й на строк до 10-ти років (ст. 158).

На 1 січня 1916 року в Російській імперії існувало 343 міські громадські банки (Ганжов Е. А., 2012., с. 156). Головними фінансовими операціями залишалися позики під заставу нерухомості та вексельні операції. Більшовицький переворот 1917 року й подальші події громадянської війни призупинили функціонування міських громадських банків.

Проаналізувавши приватні статuti й офіційні Положення про міські громадські банки за 1857 р., 1862 р., 1883 р., 1912 р., практичну діяльність банків за ХІХ – початок ХХ ст., а також законодавство, що регулювало функціонування органів міського самоврядування за цей період (Жалувана грамота містам 1785 р., Міські положення за 1870 р. і 1892 р.), можна зробити такі висновки. Міські громадські банки були недержавними фінансовими установами. До законодавчого врегулювання їхньої діяльності (Положення 1857 р. і 1862 р.) банки лише формально підпорядковувалися органам міського самоврядування, практично не надавали звіти про свою роботу ні міністерству фінансів, ні міністерству внутрішніх справ. До 60-х років ХІХ ст. царська влада не була зацікавлена в розвитку банківської мережі, оскільки на той час у країні були повільні темпи нагромадження капіталу, слабкий розвиток економіки. Після запровадження ліберальних реформ 60–70-х років ХІХ ст. (селянської, земської, міської, фінансової, військової) спостерігався бум появи різного виду кредитно-фінансових установ, у тому числі й ріст міських громадських банків, що відкривалися насамперед у повітових містечках, де була слабка мережа відділень державних та акціонерних кредитних установ. Нові банки вже належали тільки міській громаді й управлялися міськими думами під незначним контролем із боку державної влади.

Кризові явища, що спостерігалися у 80–90-х роках ХІХ ст. (російсько-турецька війна 1877–1878 рр., вбивство імператора Олександра ІІ 1881 року, згорання ліберальних реформ, економічний спад), спричинили деградацію системи міських громадських банків. Це змушувало уряд вдаватися до адміністративно-законодавчого регулювання їхньої діяльності, щоб звести до мінімуму фактори, що загрожували їхній стабільності. Як результат – поява Нового положення про міські громадські банки 1883 року. Економічне піднесення на рубежі ХІХ–ХХ ст. підштовхнуло центральну владу на деяке розширення прав та можливостей міських громадських банків, що знайшло відображення в Положенні про міські громадські банки від 1912 року.

Аналіз фінансово-кредитної діяльності Єлисаветградського міського громадського банку показує загалом позитивну динаміку й результативність його роботи. Про це свідчать звіти про роботу банку, матеріали його перевірки з боку міської думи, значні суми відрахувань із чистого прибутку банку на міські потреби і благодійні заходи (майже 40%), що давало органам міського самоврядування Єлисаветграда реальну можливість здійснювати благодійницьку, освітянську, підприємницьку допомогу городянам.

Список використаних джерел та літератури

- Бовькин В. И., Петров Ю. А. 1994. *Коммерческие банки Российской империи*. М.
- Ганжов Е. А., 2012. Мошкин А. Н., Касаткин В. П. Из истории городских общественных банков (на материалах Положений о городских общественных банках и Полного свода законов Российской империи). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. № 1 (120). Выпуск 21. 152–157.
- Гиндин И. Ф., 1948 *Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России*. М.
- Грузицкий Ю. Л., 2002. Городские общественные банки дореволюционной России (история возникновения и развития). *Финансы и кредит*. № 11 (101). 58–62.
- Демешко Ю. О., 2013. Участь купецтва у функціонуванні банківської сфери Новоросійського краю (початок ХІХ ст. – 60-ті рр. ХІХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ– поч. ХХ ст.* Київ. Вип. 22. 26–33.

- Дружкова І. С., 2004. *Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса.
- Єсюнін С. М., 2015. *Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.* Хмельницький.
- Коломийцева В. О., 2010. *Історія фінансов Тавриды. Хроніки (1783–1917)*. Симферополь.
- Кочисов Г. Г., 2010. Особенности формирования местного самоуправления и функционирования первых муниципальных банков в России XVIII–XIX вв. *Terra ecomoticus*. Т. 8. № 3. Ч.2. 232–239.
- Крохмалюк Д., 2000. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.). *Вісник Національного банку України*. № 9. 58–63.
- Марченко О. М., 2020а. Діяльність Єлисаветградського міського громадського банку в 1865–1883 роках. *Гілея: науковий вісник*. Київ. Вип. 154 (№ 3). 87–94.
- Марченко О. М., 2020б. Фінансове становище Єлисаветградського міського громадського банку в 1884–1900 роках. *Гілея: науковий вісник*. Київ. Вип. 159 (№ 11-12). Ч. 1. Історичні науки. 103–109.
- Марченко О. М., 2021. Кредитні операції Єлисаветградського міського громадського банку у другій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ. Вип. 162 (№ 5). Ч.1. Історичні науки. 21–26.
- Матівос Ю. М., 2004. *Місто на сивому Інгулі. – Історико-публіцистичний нарис*. Кіровоград.
- Міщенко В. І., Корогод Г. І., 1999. *Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.)*. Суми.
- Орлик М. В., 2021. *Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*: дис. ... докт. філософії: 051 економіка. Кропивницький.
- Орлик С. 2022. Орлик М. Проблема становлення та розвитку банківського кредитування в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.): сучасний науковий дискурс вітчизняних учених. «*Society. Document. Communication*». «*Соціум. Документ. Комунікація*» № 15. 122–153.
- Тихенко С. В., 2013. *Розвиток банківської справи на Сумщині (середина XIX – початок XX ст.)*. Суми.
- Ткаченко І. В., 2010. Створення та розвиток системи міських громадських банків у Росії в другій половині XIX ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. № 5 (44). 211–216.
- Ткаченко А. О., 2014. Ткаченко І.В. *Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття)*. Суми.
- Ходченко О. В., 2018. З історії розвитку міських громадських банків в Російській імперії та Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. Вип.41. 136–144.
- Черемісін О. В., 2017. *Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр.* Херсон.

Oleh Marchenko

RELATIONSHIPS OF CITY SELF-GOVERNMENT BODIES AND CITY PUBLIC BANKS IN THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF YELYSAVETHRAD CITY PUBLIC BANK)

The article analyzes the development of city public banks in the 19th and early 20th centuries on the basis of legal documents regulating their activities, and practical work on the example of Yelysavethrad City Public Bank. In the system of credit institutions of the Russian Empire, city public banks occupied a significant place, being non-state financial institutions created by city communities to primarily satisfy the interests of citizens.

Before the legislative regulation of the activities of city banks (Regulations on City Public Banks of 1857 and 1862), they were only formally subordinated to the city self-government bodies, practically did not provide reports on their work to the central state authorities, as well as to the public. Until the 60s of the 19th century the tsarist authorities were not interested in the development of the banking network, because at that time the country was experiencing weak economic development, and therefore underdevelopment of financial operations. After the introduction of liberal reforms in the 60s and 70s of the 19th century, the rise of the economy, and the involvement of a wide range of the population in economic processes, there was a rapid growth of credit and financial institutions, including city public banks, which were opened primarily in county towns, where there was a weak network of branches of state and joint-stock credit institutions. The new banks were already managed by city councils, with little control from the state authorities.

Crisis phenomena observed in the 80s and 90s of the 19th century (the Russian-Turkish war of 1877–1878, the assassination of Emperor Alexander II in March 1881, the collapse of liberal reforms, economic recession) caused the degradation of the system of city public banks. This forced the government to resort to administrative

and legislative regulation of their activities in order to minimize the factors that threatened their stability. As a result, the emergence of the New Regulations on City Public Banks in 1883. Economic rise at the turn of the 19th–20th centuries pushed the central government to some expansion of the rights and opportunities of city public banks, which was reflected in the Regulations on City Public Banks of 1912. The article points out the positive features and shortcomings of the Regulations on City Public Banks of 1857, 1862, 1883, and 1912, and determines the circumstances of the legislative regulation of city credit institutions.

In the study, using the example of Yelysavethrad City Bank, an attempt is made to show the features of the relationship between the bank's board and the local council, to characterize the tendencies of the bank's credit and financial operations, to find out the impact of events of all-Russian importance, such as the war (Crimean in 1853–1856, Russian-Turkish in 1877–1878), carrying out systemic reforms in the 60s–70s of the 19th century, the collapse of liberal reforms, the economic crisis of the 80s–90s, the rise of the economy at the beginning of the 20th century, and of the local importance, for example, the Jewish pogroms of 15–17 April 1881 in Yelysavethrad, on the authority, competence, results of the work of the city self-government and the city public bank.

Key words: banks, banking system, Yelysavethrad, city public bank, local self-government.

References

- Bovykin V. I., Petrov Yu. A. 1994. *Kommercheskie banki Rossijskoj imperii. M.* [Commercial banks of the Russian Empire].
- Ganzhov E. A., 2012. Moshkin A. N., Kasatkin V. P. Iz istorii gorodskih obshhestvennyh bankov (na materialah Polozhenij o gorodskih obshhestvennyh bankah i Polnogo svoda zakonov Rossijskoj imperii) [From the history of urban public banks (based on the Regulations on urban public banks and the Complete Code of Laws of the Russian Empire)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta.* № 1 (120). Vypusk 21. 152–157.
- Gindin I. F., 1948 *Russkie kommercheskie banki: Iz istorii finansovogo kapitala v Rossii* [Russian Commercial Banks: From the History of Financial Capital in Russia]. M.
- Gruzickij Ju. L., 2002. Gorodskie obshhestvennye banki dorevoljucionnoj Rossii (istorija vznikenija i razvitija) [City public banks of pre-revolutionary Russia (history of origin and development)]. *Finansy i kredit.* № 11 (101). 58–62.
- Demeshko Yu. O., 2013. Uchast kupetstva u funkcionuvanni bankivskoi sfery Novorosiiskoho kraiu (pochatok XIX st. – 60-ti rr. XIX st.) [The participation of merchants in the functioning of the banking sphere of the Novorossiysk region (beginning of the 19th century – 60s of the 19th century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX–poch. XX st.* Kyiv. Vyp. 22. 26–33. (In Ukrainian).
- Druzhkova I. S., 2004. *Kredytno-bankivski ustanovy na Pivdni Ukrainy v XIX – na pochatku XX st. (istorychnyi aspekt)* [Credit and banking institutions in the South of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. (historical aspect)] : dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa. (In Ukrainian).
- Yesiunin S. M., 2015. Mista Podillia u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Khmelnytskyi [Cities of Podillia in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century]. (In Ukrainian).
- Kolomijceva V. O., 2010. *Istoriya finansov Tavridy. Hroniki (1783–1917)* [History of finances of Taurida. Chronicle (1783–1917)]. Simferopol. (In Ukrainian).
- Kochisov G. G., 2010. Osobennosti formirovaniya mestnogo samoupravleniya i funkcionirovaniya pervyh municipalnyh bankov v Rossii XVIII–XIX vv. [Features of the formation of local self-government and the functioning of the first municipal banks in Russia in the 18th – 19th centuries]. *Terra economicus.* T. 8. № 3. Ch.2. 232–239.
- Krokhmaljuk D., 2000. Bankivska sprava v Ukraini u skladi Rosiiskoi imperii (druga polovyna KhIKh stolittia – 1917 r.). [Banking in Ukraine as part of the Russian Empire (second half of the 19th century – 1917)]. *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy.* № 9. 58–63. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2020. Diialnist Yelysavethradskoho miskoho hromadskoho banku v 1865–1883 rokakh. [Activities of Yelisavetgrad City Public Bank in 1865–1883]. *Hileia: naukovyi visnyk.* Kyiv. Vyp. 154 (№ 3). 87–94. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2020. Finansove stanovyshche Yelysavethradskoho miskoho hromadskoho banku v 1884–1900 rokakh. [The financial situation of Yelisavetgrad City Public Bank in 1884–1900]. *Hileia: naukovyi visnyk.* Kyiv. Vyp. 159 (№ 11-12). Ch. 1. Istorychni nauky. 103–109. (In Ukrainian).
- Marchenko O. M., 2021. Kredytne operatsii Yelysavethradskoho miskoho hromadskoho banku u druhii polovyni XIX st. [Credit operations of Yelisavetgrad City Public Bank in the second half of the 19th century]. *Hileia: naukovyi visnyk.* Kyiv. Vyp. 162 (№ 5). Ch.1. Istorychni nauky. 21–26. (In Ukrainian).
- Matvos Yu. M., 2004. *Misto na syvomu Inhuli. – Istoryko-publitsystychni narys. Kirovohrad* [The city on the gray Ingul. – Historical and journalistic essay]. (In Ukrainian).

Mishchenko V. I., Korohod H. I., 1999. *Stanovlennia i rozvytok kredytno-finansovoi systemy na Sumshchyni (XIX – poch. XX st.)* [Formation and development of the credit and financial system in Sumy Oblast (19 – early 20th century)]. Sumy. (In Ukrainian).

Orlyk M. V., 2021. *Evoliutsiia systemy kredytuvannia v Naddnyprianskii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [The evolution of the lending system in Dnieper Ukraine (late 18th – early 20th centuries)] : dys ...dokt. filosofii: 051 ekonomika. Kropyvnytskyi. (In Ukrainian).

Orlyk S. 2022. Orlyk M. Problema stanovlennia ta rozvytku bankivskoho kredytuvannia v Naddnyprianskii Ukraini (druha polovyna XVIII – pochatok XX st.): suchasnyi naukovyi dyskurs vitchyznianskykh uchenykh [The problem of the formation and development of bank lending in Transdnipier Ukraine (second half of the 18th – beginning of the 20th centuries): modern scientific discourse of domestic scientists]. «Society. Document. Communication». «Sotsium. Dokument. Komunikatsiia». № 15. 122–153. (In Ukrainian).

Tykhenko S. V., 2013. *Rozvytok bankivskoi spravy na Sumshchyni (seredyna XIX – pochatok XX st.)* [Development of banking in Sumy Oblast (middle of the 19th – beginning of the 20th century)]. Sumy. (In Ukrainian).

Tkachenko I. V., 2010. Stvorennia ta rozvytok systemy misykykh hromadskykh bankiv u Rosii v druhi polovyni XIX st. [Creation and development of the system of urban public banks in Russia in the second half of the 19th century]. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli*. № 5 (44). 211–216. (In Ukrainian).

Tkachenko A. O., 2014. Tkachenko I. V. *Stvorennia i diialnist bankivskykh ustanov na terytorii Ukrainy: ekonomiko-pravovyi aspekt (XVIII stolittia – pochatok 30-kyh rokiv XX stolittia)* [Creation and activity of banking institutions on the territory of Ukraine: economic and legal aspect (XVIII century – beginning of the 30s of the XX century)]. Sumy. (In Ukrainian).

Khodchenko O. V., 2018. Z istorii rozvytku misykykh hromadskykh bankiv v Rosiiskii imperii ta Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [From the history of the development of urban public banks in the Russian Empire and Ukraine (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries)]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. Vyp.41. 136–144. (In Ukrainian).

Cheremisin O. V., 2017. *Miske samovriaduvannia na Pivdni Ukrainy v 1785–1917 rr.* [City self-government in the South of Ukraine in 1785–1917]. Kherson. (In Ukrainian).

УДК 94(477.65):[341.485]«1917/1918»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-7>**Мілютін Сергій,**

вчитель історії,

Комунальний заклад «Лицей “Науковий” Міської ради міста Кропивницького»

iconoclasm@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-3430-5542

ВІЛЬНОКОЗАЦЬКИЙ РУХ 1917–1918 РР. У ГЛОДОСАХ

Мета статті – комплексно дослідити діяльність вільнокозацького руху в Глодосах 1917–1918 рр. Джерельною базою дослідження є спогади учасників Української революції 1917–1921 рр., а також архівно-слідчі справи на членів Вільного козацтва Глодос, які зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Наукова новизна полягає в тому, що в науковий обіг уперше залучено першоджерела, які дотепер не використовували історики; проаналізовано особливості еволюції вільнокозацького руху; з'ясовано обставини першої масштабної спроби червоних захопити Глодоси на початку 1918 р.; досліджено особливості взаємодії козаків з німецько-австрійськими союзниками в боротьбі з червоними за контроль над важливими залізничними станціями Адабаш і Новоукраїнка. У процесі аналізу джерельної бази встановлено, що на початковому етапі Вільне козацтво в Глодосах було не організованим, оскільки з-поміж його засновників не виявилось професійних військових. Виявлено, що вільнокозацький рух став масовим і організованим після того, як до нього долучилися ветерани Першої світової війни. Установлено, що лідери глодоського вільнокозацького руху залишалися вірними Українській Центральній Раді та з кінця 1917 р. вступили в конфронтацію з симпатиками більшовиків. Доведено, що зростанню чисельності козацтва й посиленню його боєздатності сприяло налагодження зв'язків з урядом Української Народної Республіки. Визначено, що після ліквідації Вільного козацтва в Глодосах окремі його учасники продовжили боротьбу за самостійність України в складі Дієвої армії УНР та повстанських загонів.

Ключові слова: Вільне козацтво, Глодоси, Дієва армія УНР, Українська революція 1917–1921 рр.

У 1914 р. почалася Перша світова війна, яка прискорила крах царської Росії. У 1917 р. династію Романових замінив Тимчасовий уряд, який не зміг вивести країну з кризи, а навпаки – тільки посилив її. Через дезорганізацію управління на значній частині колишньої Російської імперії виник вакуум влади. Додаткові проблеми створювали колишні вояки Російської імператорської армії, які під впливом агітації лівих радикалів самовільно полишали фронт і поспішали повернутися додому, щоб встигнути на омріяний перерозподіл землі. В умовах неефективності старої правоохоронної системи на захист громадського порядку стали суспільно активні громадяни, які об'єдналися в загони Вільного козацтва. Такі об'єднання виникли на значній частині Наддніпрянської України. За твердженням мемуаристів і сучасних істориків, найбільш дисциплінованим, високопрофесійним, патріотичним та ідеологічно стійким на теренах Єлисаветградського повіту Херсонської губернії був осередок у волосному містечку Глодоси, що нині входить до складу Новоукраїнського району Кіровоградської області, однак при цьому дотепер було відсутнє комплексне дослідження вільнокозацького руху в Глодосах.

Дослідження історії Вільного козацтва почалося в емігрантському середовищі. Першу історичну працю про глодоський осередок Вільного козацтва підготував Михайло Михайлик – вояк Армії УНР, родом із Глодос. Статтю М. Михайлика (Михайлик М., 1934) опубліковано вже після його смерті, однак вона викликала інтерес у глодосянина Фотія Мелешка (Мелешко Ф., 1934), який піддав критиці окремі висновки свого земляка. Після Другої світової війни Ф. Мелешко в серії спогадів та статей більш повно описав історію формування Вільного козацтва в рідному містечку й участь козаків у боях проти червоних (Мелешко Ф., 1974; Мелешко Ф., 1980). Також не оминули увагою Вільне козацтво Глодос ідейні супротивники,

а саме анархо-комуніст Митрофан Калько¹. Окрім глodosян М. Михайлика, Ф. Мелешка і М. Калька увагу вільнокозацькому руху в Глodosах приділив ветеран Першої світової війни, сотник Армії УНР Данило Лимаренко (Лимаренко Д., 1963).

Джерельну базу дослідження не обмежено тільки спогадами, цінність для істориків представляють також архівно-слідчі справи, відкриті на колишніх учасників Вільного козацтва та їхніх родичів, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області. Означені документи дають змогу з'ясувати імена рядових козаків, особливості побуту, ідеологічні переконання й подекуди їхню участь в інших військових формаціях періоду Української революції 1917–1921 рр., проте зауважимо, що ці документи зазнали численних фальсифікацій, учинених співробітниками радянських репресивних органів.

Після відновлення Україною незалежності в науковців та краєзнавців з'явилася можливість об'єктивно вивчити вільнокозацький рух. Зокрема, важливий внесок у дослідження теми належить Володимирові Лободаєву (Лободаєв В., 2010) і Володимирові Бондаренку (Бондаренко В., 2004; Бондаренко В., 2006), які розглядали осередок Вільного козацтва в Глodosах у загальнодержавному контексті. Також вільнокозацький рух Глodos не оминули увагою історики Сергій Мілютін (Мілютін С., 2023), Євген Джумига (Джумига Є., 2008; Джумига Є., 2010), Юрій Митрофаненко (Митрофаненко Ю. С., 2013) і краєзнавець Анатолій Ковирьов (Ковирьов А. І., 2008; Ковирьов А. І., 2010; Ковирьов А. І., 2022).

Незважаючи на те, що історики не обходили увагою глodosський осередок Вільного козацтва, порівняно мало відомо про ранній період його діяльності, кількісний склад, стосунки всередині товариства, мотиви рядових учасників і короткий період взаємодії з німецько-австрійськими союзниками в боротьбі з червоними. Уважасмо за потрібне комплексно дослідити діяльність вільнокозацького руху в Глodosах 1917–1918 рр. Для реалізації поставленої мети слід виконати такі завдання: визначити особливості формування Вільного козацтва в Глodosах; проаналізувати соціальний склад козаків; розглянути обставини збройної боротьби з червоними; установити подальшу долю лідерів глodosського вільнокозацького руху.

Першими мешканцями Глodos стали військові, частина з яких – козаки з Полтавщини. У 1916 р. в Глodosах було 1963 господарства й 9054 жителі, з яких 4062 – чоловіки². У містечку не було свого поміщика, що сприятливо вплинуло на волелюбність глodosян. У Глodosах працювали школи, де викладали патріотично налаштовані вчителі. Крім того, мешканці містечка були політично активними й брали участь у революційних подіях 1905–1907 рр. Особливо популярними тут були соціалістичні ідеї, міцні позиції мали українські есери та соціал-демократи, однак траплялися й представники російських лівих партій.

Вільне козацтво в Глodosах заснував Ілько Бондаренко, місцевий учитель та член «Просвіти». Він не мав військового досвіду, однак володів ораторськими здібностями й вирізнявся проукраїнською позицією. Є підстави вважати, що до утворення Вільного козацтва долучилися Аврам та Тихін Березняки, які теж були вчителями. За твердженням М. Михайлика, Вільне козацтво в Глodosах прийняло організований характер уже в травні 1917 р. (Михайлик М., 1934, с. 11), проте це твердження ставить під сумнів Ф. Мелешко (Мелешко Ф., 1934, с. 20). На нашу думку, на початковому етапі вільнокозацький рух у Глodosах був стихійним і об'єднував людей без військового досвіду – переважно національно-патріотичне вчительство. Ситуація змінилася, коли в серпні-вересні 1917 р. до містечка почали масово повертатися колишні вояки Російської імператорської армії. Саме вони й сприяли організованості руху. З-поміж них вирізнялися ротний фельдшер 298-го Мстиславського полку Ф. Мелешко й прапорщик 106-го піхотного Уфимського полку Василь Недайкаша. Для розподілу обов'язків між козаками вони взяли за основу статут, розроблений Іваном Луценком (Мелешко Ф., 1974, с. 36).

¹ Державний архів Кіровоградської області (Далі ДАКіроО). Ф. П-5907. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 41.

² Список населенних мест Херсонской губернии. (По данным Всероссийской сел.-хоз. переписки 1916 г.). Александрія, 1917. С. 179.

За версією М. Михайлика, Вільне козацтво Глодос було аполітичним (Михайлик М., 1934, с. 11). Це твердження можна вважати частково правдивим лише до того часу, коли в містечко прибули фронтовики, які хоч і надали руху організованого характеру, однак сприяли його політизації. Глодоським осередком Вільного козацтва керували колегіально, політична однорідність верхівки сприяла ідеологічній стійкості козаків, проте спричинила конфронтацію з ідейними симпатиками більшовиків, яких очолювали М. Калько та І. Трипольський.

У вільнокозацькому русі Глодос більшість становила молодь і сільська інтелігенція, переважно з хліборобських родин. За твердженням Ф. Мелешка, до глодоського осередку Вільного козацтва могли потрапити лише хлопці, не молодші 21-го року (Мелешко Ф., 1974, с. 36). Насправді це не відповідає дійсності, оскільки з-поміж козаків було чимало юнаків, що засвідчують архівно-слідчі справи та спогади Д. Лимаренка. Здебільшого за етнічною приналежністю козаки були українцями, однак траплялися й молдовани.

Глодосянин М. Михайлик згадував: «Козацтво дивувало своєю зразковою дисципліною, якої я пізніше не бачив ні в одній військовій частині. Ця дисципліна носила обов'язковий характер під час служби, а от в суспільному житті всі були рівні» (Михайлик М., 1934, с. 11). Сильні організаційні сторони глодоського осередку Вільного козацтва визнавали й ідейні супротивники. Зокрема, симпатик більшовиків, а на той час анархо-комуніст М. Калько зазначав, що самостійники відразу показали себе господарями села³.

На середину осені 1917 р. лише незначна частина козаків мала вогнепальну зброю – переважно старі рушниці та трофейні револьвери. Для розв'язання цієї проблеми вони звернулися до Генерального Секретаріату із заявою про отримання гвинтівок. Після виходу III Універсалу І. Бондаренко та В. Божор зустрілися в Києві з очільником українського уряду Володимиром Винниченком, який погодився видати глодоському осередку Вільного козацтва 20 рушниць із багнетами і на кожен рушницю по 50 набоїв (Мелешко Ф., 1974, с. 36). Цей факт часто згадується в спогадах глодоських самостійників і сприймається як значне підсилення військового потенціалу, що свідчить на користь того, що чисельність козаків на кінець 1917 р. була порівняно невеликою.

Штаб Вільного козацтва розмістили в будинку І. Бондаренка. Козацтво об'єднали в загони, які вартували в різних частинах містечка. Загонами керували переважно колишні молодші офіцери, що здобули бойовий досвід на фронтах Першої світової війни. Про збори козаків сповіщали спеціальним сигналом сурми, а на випадок небезпеки після сурми лунало три постріли з рушниці. Ночували козаки вдома або ж у спеціально відведених для цього помешканнях. Подекуди козаки виходили за межі Глодос, щоб взяти участь у роззброєнні солдатів, які самовільно полишали фронт. Сучасники тих подій наголошують, що сутички між фронтовиками та козаками траплялися досить рідко, оскільки самодемократизовані солдати поспішали повернутися додому й за найменшої загрози склали зброю (Михайлик М., 1934, с. 12; Лимаренко Д., 1963, с. 20).

Завдяки роззброєнню дезертирів глодоським вільним козакам вдалося поповнити власний арсенал, а також передати надлишки зброї загону, яким командував Михайло Вербицький. Як стверджував М. Калько, який не вирізнявся симпатіями до козаків, вони відбирали в солдатів не тільки зброю, але й бойові нагороди та передавали їх у спеціальний фонд на потребу української визвольної справи⁴.

Представники радянської історіографії наголошували, що Вільне козацтво захищало інтереси заможних селян і поміщиків, однак ця теза потребує уточнення. Звинувачення лідерів глодоського осередку Вільного козацтва в симпатіях до поміщиків не мають ґрунтовної доказової бази. Такі звинувачення з'явилися після того, як Ф. Мелешко ініціював конфіскацію поміщицького майна, незаконно привласненого частиною його односельців в одному із сусідніх сіл. Під час цієї акції загинуло щонайменше двоє глодосян, які ідейно співчували більшовикам.

³ ДАКіРО. Ф. П-5907. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 6.

⁴ Там само. Арк. 7.

Стосовно заможного селянства ситуація складалася по-іншому. Українські селяни-хлібороби вважали вільнокозацькі об'єднання оборонцями порядку та намагалися всіляко допомагати козакам. За твердженням М. Михайлика, заможні господарі охоче віддавали козакам коней та фураж (Михайлик М., 1934, с. 12).

Після Жовтневого перевороту в Глодосах зросла кількість більшовицької агітації, що позначилося на політичних настроях мешканців волості. Матрос Н. Дубровський і вояк-дезертир С. Клименко під час публічних виступів переконували глодосян у тому, що більшовики – єдина політична сила, яка бореться за інтереси селян та робітників, а Центральна Рада, на їхнє переконання, відстоює інтереси буржуазії. Більшовицька агітація мала певний успіх у середовищі безземельного селянства й відверто кримінального елементу. Провокативні виступи ворожих агітаторів не залишилися без відповіді: козаку Йосипові Колісниченку урвався терпець – і він застрелив С. Клименка⁵.

Більшовики не уявляли майбутню країну рад без українських земель, тому почали військову агресію проти Української Народної Республіки. Через низку причин український уряд не мав змоги ефективно протидіяти армії противника. Ворог, маючи стратегічну ініціативу і тримаючи під контролем залізницю, швидко просувався вглиб України. У лютому 1918 р. ворожі війська зайняли станцію Новоукраїнка. Червоні вже досягли піку наступальних можливостей, проте не збиралися відмовлятися від захоплення Глодос і Фурманівки. На думку М. Михайлика, формальним приводом для нападу червоних на Глодоси стало вбивство матросів, які прибули на переговори з глодосянами (Михайлик М., 1934, с. 13). Іншої думки дотримується Ф. Мелешко, який стверджує, що приводом для нападу став той факт, що козаки роззброїли ескадрон кінноти, який повертався з фронту. Частина ескадрону потім приєдналася до гарнізону червоних у Новоукраїнці та підмовила напасти на Глодоси (Мелешко Ф., 1934, с. 21). Аналіз архівно-слідчих справ та мемуарів дає підстави стверджувати, що в Новоукраїнці дізналися про захоплення в Глодосах симпатика більшовиків Дмитра Божора й відрядили делегацію з двох матросів для домовленості про звільнення бранця. Матроси не повернулися, що й спровокувало напад на містечко.

Чисельність сил червоних, які брали участь у нападі на Глодоси, через фрагментарність джерел визначити неможливо. За інформацією Ф. Мелешка, силами червоних керував матрос Дуля (Мелешко Ф., 1934, с. 21), однак більш імовірно, що їх очолював член загону Завіни – Клевцов⁶. Червоні обстріляли Глодоси шрапнеллю, а потім, не очікуючи опору, почали просуватися в центр містечка. Завдяки тактичній несподіванці противникові вдалося зайняти південну частину Глодос і дійти до р. Сухий Ташлик, однак оборонці організували несподіваний удар із правого флангу, що змусило противника відступити. Самостійники втратили п'ятьох козаків убитими, з-поміж яких – талановитий поет і здібний оратор Іван Чуйко. У ранній статті Ф. Мелешко стверджував, що червоні втратили вбитими понад 20 осіб (Мелешко Ф., 1934, с. 21), а вже в пізнішому споміні доповнює, що козаки полонили 50 нападників (Мелешко Ф. 1974, с. 38). Правдивість цих тверджень викликає сумніви й не підтверджується іншими джерелами, проте є підстави вважати, що червоні зазнали вагоміших втрат, ніж козаки, оскільки їм доводилося відступати відкритою місцевістю.

За твердженням М. Михайлика, того самого дня з настанням темряви глодосяни відступили до с. Маркове (Михайлик М., 1934, с. 13). Іншої позиції дотримується Ф. Мелешко, зазначаючи, що напад червоних було успішно відбито, а відступ організовано значно пізніше (Мелешко Ф., 1934, с. 21). На нашу думку, частина козаків відійшла того самого дня, але основні сили покинули Глодоси через декілька днів, оскільки змогли з почестями поховати загиблих захисників рідного містечка біля Покровської церкви.

У Марковому глодосяни об'єдналися з іншими підрозділами Вільного козацтва. Об'єднаними військами керував С. Кульчицький, проте є підстави вважати, що в Марковому глодоські козаки

⁵ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 8.

⁶ Там само. Арк. 9.

пробули недовго і через декілька днів повернулися в Глодоси, які ворог так і не зайняв, оскільки через підписання делегацією УНР Брест-Литовського мирного договору ситуація різко змінилася на користь самостійників, про що не могли не знати симпатичні більшовиків. Крім того, штурм Глодос червоним ускладнювала відсутність біля містечка залізниць.

Нові союзники – Німеччина та Австро-Угорщина – були зацікавлені в негайних поставках продовольства з України, тому спільно з українськими військовими частинами швидко долучилися до вигнання червоних. Для ефективності взаємодії німецько-австрійських та українських військ організовано низку зустрічей, в одній з яких взяв участь І. Бондаренко. Козаки з Глодос отримали завдання сприяти захопленню залізничних станцій Адабаш та Новоукраїнка.

На основі аналізу першоджерел ми пропонуємо таку реконструкцію бою. Німці без допомоги глодосян зайняли ст. Капустяна, однак зіткнулися з труднощами під час штурму ст. Адабаш. Зазначимо, що після взяття німцями станцій Бобринська та Капустяна Адабаш утрачав значення як транспортний вузол, однак червоні продовжували утримувати цю станцію винятково для того, щоб максимально довго експлуатувати ділянку залізничного шляху Помічна-Єлисаветград. Із першоджерел відомо, що на допомогу німцям вирушили козаки з Глодос та Маркового. Після короткої наради в с. Нова Павлівка об'єднані війська почали наступ. Під командуванням Ф. Мелешка і В. Недайкаші Вільні козаки наступали з лівого флангу. На правому фланзі діяла кіннота, яка мала завдання обійти противника з тилу або ж прикрити піхоту в разі контратаки червоних (Мелешко Ф., 1980, с. 25). Просування німецько-українських військ до ст. Адабаш ускладнювалося рясним вогнем ворога, що змушувало тримати дистанцію. У пізньому споміні, в якому не бракує неточностей та відвертої гіперболізації, Ф. Мелешко зазначав, що німці відмовилися продовжувати наступ на ст. Адабаш й вона була взята винятково завдяки старанням козаків.

Взяття ст. Адабаш підняло моральний дух українських військ. Деякі козаки навіть запропонували того самого дня продовжувати наступ на Новоукраїнку, до якої залишалося декілька кілометрів, проте німці висловили рішучий протест. На ніч українська піхота отаборилася на станції, а кіннотники заночували в маєтку пана Адабаша. Червоні використали коротку оперативну паузу для підготовки оборони Новоукраїнки.

Зранку наступного дня козаки помітили, що на мосту через р. Чорний Ташлик застряг ворожий потяг. Транспорт здавався покинутим, тому І. Бондаренко разом із козаком з Піщаного Броду та двома німцями самовільно пішов у розвідку. Ініціатива І. Бондаренка виявилася фатальною, оскільки червоні організували засідку й обстріляли розвідників, унаслідок чого І. Бондаренко та один німецький офіцер загинули. Деякі учасники тих подій без жодних на те доказів припускають, що І. Бондаренко застрелився, щоб не потрапити до рук червоних. Німецько-українські війська відкрили вогонь у відповідь, щоб змусити противника відійти. Це дало позитивні результати, однак червоним вдалося відтягнути частину вагонів потяга, які застрягли на мосту. Через деякий час червоні почали стріляти з гармат по ст. Адабаш та зайнятих козаками позиціях на березі р. Плетений Ташлик.

Опівдні на ст. Адабаш до німецько-українських військ приєднався німецький батальйон, а ще раніше – козаки з Добровеличківки. Того самого дня з Глодос селяни підвезли продовольство, яке передали німцям. Дисципліна й витримка німців приємно вразила Ф. Мелешка, через багато років після тих подій він згадував: «На більшовицьку гарматну стрілянину вони не реагували. Після того, що вони зазнали за час довгої війни на західному фронті, під шаленими обстрілами французів, англійців та американців, більшовицька стрілянина, видно, здавалася їм дитячою іграшкою» (Мелешко Ф., 1980, с. 26).

Досягнувши значної чисельної переваги в живій силі й підтягнувши артилерію, німці обстріляли позиції червоних та почали повільне просування до Новоукраїнки. Червоні зосередили основні сили вздовж залізничної колії, щоб не дати німецько-українським військам підійти до станції. Ф. Мелешко стверджує, що на постріли червоних із рушниць та кулеметів німці від-

повідали лише з гармат, доки не підійшли досить близько до лінії оборони противника. Тільки тоді застосували стрілецьку зброю (Мелешко Ф., 1980, с. 27). Учасник штурму Новоукраїнки Д. Лимаренко так описав фінальну стадію бою: «Вся наша кіннота виїхала на охорону німецького лівого крила з боку ст. Плетений Ташлик, а піхота вийшла на праве крило наступу для охорони з боку ст. Помічна. Більшовики не чекали довго, а перед самим носом нашої кінноти вискочили по залізниці на імпровізованому панцернику на Плетений Ташлик. Скоро все наше і німецьке військо зайшло на ст. Новоукраїнка» (Лимаренко Д., 1963, с. 21).

У Новоукраїнці німці захопили багаті трофеї, що залишилися після втечі ворога, а глodosькі козаки, яких не допустили до розподілу здобичі, забравши тіло І. Бондаренка, повернулися до рідного містечка. Поховали І. Бондаренка в Глodosах біля Покровської церкви. Про це Ф. Мелешко згадував: «Випроводжала І. Бондаренка на вічний спочинок піша і кінна козацька лава. Зібралися тисячі громадян, щоб віддати тому завзятому славному лицареві останню пошану. Над могилою, з мого таки почину, виголошено кілька промов. По урочистій похоронній відправі церковний хор проспівав «Поховали пана отамана», «Заповіт» та «Ще не вмерла» (Мелешко Ф., 1980, с. 27).

5 квітня 1918 р. військовий міністр УНР Олександр Жуковський підписав указ про розпуск Вільного козацтва. Пізніше гетьманська влада почала переслідувати окремих козацьких ватажків, яких підозрювали в підготовці повстання проти П. Скоропадського. У Добровеличківці ліквідація Вільного козацтва спричинила рушничну стрілянину і застосування артилерії. Схожа доля спіткала Тишківку. У Марковому козаків роззброїли, а їхнього ватажка, якого запідозрили в симпатіях до більшовиків, згодом застрелили. У Глodosах процес ліквідації Вільного козацтва почався з конфіскації зброї, а згодом і спробою заарештувати Ф. Мелешка, А. Березняка і В. Недайкашу. За твердженням М. Михайлика, глodosяни добровільно здали лише стару зброю, а нову приховали (Михайлик М., 1934, с. 14). Ф. Мелешко заперечує версію М. Михайлика й запевняє, що здача зброї не була добровільною, а спричинена погрозами австрійських військ обстріляти Глodosи з гармат (Мелешко Ф., 1934, с. 22).

Після ліквідації Вільного козацтва частина глodosьких козаків повернулася до мирного життя, однак були й ті, хто продовжив боротьбу за самостійну Україну. Зокрема, у третій декаді листопада 1918 р. частина козаків з Глodos взяла участь у поваленні гетьманської адміністрації в Єлисаветграді, потім увійшла до складу Південно-Східної групи Дієвої армії УНР під керівництвом отамана Трифона Яніва. Влітку 1919 р. вихідці з глodosького осередку Вільного козацтва служили в окремій сотні 16-го Запорізького полку ім. П. Дорошенка під керівництвом Семена Скрипки (Тинченко Я., 2007, с. 408), а інша частина глodosян, до яких належали Ф. Мелешко та В. Недайкаша, служили з вересня 1919 р. у кулеметній сотні 14-го полку Низових Запорожців 5-ої Селянської дивізії (Руккас А., 2017, с. 88). У 1920 р. дехто з них брав участь у Першому зимовому поході, а влітку 1920 р. вони стали кістяком куреня Низових Запорожців.

Після завершення Національно-визвольних змагань доля глodosьких козаків склалася по-різному: Ф. Мелешко захистив дисертацію в Чехословаччині та написав низку прозових творів; В. Недайкаша став одним із керівників української розвідки міжвоєнного періоду (Руккас А., 2017, с. 90) та успішним фермером у Франції (Мілютін С., 2022, с. 15); Юрій Корогода закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах, реалізував себе в агрономії й був обраний членом Польської академії наук; Тиміш Короп за службу в українському війську отримав нагороду Хрест Симона Петлюри, продовжив боротьбу в розвідці та часто переходив радянсько-польський кордон, виконуючи різні завдання; Дем'ян Берещенко помер у притулку для літніх людей у Парижі, кошти на його поховання та встановлення надгробку збирали небайдужі друзі та знайомі; Іван Королько став таємним агентом ДПУ⁷. Були й ті, кого радянська влада мобілізувала до Червоної армії⁸, однак більшість тих, хто залишився в Україні, стала жертвами репресій⁹, а пам'ять про них всіляко спотворював правлячий режим.

Отже, Вільне козацтво Глodos відіграло важливу роль у боротьбі українців проти червоних. Рух доволі швидко став організованим і проукраїнським, а його лідери навіть після ліквідації

⁷ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4643. Арк. 89.

⁸ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 4496. Арк. 2.

⁹ ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2р. Спр. 10349. Арк. 20.

Вільного козацтва зберегли мотивацію для продовження боротьби. Перспективи для подальших історичних розвідок вбачаємо у вивченні подій Української революції 1917–1921 рр. у Глодосах і дослідженні подальшої долі рядових учасників глодоського осередку Вільного козацтва.

Список використаних джерел та літератури

- Бондаренко В. Г., 2004. Відродження козацтва на південному заході України (1917–1918 рр). *Zaporizhzhia Historical Review*. В. 1. (18). Запоріжжя. 117–122.
- Бондаренко В. Г., 2006. Участь вільного козацтва в антигетьманському повстанні Директорії на півдні України. *Zaporizhzhia Historical Review*. В. 1. (20). Запоріжжя. 148–153.
- Вінцовський Т., 2020, Джумига Є., Мисечко А. *Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*. Одеса.
- Джумига Є., 2008. Спогади учасників вільнокозацького руху півдня України на сторінках «Українського козацтва». *Чорноморська минувшина*. В. 3. Одеса. 104–113.
- Ковирьов А. І., 2022. *Василь Недайкаша*. Новоукраїнка.
- Ковирьов А. І., 2008. *Глодоси – роки боротьби*. Новоукраїнка.
- Ковирьов А., І. 2010. *Фотій Мелешко: Глодоський революціонер, повстанський отаман, письменник*. Новоукраїнка.
- Лимаренко Д., 1963. Південно-Західній Кіш Вільного Козацтва на Херсонщині. *Вісті Комбатанта*. Ч. 1(9). Нью-Йорк. 17–22.
- Лободаєв В., 2010. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* Київ.
- Мелешко Ф., 1980. Вільне козацтво 1917–1918 (Спомин з Глодосів). *Українське козацтво*. Ч. 3-4. (62–63). Чикаго. 20–28.
- Мелешко Ф., 1934. Глодоси в часі національної революції. *Літопис Червоної Калини*. VI. Ч. 7–8. Липень-Серпень. Львів. 20–24.
- Мелешко Ф., 1974. Українське вільне козацтво в Глодосах. *Українське козацтво*. Ч. 2. (28). Чикаго. 36–38.
- Митрофаненко Ю. С., 2013. Селянські рухи революційного періоду 1917 – 1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: історичні науки*. В. 18. Кіровоград. 220–226.
- Михайлик М., 1934. Українське село в часі національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. VI. Ч. 1. Січень. Львів. 10–14.
- Мілютін С., 2023. *Борці за Українську державність: Фотій Мелешко, Василь Недайкаша, Андрій Гулий-Гуленко, Кость Пестушко, Герасим Нестеренко*. Кропивницький.
- Мілютін С. Ю., 2022. Василь Недайкаша: сотник Армії УНР, розвідник, громадський діяч в еміграції. *Музейний вісник Центральної України*. Ч. 2. Кропивницький. 6–18.
- Руккас А., 2017. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші. *Військово-історичний меридіан*. Київ. 86–96.
- Тинченко Я. 2007. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. Київ.

Serhiy Milyutin

FREE COSSACK MOVEMENT OF 1917–1918 IN GLODOSY

The article's purpose is to comprehensively investigate the activities of the Free Cossack movement in Glodosy in 1917–1918. The source base of the research consists of the memories of the participants of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, as well as archival investigative files against the members of the Free Cossacks of Glodosy, stored in the State Archives of the Kirovohrad region. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientific means, verification, and the author's objectivity, as well as the usage of general scientific methods of analysis, synthesis, and generalization. The scientific novelty involves the utilization of some primary sources which had not been used by historians before. The systematized data was brought into scientific circulation, including analysis of the Free Cossack movement evolution. The article reveals the circumstances of the first large-scale attempt of the Red Army to seize Glodosy at the beginning of 1918 and investigates the peculiarities of the interaction of the Cossacks with the German-Austrian allies in the confrontation against the Red Army for control over the important railway stations of Adabash and Novoukrayinka. Analyzing the source base exposed that at the initial stage, the Free Cossacks in Glodosy were an unorganized movement since there were no professional soldiers among its founders. Another founding shows that the Free Cossack movement acquired a mass and organized style after the veterans of

the First World War joined it. In the research process, it has been found that the leaders of the Free Cossack movement in Glodosy remained loyal to the Central Council of Ukraine and, starting at the end of 1917, entered into a confrontation with Bolshevik sympathizers. The study proves that the Cossacks' growth in the number of soldiers and the strengthening of their fighting capacity became possible due to the tie's establishment with the government of the Ukrainian National Republic. The study found that after the liquidation of the Free Cossacks in Glodosy, part of its members continued the fight for Ukraine's independence as part of the Active Army of the Ukrainian National Republic and insurgent units.

Key words: effective army of UNR, Free Cossack, Glodosy, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

References

- Bondarenko V. H., 2004. Vidrozhennya kozactva na pivdennomu zaxodi Ukrayiny (1917–1918 rr.) [The revival of Cossacks in the south-west of Ukraine (1917–1918)]. *Zaporizhzhia Historical Review*. V. 1. (18). Zaporizhzhya. 117–122. (In Ukrainian).
- Bondarenko V. H., 2006. Uchast' vil'noho kozactva v antyhet'mans'komu povstanni Dyrektoriyi na pivdni Ukrayiny [The participation of the free Cossacks in the anti-hetman uprising of the Directory in the south of Ukraine]. *Zaporizhzhia Historical Review*. V. 1. (20). Zaporizhzhya. 148–153. (In Ukrainian).
- Vinckovs'kyj T., 2010, Dzhumyha Ye., Mysechko A. *Ukrayins'ki militarni formuvannya v Odesi v dobu Central'noyi Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.)* [Ukrainian military formations in Odessa during the days of the Central Rada (March 1917 – April 1918)]. Odesa. (In Ukrainian).
- Dzhumyha Ye., 2008. Spohady uchasnykiv vil'kozac'koho ruxu pivdnyia Ukrayiny na storinkax «Ukrayins'koho kozactva» [Memories of the participants of the Wild Cossack movement of southern Ukraine on the pages of "Ukrainian Cossacks"]. *Chornomors'ka mynushchyna*. V. 3. Odesa. 104–113. (In Ukrainian).
- Kovyr'ov A. I., 2022. *Vasyl' Nedajkasha* [Vasyl' Nedajkasha]. Novoukrayinka. (In Ukrainian).
- Kovyr'ov A. I., 2008. *Glodosy – roky borotby* [Glodosy – years of struggle]. Novoukrayinka. (In Ukrainian).
- Kovyr'ov A., I. 2010. *Fotij Meleshko: Glodos'kyj revolyucioner, povstans'kyj otaman, pys'mennyk* [Fotij Meleshko: Glodosy's revolutionary, rebel leader, writer]. Novoukrayinka. (In Ukrainian).
- Lymarenko D., 1963. Pivdenno-Zaxidnij Kish Vil'noho Kozactva na Xersonshhyni [South-Western Kish of the Free Cossacks in the Kherson region]. *Visti Kombatanta*. Ch. 1(9). N'yu-Jork. 17–22. (In Ukrainian).
- Lobodayev V., 2010. *Revolycijna styxija. Vil'nokozac'kyj rux v Ukrayini 1917–1918 rr.* [Revolutionary element. Vilnokozacs movement in Ukraine 1917–1918] Kyiv. (In Ukrainian).
- Meleshko F., 1980. Vil'ne kozactvo 1917–1918 (Spomyn z Hlodosiv) [Free Cossacks 1917–1918 (Memory from Glodosy)]. *Ukrayins'ke kozactvo*. Ch. 3–4. (62–63). Chykhovo. 20–28. (In Ukrainian).
- Meleshko F., 1934. Hlodosy v chasi nacional'noyi revolyuciyi [Glodosy at the time of the national revolution]. *Litopys Chervonoyi Kalyny*. VI. Ch. 7–8. Lypen' – Serpen'. L'viv. 20–24. (In Ukrainian).
- Meleshko F., 1974. Ukrayins'ke vil'ne kozactvo v Glodosax [Ukrainian Free Cossacks in Glodosy]. *Ukrayins'ke kozactvo*. Ch. 2. (28). Chykhovo. 36–38. (In Ukrainian).
- Mytrofanenko Yu. S., 2013. Selyans'ki ruxy revolyucijnoho periodu 1917 – 1920-x rr. na terenax suchasnoyi Kirovohradshhyni [Peasant movements of the revolutionary period of 1917–1920s on the territory of modern Kirovohrad region]. *Naukovi zapysky. Seriya: istorychni nauky*. V. 18. Kirovohrad. 220–226. (In Ukrainian).
- Myxajlyk M., 1934. Ukrayins'ke selo v chasy nacional'noyi revolyuciyi (Spomyn z chasiv borot'by za vyzvolennya odnogo sela) [A Ukrainian village at the time of the national revolution (A memory from the time of the struggle for the liberation of one village)]. *Litopys Chervonoyi Kalyny*. VI. Ch. 1. Sichen". L'viv. 10–14. (In Ukrainian).
- Milyutin S., 2023. *Borci za Ukraïns'ku derzhavnist': Fotij Meleshko, Vasil' Nedajkasha, Andrij Gulij-Gulenko, Kost' Pestushko, Gerasim Nesterenko* [Fighters for Ukrainian statehood: Fotij Meleshko, Vasyl Nedajkasha, Andrii Gulij-Gulenko, Kost Pestushko, Gerasym Nesterenko.]. Kropivnic'kij.
- Milyutin S. Yu., 2022. Vasyl' Nedajkasha: sotnyk Armiyi UNR, rozvidnyk, hromads'kyj diyach v emihraciyi [Vasyl Nedajkasha: centurion of the UNR Army, scout, public figure in exile]. *Muzejnyj visnyk Central'noyi Ukrayiny*. Ch. 2. Kropyvnyč'kyj. 6–18. (In Ukrainian).
- Rukkas A., 2017. Vin stoyav na choli vijs'kovoyi rozvidky UNR u mizhvoyennyj period: zhyttya ta diyal'nist' sotnyka Vasylya Nedajkashi [He was the head of military intelligence of the Ukrainian People's Republic in the interwar period: the life and activities of centurion Vasyl Nedajkashi]. *Vijs'kovo-istorychnyj merydian*. Kyiv. 86–96. (In Ukrainian).
- Tynchenko Ya. 2007. *Officers'kyj korpus Armiyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky (1917–1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]. Kyiv. (In Ukrainian).

УДК 94 (47+57) «1920/1980:930.1 (045)»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-8>

Позднякова Інна,
кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
pozdneyakova@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9256-4633

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРНОЇ ПОЛІТИКИ (1920-ТІ – 1980-ТІ РР.)

У статті розглянуто основні етапи становлення та розвитку зарубіжної історіографії радянської цензурної політики. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного, історико-генетичного) методів. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності та науковості. Мета статті полягає в тому, щоби проаналізувати періоди становлення зарубіжної історіографії радянської політичної цензури та визначити їх змістове наповнення. У роботі наведено кілька періодизацій цензурної політики радянської доби, що базуються на аналізі відповідного комплексу історичних джерел. З'ясовано, які фактори впливали на вибір дослідниками тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми. Визначено джерельну базу розглянутих досліджень та ступінь поінформованості дослідників. Показано, що зарубіжні дослідники з об'єктивних причин не могли користуватися документами радянських архівів. Це вплинуло на рівень дослідження історії радянської цензурної політики та стимулювало теоретичне осмислення досліджуваного явища. Доведено наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику, як один із важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Показано, що від самого початку саме західні дослідники визначали наукові напрями та методи вивчення історії радянської цензури. Більш системно історію радянської цензури почали вивчати лише з 1990-х рр., після розпаду Радянського Союзу, коли науковці отримали можливість дослідити значний масив недоступних раніше матеріалів. Отже, значна роль у вивченні радянської цензури до 1991 р. належить зарубіжним історикам, радянологам, філологам, дослідження яких ґрунтуються на документах відкритої преси, численних спогадах та свідченнях емігрантів.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, ідеологічний контроль, політична цензура, цензурна політика.

Динаміка дослідження радянської цензурної політики в зарубіжній історіографії та чинники, які впливали на цей процес, викликають особливу цікавість, адже проблема досліджувалась в умовах іншої соціально-культурної дійсності, а це у свою чергу мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Метою статті є спроба в загальних рисах проаналізувати період становлення зарубіжної історіографії радянської політичної цензури.

Передусім треба уточнити термінологію. Фактично поняття «зарубіжна історіографія» означає творчий доробок, що був створений за межами радянської системи.

Аналіз історії дослідження радянської цензури вимагає визначення основних етапів її формування та періодизації.

У наукових працях пропонується кілька періодизацій цензурної політики радянської доби, що базуються на аналізі відповідного комплексу історичних джерел, особливостях політичної історії та морально-духовної культури радянського суспільства, специфічних умовах створення та функціонування державних цензурних установ. Зокрема Т. Горяєва, розглядаючи цензуру як комплексну систему, вважає, що вона проходить дві основні стадії розвитку: період становлення і утвердження та період занепаду. Отже, в історії радянської політичної цензури авторка виділяє два основних етапи: *перший* – з 1917 до 1930-х рр.; *другий* – з 1940-х рр. до

1991 р. Хронологічні межі між двома епохами (1930–1940-ті рр.) безпосередньо пов'язані з початком Другої світової війни та участю в ній СРСР. Цей період є певною мірою перехідним, і в ньому неможливо визначити кордони з точністю до року (Горяева Т. М., 2002, с. 151).

Водночас з кінця 20-х рр. й до кінця 30-х рр. ХХ ст. йшов процес формування тоталітарної держави з відповідним типом ідеології, тому частина дослідників вважає, що перший етап завершився в 1929 р., мотивуючи свою позицію здебільшого тими економічними та політичними змінами, які відбувалися тоді в СРСР (Блюм А. В., 1994).

Варто зазначити, що в період із 1917 до 1929 рр. деякі дослідники також виокремлюють кілька етапів. Перший з них охоплює 1917–1919 рр. (до травня 1919 р., тобто до виникнення Держвидаву). Другий – 1919–1921 рр. (епоха Держвидаву). Третій починається зі створення Головліту РСФРР у червні 1922 р., коли цензурна система отримує централізоване оформлення.

Загалом хронологічні межі 1917–1929 рр. пов'язані з внутрішнім розвитком радянської цензурної системи, що почала формуватися в жовтні 1917 р. Вони охоплюють період громадянської війни та непу – час, коли відбувалося інституційне оформлення радянської цензури, виникла система органів, які надалі здійснювали тотальний контроль за духовним і суспільним життям країни.

Цілковито обґрунтованою є локальна періодизація цензурної політики протягом усього періоду радянського минулого (1917–1991 рр.), запропонована Т. Горяєвою: 1917–1922 рр. – період відомчої цензури (військова цензура – Реввійськрада, згодом ВНК, адміністративна – Наркомат освіти, Держвидав РСФРР, Головополітосвіта та ін.); 1922–1930 рр. – організація та становлення державної цензурної системи в умовах формування тоталітарної держави (організація Головліту, Головреперткому та ін.); 1930 р. – жовтень 1953 р. – діяльність Головліту в структурі Наркомату освіти, короткотривале підпорядкування Головліту МВС СРСР за ініціативою Л. Берії одразу після смерті Сталіна; жовтень 1953–1966 рр. – період тимчасової лібералізації; 1966–1987 рр. – період засилля бюрократії, коли роль та місце Головліту в політичній системі держави практично не змінювалися; 1987–1991 рр. – заключна стадія агонії системи, коли неодноразово вживалися заходи щодо реформування Головліту для його адаптації до проголошеного курсу «перебудови» та його остаточна ліквідація в грудні 1991 р. (Горяева Т. М., 2002, с. 153–154).

Партійність радянської історичної науки та її ідеологічна заангажованість супроводжувалися введенням до наукового обігу матеріалів, що мали відповідати певним політичним настановам. Окрім того, засекречення частини архівних матеріалів не давало науковцям змоги здійснити об'єктивний аналіз цензурної політики радянської влади. Деідеологізація історичної науки початку 90-х рр. ХХ ст. сприяла запровадженню новітніх підходів до вивчення історичних проблем, у тому числі щодо висвітлення діяльності цензурних інституцій, з'ясування методів та засобів реалізації радянської цензурної політики.

Однак тривалий час радянська цензура залишалася за межами наукових досліджень. Фактично будь-які спроби її вивчення були неможливими. До речі, це стосувалося також дореволюційної цензури, дослідження якої розцінювалося як спроба провести аналогію із сучасністю. Саме цим та заідеологізованістю радянської історичної науки пояснюється той факт, що в радянський період з'явилося лише кілька спеціальних праць, присвячених цензурі, та й то дореволюційних часів, проте вони переважно мали довідково-бібліографічний та архівно-джерелознавчий характер або стосувалися літературознавчих питань. Тому розгляд історіографії радянської політичної цензури за «традиційною» історіографічною періодизацією є штучним.

Історіографію цієї проблеми умовно поділяють на два великі періоди. До першого відносять ту, що сформувалася до 1991 р., до другого – новітню, що виникла після 1991 р. У першому періоді виділяють праці зарубіжних та радянських дослідників. У другому – іноземних, сучасних російських та українських науковців.

Значна роль у вивченні радянської цензури до 1991 р. належить зарубіжним історикам, радянським філологам, дослідження яких ґрунтуються на документах відкритої преси, численних

спогадах та свідченнях діячів російського зарубіжжя. Ці роботи, за визначенням Т. Горяєвої, являють собою «своєрідний період вивчення Росії без Росії» (Горяева Т. М., 2002, с. 24).

Першими у вивченні діяльності Головліту та цензурної політики були німецькі науковці та журналісти. Передусім з-поміж них варто згадати Г. Кандлера, який у невеличкому нарисі «Цензура преси в Радянській Росії», опублікованому в журналі «Східна Європа» 1926 р., розмістив стислий виклад декрету РНК про функції Головліту та його структуру, а також навів деякі відомості про діяльність цензурних органів у СРСР (Kandler Georg., 1926). У тому ж році з'явилися статті А. Юста «Преса в СРСР» та «Газета і стінгазета як засіб вираження громадської думки», в яких ішлося про свободу преси в повоєнній Росії і ставлення більшовиків до неї (Just Artur W., 1926).

Особливе значення для з'ясування політичних завдань цензури в СРСР мають публікації емігрантів. У своєму нарисі Роман Гуль звертає увагу на місце Головліту в системі цензурних інституцій та на особливу роль партійних органів, органів ДПУ та особисто Сталіна в цензурній політиці (Гуль Р., 1938, с. 438–449).

Дослідженню цензурної системи присвячено також статтю А. Гаєва «Контроль радянської преси» (Gaev A., 1955, с. 3–13). На думку автора, Головліт став лише останньою ланкою в ланцюгу органів, що контролювали видавничий процес. На перше місце в цій ієрархії він поставив Сталіна, потім – Політбюро та органи ЦК, що відповідали за становище преси. Наступними було вказано видавців газет і журналів, редакторів, а вже потім Головліт. Автор помилково приписав Головліту виключно технічну роль у процесі контролю друкованих видань. Цей ланцюг, хоча і хибний за своєю суттю, відрізняється від досить популярної у свій час схеми, запропонованої Р. Гулем.

Умовно роботи зарубіжних авторів можна розподілити на дві основні групи. *Перша група* представлена здебільшого радянськими, праці яких було присвячено дослідженню радянської політичної системи та її частини – партійно-ідеологічного контролю й цензури. Так, в інформативному довіднику Б. Горохоффа «Видавництво в СРСР» наводяться дані про радянську пресу й книги, бібліографію та систему наукової інформації (Gorohoff Boris., 1959).

Енциклопедія Росії та Радянського Союзу МакГроу-Хілла містить статті про цензуру і літературний контроль, організовані в загальнодержавному масштабі (McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union., 1961).

Вивченню радянської політичної системи, сутності тоталітаризму, ролі й місця агітації та пропаганди у формуванні радянського світогляду присвячені праці Р. Пайпса, написані в 1970–1980-х рр. та перекладені російською на початку 1990-х (Пайпс Р., 1993; 1994). Автор звертає увагу на різко негативне ставлення більшовиків до опозиційних друкованих органів та висловлює думку про те, що ідеологічний підтекст Декрету про друк дав зелене світло знищенню свободи слова та друку в Росії.

Професор Нью-Йоркського університету С. Коен, розкриваючи історичні корені тоталітаризму, зазначає, що схильність до надзвичайних заходів була властива правлячій верхівці Росії і до, і після 1917 р., політика у сфері культури відіграла важливу роль у насадженні певних ідеалів згори, цензура ж мала забезпечити їх дотримання в конкретних напрямках культури (Cohen Stephen., 1982).

У виданнях довідкового характеру можна віднайти відомості про систему управління інформаційними потоками. Наприклад, у книзі «Преса в авторитарних країнах», виданій міжнародним інститутом Преси, вміщено коротку характеристику структури та діяльності Головліту, Агітпропу й відділу друку ЦК (Горяева Т. М., 2002, с. 24–25).

Другу групу становлять спеціальні праці, присвячені радянській цензурі та її партійно-державній специфіці. У них представлено цікаві, здебільшого мало або зовсім невідомі матеріали, в тому числі документи «Смоленського архіву» про діяльність радянських цензурних органів, роль Головліту в нищенні літератури, вперше оприлюднені в статті М. Файнсона (Fainsod M., 1956). На відміну від попередніх дослідників, він користувався документами російського

архіву. Автору вдалося документально підтвердити існування секретних розпоряджень Головліта, спрямованих на керівництво роботою районних та окружних цензорів, засвідчити наявність директив центральних органів цензури. Все це дозволило скласти уявлення про теоретичні та практичні аспекти роботи радянського цензурного апарату (Fainsod M., 1958). Його доробок є першим кроком до осмислення реальної ролі цензури в СРСР, механізму політичного контролю за пресою та складом бібліотечних фондів.

У період, коли на радянському просторі дослідження даної теми не проводилися, зарубіжні дослідники збирали наукові конференції та симпозиуми, видавали монографії й збірники щодо радянської цензури. Джерелами для них стали переважно бібліотечні фонди, публіцистика, спогади емігрантів та свідчення нечисельних іноземних громадян, які відвідали Радянський Союз.

У 1969 р. в Лондоні відбувся симпозиум, присвячений радянській цензурі. Проблему обговорювали іноземні дослідники та радянські дисиденти. Матеріали конференції видано окремою збіркою під назвою «Радянська цензура» за редакцією М. Дьюхерста та І. Фаррела (Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973).

Проведення наукової конференції та вихід у світ збірника, в якому було акумульовано всю відому на той час бібліографію та відомості про цензуру в СРСР, значною мірою сприяв активізації наукового розроблення теми. Так, 1972 р. побачила світ праця Д. Пауелла «Контроль інакомислення в Радянському Союзі» (Powell D., 1972, с. 85–98).

Вагомий внесок у вивчення історії радянської цензурної політики зробили американські дослідники з Іллінойського університету в Урбана-Шампейні, Морріс Фрідберг і Маріанна Текс Чолдін (Choldin Marianna Tax., 1986; 1989). Зокрема, вони опублікували матеріали конференції «Радянське управління творчістю та інтелектуальною діяльністю», на якій відбулася досить цікава дискусія про місце цензури в політичній системі СРСР. У збірці, що містить виступи радянських письменників та публіцистів В. Аксьонова, В. Войновича, А. Синявського, описано систему ідеологічного контролю в різних сферах культури, а цензурна політика розглядається як результат багатовекторної діяльності партійно-державних органів для встановлення ідеологічного контролю (The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR., 1989).

З-поміж досліджень цього періоду – матеріали конференцій та симпозиумів з питань радянської культури, збірники статей тощо. Складні проблеми взаємодії творчості з тоталітарною системою влади були в центрі уваги Четвертих міжнародних Сахаровських читань, що відбулися 1983 р. в Лісабоні (Жирков Г. В., 2001, с. 6).

Процес організації видавничої справи в перші роки радянської влади розглянуто у статті Христини Яремко (Jaremko Christina., 1988, с. 69–80). Велика кількість періодики різних політичних течій та партій заважала більшовикам боротися за встановлення та утримання влади. З приходом до влади більшовики постали перед необхідністю врегулювання відносин з пресою, яка не поділяла їхньої ідеології. Авторка наводить низку документально підтверджених прикладів закриття газет, конфіскації друкованої продукції та націоналізації друкарень. Доводить, що з перших днів існування радянська влада взялася за планомірне насадження партійної диктатури в усіх сферах інтелектуальної діяльності.

Отже, аналіз зарубіжної історіографії засвідчує наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику як один із важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Від самого початку саме західні дослідники визначали наукові напрями та методи вивчення історії радянської цензури.

Незважаючи на науковий підхід в аналізі доступних джерел, зарубіжні дослідники з об'єктивних причин не могли користуватися документами радянських архівів. Це вплинуло на рівень дослідження історії радянської цензурної політики та стимулювало теоретичне осмислення досліджуваного явища. Більш системно історію радянської цензури почали вивчати лише з 1990-х рр., після розпаду Радянського Союзу, коли науковці отримали можливість дослідити значний масив недоступних раніше матеріалів.

Список використаних джерел та літератури

- Блюм А. В., 1994. *За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917–1929 гг.* СПб.
- Горяева Т. М., 2002. *Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг.* М.
- Гуль Р., 1938. Цензура и писатели в СССР. *Современные записки.* № 66. Париж. 438–449.
- Жирков Г. В., 2001. *История цензуры в России XIX–XX вв.* М.
- Пайпс Р., 1993. *Россия при старом режиме.* М.
- Пайпс Р., 1994. *Русская революция.* Ч. I. М.
- Пайпс Р., 1994. *Русская революция.* Ч. II. М.
- Choldin Marianna Tax., 1989. *Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing. The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR.* Ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. Boston. P. 21–52.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Good Business, Bad Business, No Business: Selling Western Books to the Soviets. *Books, Libraries and Information in Slavic and East European Studies: Proceedings of the Second International Conference of Slavic Librarians and Information Specialists.* New York. P. 254–271.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Sovereign Censorship. State v[er]u[s] Printed Word in the Slavic Land. *Censorship in the Slavic Word. An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign.* April 21–July 3. New York. P. 10–37.
- Cohen Stephen., 1982. An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union. *Political Diary.* Amsterdam
- Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973. *The Soviet Censorship.* Metuchen, New Jersey. 1973).
- Fainsod M., 1956. Censorship in the USSR – a Document Report. *Problems of Communism.* V.2. March–April. New York. P. 12–19.
- Fainsod M., 1958. *Smolensk under Soviet Rule.* Harvard University Press.
- Friedberg M., 1963. Soviet books censors and readers. *Literature and Revolution in Soviet Russia. 1917–1962. A Symposium.* London; New York; Toronto. P. 198–210.
- Gaev A., 1955. Soviet Press Control. *Bulletin of The Institute for Study of the History and Culture of the USSR.* Vol. II. № 5. Munich. P. 3–13. Електронний ресурс: [Режим доступу]: https://archive.org/details/sim_institute-for-the-study-of-the-ussr-bulletin_1955-05_2_5/page/n2/mode/2up [25. 01. 2023].
- Gorohoff Boris., 1959. *Publishing in the U.S.S.R.* Bloomington: Indiana University. 334 p. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://archive.org/details/publishinginussr0000goro/page/n7/mode/2up> [23. 01. 2023].
- Jaremko Christina., 1988. The Origins of Soviet State Publishing: Before Gosizdat. *Solanus., New Series.* Vol. 2. London. P. 69–80. Електронний ресурс: [Режим доступу]: https://archive.org/details/solanusnewseries_0002/page/n1/mode/2up [29. 01. 2023].
- Just Artur W., 1926. Die Presse der Sowjetunion. *Osteuropa.* Vol. 1. №. 10 (Juli). Berlin. P. 559–572. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44930432> [28. 01. 2023].
- Just Artur W., 1926. Zeitung und Wandzeitung als Ausdrucksmittel der öffentlichen Meinung. *Die Arbeiter- und Bauern-Korrespondentenbewegung in der Sowjetunion Osteuropa.* Vol. 2. №. 1 (Oktober). Berlin. P. 26–46. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44927561> [28. 01. 2023].
- Kandler Georg., 1926. Die Pressezensur in Sowjet-Rußland. *Osteuropa.* Vol. 1. №. 4/5 (Januar/Februar). Berlin. P. 256–258. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <https://www.jstor.org/stable/44927511> [28. 01. 2023].
- McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union.* 1961. Ed. by Michael T. Florinsky. New York.; Toronto.
- Powell D. E., 1972. Controlling Dissent in the Soviet Union. *Government and Opposition.* № 7(1). Cambridge University Press. P. 85–98. Електронний ресурс: [Режим доступу]: <http://www.jstor.org/stable/44483700> [20. 01. 2023].
- The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR.* 1989. Ed. by M.T. Choldin and M. Friedberg. Boston. Unwin Hyman.

Inna Pozdniakova

ESTABLISHMENT AND PERIODIZATION OF FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF SOVIET CENSORSHIP POLICY (1920S-1980S)

The article examines the main stages of the formation and development of foreign historiography of the Soviet censorship policy. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, historical-genetic) methods. The research is based on the principles of historicism, systematicity and scientific knowledge. The purpose of the article is to analyze the period of formation of foreign historiography of Soviet political censorship and to determine their content. The work presents several periodizations of the censorship policy of the Soviet era, based on the analysis of the relevant set of historical sources. It was found out which factors influenced the researchers' choice of certain aspects of the researched problem. The source base of the considered studies and the degree of awareness of the researchers are determined. It is shown that foreign researchers could not use the documents of the Soviet archives for objective reasons. This influenced the level of research into the history of Soviet censorship policy and stimulated the theoretical understanding of the studied phenomenon. It has been proved that there is a significant part of researchers that consider the censorship policy as one of the important components of the ideological mechanism of the Soviet political system. It is shown that from the very beginning it was Western researchers who determined the scientific directions and methods of studying the history of Soviet censorship. The history of Soviet censorship began to be studied in a more systematic way only in the 1990s, after the collapse of the Soviet Union, when scientists had the opportunity to study a significant array of previously unavailable materials. Therefore, a significant role in the study of Soviet censorship before 1991 belongs to foreign historians, Sovietologists, philologists, whose research is based on documents of the open press, numerous memories and testimonies of emigrants.

Key words: foreign historiography, ideological control, political censorship, censorship policy.

References

- Blyum A. V., 1994. *Za kulisami «Ministerstva pravdy». Tajnaya istoriya sovetsoj cenzury. 1917 – 1929 gg.* [Behind the scenes of «Ministry of Truth». Covert history of Soviet censorship. 1917-1929s.]. S-P.
- Goryaeva T. M., 2002. *Politicheskaya cenzura v SSSR. 1917 – 1991 gg.* [Political censorship in the USSR. 1917-1991s.]. M.
- Gul' R., 1938. Cenzura i pisateli v SSSR [Censorship and writers in the USSR]. *Sovremennye zapiski.* № 66. Parizh. 438 – 449.
- Zhirkov G. V., 2001. *Istoriya cenzury v Rossii XIX – XX vv.* [The History of censorship in Russia in XIX – XX centuries]. M.
- Pajps R. 1993. *Rossija pri starom rezhime* [Russia under the old regime]. M.
- Pajps R., 1994. *Russkaja revoljucija* [Russian revolution]. Ch. I. M.
- Pajps R., 1994. *Russkaja revoljucija* [Russian revolution]. Ch. II. M.
- Choldin Marianna Tax., 1989. Censorship via Translation: Soviet Treatment of Western Political Writing, in *The Red Pencil: Artists, Scholars, and Censors in the USSR*. Ed. by Marianna Tax Choldin and Maurice Friedberg. Boston. 21–52.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Good Business, Bad Business, No Business: Selling Western Books to the Soviets. *Books, Libraries and Information in Slavic and East European Studies: Proceedings of the Second International Conference of Slavic Librarians and Information Specialists*. New York. 254–271.
- Choldin Marianna Tax., 1986. Sovereign Censorship. State v[eru]s Printed Word in the Slavic Land. Censorship in the Slavic Word. *An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign*. April 21–July 3. New York. 10–37.
- Cohen Stephen., 1982. An End to Silence: Uncensored Opinion in the Soviet Union. *Political Diary*. Amsterdam.
- Dewhirst Martin and Robert Farrell., 1973. *The Soviet Censorship*. Metuchen, New Jersey. 1973).
- Fainsod M., 1956. Censorship in the USSR – a Document Report. *Problems of Communism*. V.2. March-April. New York. P. 12–19.
- Fainsod M., 1958. *Smolensk under Soviet Rule*. Harvard University Press.
- Friedberg M., 1963. Soviet books censors and readers. *Literature and Revolution in Soviet Russia. 1917–1962. A Symposium*. London; New York; Toronto. P. 198–210.
- Gaev A., 1955. Soviet Press Control. *Bulletin of The Institute for Study of the History and Culture of the USSR*. Vol. II. № 5. Munich. P. 3–13. [Online]: Available from: https://archive.org/details/sim_institute-for-the-study-of-the-ussr-bulletin_1955-05_2_5/page/n2/mode/2up [Accessed: 25. 01. 2023].

Gorohoff Boris., 1959. *Publishing in the U.S.S.R.* Bloomington: Indiana University. 334 p. [Online]: Available from: <https://archive.org/details/publishinginussr0000goro/page/n7/mode/2up> [Accessed: 23. 01. 2023].

Jaremko Christina., 1988. The Origins of Soviet State Publishing: Before Gosizdat. *Solanus., New Series*. Vol. 2. London. P. 69–80. [Online]: Available from: https://archive.org/details/solanusnewseries_0002/page/n1/mode/2up [Accessed: 29. 01. 2023].

Just Artur W., 1926. Die Presse der Sowjetunion. *Osteuropa*. Vol. 1. №. 10 (Juli). P. 559–572. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44930432> [Accessed: 28. 01. 2023].

Just Artur W., 1926. Zeitung und Wandzeitung als Ausdrucksmittel der öffentlichen Meinung. Die Arbeiter- und Bauern-Korrespondentenbewegung in der Sowjetunion. *Osteuropa*. Vol. 2. №. 1 (Oktober). P. 26–46. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44927561> [Accessed: 28. 01. 2023].

Kandler Georg., 1926. Die Pressezensur in Sowjet-Rußland. *Osteuropa*. Vol. 1. №. 4/5 (Januar/Februar). P. 256–258. [Online]: Available from: <https://www.jstor.org/stable/44927511> [Accessed: 28. 01. 2023].

McGraw-Hill Encyclopedia of Russia and the Soviet Union. 1961. Ed. by Michael T. Florinsky. N.Y.; Toronto.

Powell D. E., 1972. Controlling Dissent in the Soviet Union. *Government and Opposition*. № 7(1). Cambridge University Press. P. 85–98. [Online]: Available from: <http://www.jstor.org/stable/44483700> [Accessed: 20. 01. 2023].

The red pencil, artists, scholars and censors in the USSR. 1989. Ed. by M.T. Choldin and M. Friedberg. Boston. Unwin Hyman.

УДК 94(37)«280/279»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-9>**Поліщук Михайло,**

директор,

Вільшанський українсько-болгарський історичний музей імені Івана Гуржоса

Michal26600@meta.ua

ДО ПИТАННЯ ПРО «ПІРРОВУ ПЕРЕМОГУ»

Мета статті – комплексно дослідити походження ідіоми «Піррова перемога» на прикладі битви при Гераклеї 280 р. до н. е. Джерельною базою дослідження є праці античних істориків та Локрійський храмовий архів (39 бронзових таблиць із написами; зберігались у м. Локри в храмі Зевса Олімпійського і були знайдені в період 1958–1959 рр. німецьким дослідником П. Франке). Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі ідіоми «Піррова перемога» в різних версіях її сучасної інтерпретації та її співвідношення до античного аналога «Кадмієва перемога» в різних версіях античного розуміння в рамках Гесперійської кампанії (280–275 рр. до н. е.) Пірра Епірського (319/318–272 рр. до н. е.).

Проаналізовано загальне стратегічне співвідношення сил та задіяних ресурсів ворогуючих сторін, а також кількість учасників у битві при Гераклеї. З'ясовано, що в збережених фрагментах праць античних істориків лише Діодор використовує дефініцію «Кадмієва перемога» відносно битв за участі Пірра Аета проти римлян, однак вона не є тотожною сучасному трактуванню «Піррової перемоги». Виявлено, що в підрахунку чисельності учасників битви при Гераклеї окремі історики через недосконалість вибраної ними методології допускали неточності, які у свою чергу лише сприяли викривленню уявлення про особливості військового протистояння Пірра з Римом. На основі доступних джерел здійснено розрахунки загального стратегічного співвідношення сил ворогуючих сторін. Доведено некоректність застосування терміна «Піррова перемога» по відношенню як до битви при Гераклеї (280 р. до н. е.), так і до битви при Аускулумі (279 р. до н. е.). Перше використання терміна зафіксовано в дидактичній книзі «The Study of History Rendered Easy, by a Plan Founded on Experience» (авторства Ann Fletcher, S. Dutton та H.F. Dutton, виданій в 1798 р., книга є шкільним підручником, в якому автори не займалися аналізом чи критикою античних періоджерел).

Ключові слова: битва при Гераклеї, Кадмієва перемога, Пірр Ает, Пірр Епірський, Піррова перемога.

Серед інших розумових занять найбільшу користь приносить розповідь про минуле.

Гай Саллюстій Крісп. Югуртинська війна, 4, 1.

Незважаючи на, здавалось би, достатню кількість різного роду та якості публікацій про життя та діяння Пірра Аета, склалась парадоксальна ситуація: реальні події перемішані з величезною кількістю вигадок більш пізньої римської історіографії, а по всіх ключових питаннях позиції дослідників розходяться між собою. Одному з таких прикладів присвячена ця розвідка. Ще зі шкільного курсу історії практично кожен школяр знає ідіому «Піррова перемога». Згідно з Політичним словником, ««Піррова перемога» (сумнівна перемога) – метафора, сталлий вираз. Означає перемогу, яка дістається дуже великою ціною, або перемогу, рівносильну поразці.». Щодо генези даної ідіоми – «Своїм походженням цей вираз завдячує битві при Аускулі 279 року до н. е. Тоді епірська армія царя Пірра протягом двох днів вела наступ на війська римлян і здолала їхній опір, але втрати були настільки великі, що Пірр зауважив: «Ще одна така перемога, і я залишуся без війська»» (Врублевський В. К., 1987, с. 595). Навіть присутнє посилання на роботу античного історика Плутарха – «Порівняльні життєписи». Пірр, 21.

У відповідній праці Плутарха наявні ці слова, вкладені в уста Пірра, проте термін «Піррова перемога» відсутній, адже ідіома більш пізнього походження. Плутархова версія крилатого вислову відрізняється як від версії, наведеної словником, так і від версій, наданих іншими анти-

чними авторами¹. Ще одна вагома складова частина – відсутність єдності дослідників-антикоз-навців у питанні, до якої саме битви віднести походження крилатого вислову, від якого філологи виводять цю ідіому. Так, один з авторитетних дослідників даного періоду – Петер Франке – відносить його до битви при Гераклеї, що відбулась на рік раніше (Франке П.-Р., 2015, с. 545).

З історіографічного погляду це питання було розкрито в статті «Еще раз о «Пирровой победе»» авторства Саркіса Суреновича Казарова. За повідомленням автора, походження ідіоми до битви при Гераклеї відносять Дройзен, фон Скала, Шуберт, Юдейх, Гамбургер, Гассел, Кінкейд та Конолли, а до битви при Аускулумі – Іне, Нізе, Еббот, Жакмо, Каркопіно, Левковіц, Недерлоф та навіть автор «Радянської історичної енциклопедії». Подібна розбіжність пояснюється викривленням римської пропаганди, яка спочатку визнавала перемогу Пірра як при Гераклеї, так і при Аускулі, але згодом звела результат битв при Аускулі до нічийного, а потім перетворила цю битву в однозначну перемогу римлян, поступово змістивши походження крилатого виразу до битви при Гераклеї (Казаров С. С., 2003, с. 147–148).

У кожному разі ідіоми «Піррова перемога» в античних першоджерелах немає і бути не може. Вперше термін використано в книзі Анн Флетчер в 1798 р. «Fletcher, Ann; Dutton, S.; Dutton, H. F. (1798). The Study of History Rendered Easy, by a Plan Founded on Experience». Більш ранніх згадок саме терміна «Піррова перемога» в друкованих виданнях знайти не вдалося. Отже, введення в обіг ідіоми відбулось в «синопсисі», себто шкільному підручнику, написаному колективом авторів, що не володіли необхідними компетенціями для роботи з античними першоджерелами. Що важливо, це було зроблено ще до того, як взагалі з'явилась наукова критика самих античних першоджерел, а сама книга А. Флетчер несе педагогічну мету з використанням цілого ряду дидактичних методів та прийомів, і ніякого дослідницького завдання перед авторами підручника не стояло.

Враховуючи порівняно сучасне походження ідіоми «Піррова перемога», варто звернути увагу на її античний аналог – Кадмієва перемога². Термін мав історичні метаморфози, і його досить детально розібрав ще Еразм Роттердамський, відмітивши існування п'яти пояснень походження вислову, що суперечать одне одному. Серед сучасних трактувань також присутні різні версії. Лідделл пов'язує її з власною загибеллю, беручи за основу історію Полініка і Етеокла (Liddell H. G., с. 325). Тут прослідковується паралель із латинською *militari maxima* «Flet victus, victor interiit» («Плаче переможений, переможець гине»). Морфорд вказує на «загибель тих, хто мав отримати вигоду» (Morford M. P. O., 2002, с. 4). Але з мотивом смерті погоджуються не всі. Так, Говадсон вказує на неможливість скористатись плодами свого успіху/перемоги, заперечуючи мотив смерті, адже бере за основу історію самого царя Кадма (Howatson M. S., 2006, с. 105), міфічного автора грецької писемності, якого вигнали з рідного міста за тяжкий злочин. Н. Гончарова об'єднує версії Павсанія та Плутарха, наближує значення до сучасного розуміння «Піррової перемоги»: «Перемога, отримана занадто дорогою ціною і рівноцінна поразці, або перемога, згубна для обох сторін» (Гончарова Н. А., 2013, с. 59). Ще є версії, похідні від трагедії царя Едіпа, та позиція Арістіда, що виводить походження до перемоги фіванців над аргів'янами з подальшою поразкою від афінян, обурених поведінкою фіванців із трупами загиблих воїнів Аргосу. Тож навіть в античності далеко не завжди прослідковувався мотив смерті, й, відповідно, різні автори використовували цю ідіому в досить різноманітних контекстах, вкладаючи в неї зовсім різні, часто протилежні, значення.

Серед античних авторів лише Діодор використав ідіому «Кадмієва перемога» щодо Пірра Аета. Спочатку сицилійський історик дає визначення використаного терміна: «*«Кадмієва перемога» – загальновідомий вислів. Він означає, що переможці зазнають нещастя, а переможені*

¹ Діодор. XXII 6, 2; Зонара. VIII, 3; Кассій. fr40, 1; Оросій. IV, 1, 15.

² Платон. *Законо*, 641(с); Геродот. I, 166; Павсаній. IX, 9, 3 (ділення на параграфи за Діондорфом); Діодор. XXII, 6, 1.

не наражаються на небезпеку через величину своєї переваги»³. Тракувати це можна по-різному і таким чином приписувати до словосполучення «зазнають нещастя» перемогу з більшими втратами, ніж у противника. Далі Діодор використовує ідіому конкретно до Пірра: «Істина правда, що всі його перемоги були згідно з прислів'ям кадмієвими, бо ворог, хоч і переможений, жодним чином не був принижений, оскільки його влада була дуже велика, тоді як переможцю були завдані лиха і нещастя, які зазвичай супроводжують поразку»³. Діодорове пояснення для цього конкретного випадку кардинально відрізняється від решти загальних трактувань, наприклад Павсанія – «але і для самих фіванців ця справа не обійшлася без великих втрат, і тому перемогу, яка виявилася згубною і для переможців, називають Кадмієвою»⁴ та Геродота – «У морській битві фокейці здобули щось на кшталт Кадмієвої перемоги: <з 60-ти кораблів, що взяли участь у битві> 40 кораблів у них загинуло, а решта 20 втратили боєздатність»⁵, як і від інших описів, що змінювали свою парадигму з плином часу. Вважати ці два трактування тотожними Діодоровому буде помилковим. А ще сицилійський історик підняв одне важливе питання – він указав на значну ресурсну перевагу римлян.

Оскільки енеологічна ідіома «Піррова перемога» далеко не завжди тотожна з античним розумінням ідіоми «Кадмієва перемога», останню потрібно розуміти винятково в рамках контексту використання конкретним автором. Діодор не оминає питання значних втрат епіротів унаслідок битви, судячи зі збережених фрагментів, при Гераклеї. Навіть передає популярну фразу: «Якщо я переможу ще в одному бою з римлянами, у мене не залишиться жодного солдата з тих, хто переправився разом зі мною»⁶. Щоправда, це звичайна домінуюча в тогочасній історіографії парадигма, яку Шуберт упевнено відносить до більш пізніх вигадок римських анналістів (Schubert R., 1894, с. 184).

Базуючись на доступній (збереженій) джерельній базі, реконструюємо ті знакові події та розглянемо походження ідіоми на прикладі саме битви при Гераклеї, адже, судячи з інформації Плутарха, саме при Гераклеї втрати епіротів, за меншої їх чисельності, були більшими, ніж втрати під Аускулом⁷. Грецький історик явно «згущує фарби», щоб виправдати вже другу значну поразку, тому фразу, до якої нас відсилає словник у плані походження вислову, вважаємо вставною.

Літературну діяльність Пірра згадують багато античних авторів⁸. «Спогади» («Нуромнемата») самого Пірра та написаний ним трактат із тактичного мистецтва не дійшли до нашого часу, як і аналогічна праця Кінея, згадані Цицероном⁹. Така ж доля спіткала працю «Епіротика» придворного історика Пірра – Проксена. Також втрачені роботи свідків, учасників та сучасників подій: Єроніма Кардійського, Тімея Тавроменійського, Філірха та Дуріса Самоського. Тобто всі первинні джерела, що містять найбільш достовірну інформацію, втрачені. Щоправда, ці праці активно використовували інші античні автори, зокрема Плутарх, який і є головним джерелом з даного питання¹⁰, на рівні з окремими згадками в інших авторів: Діодора Сицилійського¹¹, Діонісія Галікарнаського¹², Аппіана Александрійського¹³, Марка Юніана Юстина¹⁴, Поліена¹⁵,

³ Діодор. XXII, 6, 2.

⁴ Павсаній. IX, 9, 3.

⁵ Геродот. I, 166.

⁶ Діодор. XXII, 6, 2.

⁷ Плутарх. *Пірр*, 17; 21.

⁸ Діонісій. XX, 10, 2; Плутарх. *Пірр*, 17; Павсаній. I, 12, 2; Еліан Тактик. I, 2; Арріан. *Тактика*, I, 1.

⁹ Цицерон. *Записки близьким*, IX, 25, 1.

¹⁰ Плутарх. *Порівняльні життєписи*, Пірр.

¹¹ Діодор. XXI, 4, 1; XXI, 7, 1; XXI, I, 21, 1; XXI, 21, 12; XXII, 6, 1–3; XXII, 7, 2–6; XXII, 8, 1–5; XXII, 10, 1–7; XXII, 11, 1–2; XXII, 12, 1; XXII, 15, 1; XXVII, 4, 1–3.

¹² Діонісій. XIX–XX.

¹³ Аппіан. III, 7–12.

¹⁴ Юстин. XVII, 2, 11–15; XVII, 3, 8–22; XVIII, 1, 1–11; XVIII, 2, 1–12; XXIII, 3, 1–12; XXV, 3, 1–8; XXV, 4, 1–10; XXV, 5, 1–6; XXX, 3, 1–3; XXXVIII, 4, 1–16.

¹⁵ Поліен. VI, 6, 1–3.

Секста Юлія Фронтіна¹⁶, Іоанна Зонари¹⁷, Тіта Лівія¹⁸ та його епітоматорів для даного періоду – Луція Аннея Флора¹⁹, Діона Кассія²⁰, Флавія Євтропія²¹, Павла Оросія²². Окремі згадки, вже відомі з більш ранніх джерел, можна знайти у Валерія Максима²³, Секста Аврелія Віктора²⁴, Луція Ампелія²⁵ та навіть Павсанія²⁶, Страбона²⁷ та Амміана Марцелліна²⁸. Усі ці праці, написані в епоху римського панування, «носять важкий відбиток найгірших традицій римської анналістики» (Nedertof A. V., 1979, с. 295). За винятком Плутарха та Юстина, цінність цих праць досить суперечлива. Німецькі дослідники фон Скала, Шуберт та Нізе заперечують будь-яку їх користь (von Scala R., 1884, с. 107; Schubert R., 1894, с. 57; Niese B., 1896, с. 482), тоді як французький дослідник Левек намагався виокремити бодай щось варте уваги (Lévéque P., 1957, с. 44). Ще можна ідентифікувати серед повністю втрачених роботи Зенона²⁹, Критолая³⁰ та Дейнія Аргоського (Tarn W. W., 1913, с. 412).

Викривлення подій минувшини на догоду пропаганді чудово розуміли вже тоді, що влучно підмітив ще Публій Корнелій Тацит. Будучи чудовим істориком, він сам мав пряме відношення до римської анналістики і вже тоді, з притаманною йому тонкою іронією, прекрасно пояснив реальний стан речей щодо масового викривлення його сучасниками та попередниками, не називаючи імен, реальних історичних подій, під актуальну кон'юнктуру³¹.

Більш сучасних праць, присвячених діянням Пірра, досить багато, проте ступінь їх історичної цінності різна. Основоположними є роботи Йогана Дройзена та Теодора Моммзена. Дослідники відводять Пірру вагоме місце, проте з тих часів з'явилося багато нового матеріалу (особливо в плані аналізу джерельної бази), що більш повно та точно розкриває картину. Однак і в їхніх працях персону Пірра є однією з багатьох, і варто орієнтуватись на більш профільні дослідження. Серед знакових дослідників з даної проблематики, чий роботи так чи інакше не втратили актуальності, варто відмітити Рудольфа Шуберта, Рудольфа фон Скала, Петера Франке, П'єра Левека та Саркіса Казарова. З українських дослідників здійснив публікації з цієї тематики львівський дослідник Іван Іванович Вейцківський. Окремої уваги заслуговує праця Романа Светлова. Його книга носить науково-популярний характер, і написана майже винятково на античній джерельній базі. Автор досить вільно трактує деякі принципові позиції, абсолютно не посилаючись на інших дослідників, а подекуди і не враховуючи доведені історіографічні концепції, проте його книга містить ряд цікавих роздумів, деякі з них цілком можуть бути проаналізовані та взяті в науковий обіг.

Унаслідок діянь римської пропаганди реальна історична персону Пірра отримала багато більш пізніх анекдотичних нашарувань. Це демонструє навіть сама титулатура, адже сучасному читачу він відомий як «цар Епірський». Але сам Пірр ніколи не іменував себе «царем

¹⁶ Фронтин. II, 2, 1; II, 3, 21; II, 4, 9; II, 4, 13; II, 6, 9; II, 6, 10; III, 6, 3; IV, 1, 3; IV, 1, 14; IV, 1, 18; IV, 2 (в III, 3, 1 згадано Мілона).

¹⁷ Зонара. VIII.

¹⁸ Лівій. XXII, 59, 13-14; XXIII, 7, 5; XXIII, 42, 6; XXIV, 3, 1sq.; XXIX, 8, 9; XXIX, 45, 3; XXXI, 3, 6; XXXIV, 4, 6; XXXV, 14, 5-9; XXXIX, 51, 11sq; XLII, 3, 1-6; XLII, 47, 6; *Періохи*, 13-14.

¹⁹ Флор. I, 18, 1-28; III, 5, 2; III, 18, 11; III, 21, 22. (версія в 4-х книгах)

²⁰ Кассій. fr39; fr40 (в IX, 40, 5 згадано Кінея).

²¹ Євтропій. II, 11-14.

²² Оросій. IV, 1-2.

²³ Максим. I, 1, 1 (i); II, 7, 15b; III, 7, 10a; IV, 3, 5b; IV, 3, 6b; IV, 3, 14a; V, 1, 3a (i); V, 1, 4 (i); VI, 5, 1d; VIII, 13, 5; IX, 1, 4.

²⁴ [Віктор]. *Про видатних людей*, 35.

²⁵ Ампелій. 19, 2; 28, 3; 45, 2.

²⁶ Павсаній. I, 6, 8; I, 9, 8; I, 9, 9; I, 10, 2; I, 13, 1; I, 13, 2-3; I, 13, 3-4; I, 13, 6-8; II, 21, 4; III, 6, 3; IV, 29, 6; IV, 35, 3; VI, 3, 12; VI, 12, 3; VI, 14, 9; VII, 8, 5 (посилання за виданням Діндорфа).

²⁷ Страбон. VI, 3, 4; VII, 7, 6; VIII, 6, 18.

²⁸ Марцеллін. XXIV, 1, 3.

²⁹ Діоген Лаертський. VII, 35.

³⁰ [Плутарх]. *Моралі*, 307b.

³¹ Тацит. *Історія*, I, 1.

Епіру», адже ніяким царем Епіру він ніколи не був, а цей титул йому приписує значно пізніше римська історіографія. Він був царем молоссів – одного з трьох основних народів Епіру, на рівні з феспротами та хаонами. Також Пірр був гегемоном Епірського союзу, що був політичним об'єднанням трьох вищезгаданих народів. Цей аспект досить важливий, адже влада молосського царя була вельми обмеженою як по відношенню до власного народу, так і по відношенню до самого Епірського союзу. Такі речі, як карбування монети, дарування проксенії («громадської гостинності»), отримання громадянства, звільнення від податків, надання права на отримання притулку та інші привілеї, перебували винятково в руках «простого народу», на чолі якого стояв простат, що за своїми функціями та соціальним положенням був еквівалентом спартанського ефора. Абсолютно така ж ситуація була і з самим Епірським союзом, де цар не мав права карбувати монету, звільняти від торговельного мита тощо (Франке П.-Р., 2015, с. 536, 538). Тож сучасний читач вважає владу Пірра еквівалентною сучасному розумінню титулу «цар» або ж порівнює її з царями-діадохами, що є значною неточністю.

У контексті цієї інформації вбачаємо вельми цікавим повідомлення Плутарха, яке повною мірою ілюструє стан речей. Історик повідомляє, що за традицією молосський цар приносив у храмі Зевса в Пассароні (неподалік від сучасної Яніни – місто на заході Греції на березі озера Яніна, головне місто історико-географічної області Епір) урочисту присягу, відповідно до якої він зобов'язаний був правити, керуючись законами, а молосський народ клявся підтримувати й захищати царську владу згідно з тими ж законами³². За деякими джерелами, в окремих випадках, в разі порушення згаданих законів, правителі виганялись або позбавлялись трону. До речі, одним із таких вигнаних народним волевиявленням царів був рідний батько Пірра – Еакід³³.

За Франке, з усіх діадохів та епігонів саме Пірр найбільше наблизився до образу Александра Великого, зокрема, не поступався видатному македонянину у своїх амбіціях, тому, маючи такий обмежений та обмежуючий простір для самореалізації, дуже швидко розгорнув активну діяльність за вузькими кордонами обмеженого ресурсами Епіру (Франке П.-Р., 2015, с. 538).

Щодо війни Пірра з римлянами для початку нам варто розглянути питання стратегічного співвідношення ресурсів ворогуючих сторін. Існує достатня кількість досліджень битви при Гераклеї, де дослідники розбирають співвідношення сил конкретно в ній, проте уникають будь-яких розрахунків загального співвідношення ресурсів. Обмеженість джерельної бази для даного періоду робить подібні маніпуляції досить проблематичними. Притому вагомим аспектом для визначення подій військових кампаній є визначення доступних військових сил та засобів (ресурсів). Це поняття включає досить широкий спектр різних можливостей та типів самих ресурсів. Однак основоположним фактором є чисельність особового складу, адже той маневр, що є нормою для умовного підрозділу в 600 осіб, стає вельми проблематичним для підрозділу в умовних 16 000 і абсолютно нереальним з логістичного погляду для підрозділу в умовних 50 000. На основі доступної нам джерельної бази в нас немає можливості встановити конкретні цифри, проте для розуміння подій необхідно визначити їх бодай приблизно. У цьому нам допоможуть доступні данні із суміжних історичних періодів, а також аналіз археологічних знахідок.

За інформацією Полібія³⁴, нам відомий склад мобілізованих та резервів римської держави, задіяних для війни проти кельтських племен під час кампанії Фламінія. Античний історик вказує на ретельну підготовку самої кампанії³⁵, однак і до війни з Пірром римляни також ретельно готувались. Це доводять проблеми з мобілізацією, з якими стикнулася римська держава вперше в своїй історії³⁶, і які навіть не відзначаються під час війни з Ганнібалом. Полібій перелічує такі сили: при консулах згадуються 3 римських легіони (по 5200 осіб піхоти та 300 осіб кінноти – 15 600 піхоти й 900 кінноти = 16 500) та сили союзників. Як можна зрозуміти з тексту,

³² Плутарх. *Пірр*, 5; SGDI 1336.

³³ Юстин. XVII, 3, 16-17.

³⁴ Полібій. II, 24, 1-17.

³⁵ Полібій. II, 22, 10-11.

³⁶ Лівій. *Періохи*, 14; Максін. IV, 4.

Полібій називає не сили союзників окремо, а загальну суму союзників з римлянами, що становить 30 000 піхоти та 2000 кінноти (32 000 осіб)³⁷. Беручи до уваги стандартне співвідношення римських та союзницьких військ як 1:1, така цифра виглядає цілком імовірно (причому залежно від обставин це співвідношення варіювалось і могло доходити до 1:3). Від сабінів і тірренів понад 50 000 піхоти та до 4000 кінноти (бл. 55 000 осіб)³⁸. Умбрів та сарсинів – до 20 000, венетів та гономанів – також до 20 000³⁹. (Це ті сили, що безпосередньо дислокувались на кордонах). У самому Римі виставили обсерваційну армію чисельністю 20 000 піхоти та 1500 кінноти з римлян та 30 000 піхоти і 2000 кінноти союзників (50 000 піхоти і 35 000 кінноти = 53 500 осіб)⁴⁰. Далі Полібій повідомляє, що в «*доставлених списках*» значилось ще 80 000 піхоти та 5000 кінноти латинян (85 000), 75 000 піхоти та 7000 кінноти самнітів (82 000), 50 000 піхоти і 16 000 кінноти япігів та мессапіїв (66 000), 30 000 піхоти і 3000 кінноти луканів (33 000), 20 000 піхоти і 4000 кінноти марсів, маррукинів, ферентанів та вестинів (24 000)⁴¹. Окрім того, в Італії та Сицилії було розміщено 2 «*запасних*» легіони, кожен по 4200 піхоти та 200 кінноти (8400 піхоти та 400 кінноти = 8800)⁴².

Щоб приступити до розрахунків, нам потрібно зрозуміти, кого саме мав на увазі Полібій під людьми в «*доставлених списках*». Чи були вони мобілізованими, чи їх потрібно відносити до мобілізаційного резерву? «*Для захисту римських володінь було виставлено всього понад 150 000 піхоти і близько 6000 кінноти*»⁴³, що, загалом, відповідає військам консулів, обсерваційної групи в Римі та північним союзникам (170 000 піхоти та 9500 кінноти = 179 500). Оскільки «*із римлян та кампанців було набрано всього близько 250 000 піхоти та 23 000 кінноти*»⁴⁴, то ці 273 000 осіб таки були мобілізовані, й серед них згадуються кампанці, які «в списку». Тому всі сили, які так ретельно перераховує грецький автор, були саме мобілізованими (незначні розходження в сумуванні пояснюються грецькою традицією заокруглювати цифри). Отримуємо досить вражаючу загальну цифру в 479 300 осіб. Але і це ще не все, адже Полібій згадує «*загальне число здатних носити зброю, як римлян, так і їхніх союзників, переважало 700 000 піхоти і до 70 000 кінноти*»⁴⁵. За такого розкладу в мобілізаційному резерві залишалось ще 290 700 осіб. Зауважимо, що до даних Полібія в істориків не виникає питань, тому вважаємо їх достовірними.

Однак Полібій описував події 220-тих років до н.е., тому, щоб бодай якось зрозуміти ситуацію станом на відповідний нашому дослідженню період, потрібно врахувати географічні й політичні зміни в римській державі, а також демографічні зміни, що, без сумнівів, відбувались за ці майже 50 років, насичених серйозними подіями, як-то Третя Самінтська та Перша Пунічна війни, що солідно змінювали густоту населення в конкретних регіонах. У цьому допоможуть данні 40-ка римських цензів. Це результати перепису населення, куди входили всі вільні чоловіки (жінки та діти виключались). Дані цензу 294–293 рр. до н. е. вказують на 262 321 осіб⁴⁶, а ценз 234–233 рр. до н. е. – на 270 713⁴⁷. Тобто чисельність населення саме римлян загалом не змінилась. Можна прослідкувати весь період: 289–288 рр. до н. е. – 272 000⁴⁸, 276–275 рр.

³⁷ Полібій. II, 24, 4.

³⁸ Полібій. II, 24, 5.

³⁹ Полібій. II, 24, 7.

⁴⁰ Полібій. II, 24, 9.

⁴¹ Полібій. II, 24, 10–12.

⁴² Полібій. II, 24, 13.

⁴³ Полібій. II, 24, 15.

⁴⁴ Полібій. II, 24, 14.

⁴⁵ Полібій. II, 24, 16.

⁴⁶ Лівій. X, 47, 2.

⁴⁷ Лівій. *Періоди*, 20.

⁴⁸ Лівій. *Періоди*, 11.

до н. е. – 271 224⁴⁹, 265–264 pp. до н. е. – 292 234 осіб⁵⁰, 252–251 pp. до н. е., дає 297 797⁵¹, а в 241–240 pp. до н. е. – 260 000⁵². Прослідковується зменшення чисельності населення під час цензу 241–240 pp. до н. е., що є наслідком затяжної Першої Пунічної війни, проте до періоду, описаного Полібієм, чисельність населення відновила і вийшла на «фіксований рівень». Помітний ріст у цензорських списках ми спостерігаємо лише після надання громадянства італікам, щоправда, зросла чисельність римських громадян, а не населення в цілому (Brunt P. A., 1971, с. 15). Тому ресурси римського етносу як у період війни з Пірром, так і в описаний Полібієм, ми вважаємо еквівалентними, але змінилась кількість римських союзників, у бік збільшення в період Полібія.

Перераховані інші етнічні групи потрапляли в різні умови протягом цього часу, і, відповідно, їх кількість була більш варіативною. Наприклад, самніти станом на 280 р. до н. е. щойно пережили важку військову кампанію, і регіон піддався розоренню, наслідки якого були значно поглиблені кампаніями Пірра. Водночас у Першій Пунічній війні цей регіон постраждав значно менше і до описаного Полібієм періоду відновився. Проте, згідно з даними цензів, кількість саме римських громадян залишалась загалом сталою. На кожного мобілізованого громадянина римляни використовували по одному з мобілізованих союзників, а за потреби й більше; вони диференціювали свої мобілізаційні вимоги. Тож дані, наведені Полібієм, цілком можна проектувати на період війни з Пірром. За фон Клаузевицом, гіпотетична помилка умовних 10% є невідворотною реальністю під час стратегічних розрахунків, однак подібна похибка є допустимою (Клаузевиц К., 2004, с. 73).

Серед перерахованих грецьким автором етнічних груп були ті, що приєдналися уже після подій, які розглядаємо, а інші ж воювали на боці Пірра. Для прикладу, Діонісій, описуючи етнічний склад римської армії при Аускулумі, перераховує сабіян, умбрів, вольсків, марруцинів, пелінгів, ферентанів та «воїнів з інших підвладних племен»⁵³. На боці Пірра згадується «фаланга самітів, озброєних довгими щитами»⁵⁴ (під «фалангою» автор розуміє організований стрій, а не сучасне розуміння шикунання гоплітів/сарисофорів). Враховуючи неможливість визначити демографію цих груп, пропонуємо підрахувати тільки римських громадян, адже їх чисельність відома достеменно завдяки даним цензів. Спираючись на озвучені дані першоджерел, приступаємо до підрахунків. Сюди явно входять консульські війська, обсерваційна група та латини. Все це в сумі вже дає нам $(32+53,5+85 = 170,5)$ 170 000 осіб. Якщо співвідношення мобілізованих до «резервістів» зберігалось, то отримуємо ще $(170 \div 479) \times (770 - 479) = 103\,278$ осіб «резервістів». У сумі 273 778 осіб. На практиці ж ця цифра мала бути більшою, адже Рим не соромився, а головне, вмів ефективно використовувати для досягнення своєї військової мети ресурси своїх «друзів та союзників». Нас не повинні дивувати подібні, на перший погляд, завищені, числа, адже в ті часи вже була гігантоманія – у війнах діадохів брали участь ледь не стотисячні армії. Рим від них не відставав, виставивши при Каннах, контролюючи приблизно ті ж території, як і після поразки при Гераклеї, за підрахунками Дейлі, 79 000 бійців (Daly G., 2002, с. 112), без урахування армій в Іберії, Сицилії та гарнізонних частин.

Щодо ресурсів Пірра справи складаються ще більш туманно. Використаємо інший метод підрахунку, базуючись на доступних фінансових ресурсах. Римська та еллінська системи військової організації докорінно відрізнялись: римляни у своїх мобілізаційних ресурсах виходили з чисельності здатного носити зброю населення, тоді як Пірр – з можливості оплати. Це за умови, якщо вистачало бажаючих служити в армії. Ураховуючи значну чисельність населення Великої Греції, припускаємо, що людей вистачало, тому нам варто орієнтуватись на фінансовий складник.

⁴⁹ Лівій. *Періохи*, 14.

⁵⁰ Євтропій II, 18; Лівій. *Періохи*, 16 – фігурує 382 233.

⁵¹ Лівій. *Періохи*, 18.

⁵² Ієронім. *Олімпіада*, 134,1.

⁵³ Діонісій. XX, 1, 5.

⁵⁴ Діонісій. XX, 1, 5.

Із «храмових архівів» у Локрах нам відомі суми, які Пірр зміг отримати з храмової казни у вигляді позик та податків. Ці «архіви» включають 39 бронзових таблиць із написами. Таблиці зберігались у м. Локри в храмі Зевса Олімпійського й були знайдені в період 1958–59 рр. Сім із них датовані періодом війни Пірра з римлянами (вересень 281 – вересень 275 рр. до н.е.). Із цих написів випливає, що протягом шести років під виглядом такого слова, що з коїне перекладається як «вклад у спільну справу», було виплачено 11 240 талантів срібла. Найбільші суми були зібрані після битви при Гераклеї (2685 талантів), що говорить про ще більшу обмеженість ресурсів Пірра до цієї події та після повернення царя з Сицилії (2452 таланти). Також ця звітність свідчить, що Локри за час цієї війни не потрапляли до рук римлян, і тим більш добровільно, що суперечить повідомленням деяких античних авторів (Лівій, Аппіан). Франке висловлює припущення, що гегемон епірського союзу отримував більш-менш еквівалентним добровільно-примусовим чином якісь суми і від інших міст Великої Греції (Франке П.-Р., 2015, с. 548–549). Розмір цих сум залишається загадкою. Враховуючи системну кризу полісу тих часів, міська казна умовного Таренту явно була порожня – не від хорошого життя запрошували іноземних правителів. Значні суми коштів могли міститись лише у храмах. Локрійський храмовий комплекс найбільш значимий у даному регіоні, тож і його «вклад в спільну справу» повинен був бути найбільшим.

У 209 році до н. е. римляни повернули втрачений Тарент. За «славною традицією», встановленою «загальним та вічним законом», у захопленому місті все належить переможцю⁵⁵. Лівій яскраво передає розграбування грецького полісу, вказуючи на здобич у розмірі, «як розповідають», окрім 30 000 рабів, 83 000 фунтів золотом, зауваживши відносно статуї та картин «майже рівні тим, що прикрашають Сиракузи»⁵⁶. Переводимо в таланти: $83\,000 \times 0,32745 \div 26,2 = 1037,3$. Але це золотом. Аппіан розміру здобичі не згадує⁵⁷, а Плутарх повідомляє, що «в казну надійшло 3000 талантів»⁵⁸. Звісно ж, сріблом як основною розмінною величиною, адже в інших випадках указують на тип металів. Повідомлення Плутарха заслуговує на більшу довіру, тож повне розграбування Таренту принесло 3000 талантів – вивезли та продали все, що вартувало на ринку дорожче повітря. Пірр не міг собі дозволити відкрито грабувати міста своїх союзників, бодай тому, що це була його опорна база. Він міг орієнтуватись тільки на базові прибутки регіону та різного роду місця концентрації фінансів (той же комплекс у Локрах). Похід на Рим був одноразовою акцією і регулярного надходження не надавав.

Іншими конкретними цифрами відносно економічного стану регіону в цей період ми не володіємо. Для прикладу, свого часу сума всіх податків Афінської архи, накладених «на всі міста відповідно до їхніх засобів», становила 560 талантів⁵⁹, а за Перікла – 460 талантів від союзників⁶⁰. Таким чином, Афінська арха змогла зібрати суму в близько 8000 талантів⁶¹, а згодом акумулювати цілих 10 000⁶². Спроба уявити подібне в Таренті веде нас в область фантастики, проте цікаво, що ця сума приблизно відповідає наданим Локрійським комплексом коштам. Фракійський цар Сіталк (431–424 рр. до н. е.) правив наскільки солідною територією, що його річний прибуток становив 1000 талантів⁶³. Таку ж суму отримували македонський цар Філіпп II після економічних реформ і відкриття золотої жили⁶⁴. Спартанці стягували данину з підкорених полісів після Пелопонеської війни в розмірі «понад 1000 талантів»⁶⁵, тобто

⁵⁵ Ксенофонт. *Кіропедія*, VII, 5, 73.

⁵⁶ Лівій. XXVII, 16, 6-7.

⁵⁷ Аппіан. XII, 29.

⁵⁸ Плутарх. *Фабій Максим*, 22.

⁵⁹ Діодор. XI, 47, 1.

⁶⁰ Діодор. XII, 40, 2.

⁶¹ Діодор. XII, 38, 2.

⁶² Діодор. XII, 40, 2.

⁶³ Діодор. XII, 50, 2.

⁶⁴ Діодор. XVI, 8, 6.

⁶⁵ Діодор. XIV, 10, 2.

з усього Пелопонесу та колишніх афінських союзників. Єгипет часів Птолемея I приносив 6000 талантів⁶⁶. Усі ці суми збирали в інших регіонах і за інших умов, проте й активність на міжнародній арені правителів цих держав була значно більшою за активність Таренту. Це натякає в тому числі й на відсутність коштів для активної зовнішньої політики, яку Тарент згорнув ще століття тому. У результаті виглядає малоімовірно, щоб Пірру були доступні з інших міст кошти, еквівалентні наданим Локрами. Його сумарні річні надходження з ординарних джерел навряд чи могли становити понад 1000 талантів, на що вказують перманентні проблеми з джерелами фінансування для військових дій у цій кампанії.

Відносно військової здобичі маємо опис тріумфу Емілія Павела Македонського, де Діодор повідомляє про «1000 відкарбованих грошей, 2200 талантів срібла та величезну кількість кубків»⁶⁷, що дає близько 3500 талантів. Павел пройшов по Македонії та Фессалії *ferro et igni* (залізом та вогнем), вивізши все, що мало бодай якусь цінність. Відповідно, у Пірра після його походу на Рим таких сум бути не могло. Найближчим хронологічно є повідомлення про спартанського «кондотьєра» Клеоніма, до речі, також на службі у тарентійців за 30 років до Пірра, який зміг награбувати 600 талантів з луканів⁶⁸. У розглянутій нами війні лукани були союзниками Пірра, тому вони явно нічого не надали, окрім сезонного контингенту (не виключено, що його утримання на час кампанії лягало на казну Пірра). У таких умовах військову здобич потрібно рахувати як порівняно незначну й таку, що не мала прямого впливу на розвиток кампанії. Внески окремих фізичних осіб явно були меншими, ніж кошти, отримані внаслідок пограбувань, тому вони були ще меншими.

Рахуючи всі джерела надходження, в тому числі внески інших храмів, міст, військову здобич та, напевно, внески окремих фізичних осіб, навряд-чи можна вважати загальну суму доступних Пірру фінансів значно більшою за локрійський внесок. За ваги таланту в 26,2 кг отримуюмо з Локрів за весь період 294 488 кг срібла. Тарентійська срібна драхма повинна мати 7,9 г, проте Пірр утрутився в роботу монетного двору і вагу монети було зменшено до 6,5 г. (Драхми Пірра взагалі важили 5,5 г). Таким чином, можна вирахувати, що цих коштів вистачило на карбування ($294\,488\,000 \div 6,5 =$) 45 305 846 тарентійських драхм (або ж $294\,488\,000 \div 5,5 =$ 53 543 272 драхм Пірра). Володіючи цією інформацією, можна вирахувати кількість солдат, для утримання якої вистачить цих коштів. Але для цього потрібно вирахувати вартість утримання конкретного воїна.

Питання оплати воїнам піднімали багато авторів, проте більшість із них у межах свого дослідження обмежувались переліком чисел із першоджерел. Якісно вирізняються напрацювання Гая Томпсона Гріффіта (Griffith G. T., 1935, с. 264–296), Вільяма Кендріка Прітчетта (Pritchett W. K., 1971, с. 3–24) і Людмили Петрівни Маринович (Маринович Л. П., 1975, с. 142–157). Дослідники розібрали значення конкретних термінів в античних авторів та ретельно проаналізували всі можливі варіації. Особлива увага була приділена питанню забезпечення харчування воїнів і різниці у виплатах між сухопутними військами та флотом. Установити чітку фіксовану цифру неможливо, адже варто враховувати занадто багато змінних зовнішніх факторів. Однак є можливість прослідкувати загальні тенденції.

Більшість свідчень про розмір виплат відноситься до даних Фуکیدіда та Ксенофонта (тобто періоду Пелопонеської війни). Також є згадки у творах літературного жанру (комедії Аристофана «Оси» та Менандра «Дівчина з Олінфу»). Фуکیدід згадує про виплати 10 разів, проте суму називає лише двічі: 3 оболі та 1 драхму (драхма = 6 оболів). Три оболі також згадує Ксенофонт⁶⁹ і навіть Аристофан⁷⁰. Менандр повідомляє про 4 оболі⁷¹. Демосфен пропонував

⁶⁶ Діодор. XVII, 52, 6.

⁶⁷ Діодор. XXXI, 8, 11.

⁶⁸ Діодор. XX, 104, 3.

⁶⁹ Ксенофонт. *Історія Еллади*, I, 5, 4-7.

⁷⁰ Аристофан. *Оси*, sq 682-685.

⁷¹ Менандр. *Дівчина з Олінфу*, fr297.

2 оболи на день, а решту візьмуть самі «з війни»⁷². Щоправда, це нетиповий випадок, який можна віднести до «важких часів». Маринович вважає суму в 2 оболи необхідним прожитковим мінімумом на харчування (Маринович Л.П., 1975, с. 150–151). Більшість інформації стосується саме моряків⁷³. Тому ми приймаємо позицію Гріффіта і враховуємо лише ті показання, що відносяться до виплат солдатам – 2 драхми, які гопліт отримував під Потідеєю (одна на себе і одну на слугу)⁷⁴. Подібна заробітна плата підтверджується й іншими джерелами: Кір найняв греків за дарик у місяць, тобто 7,5 обола в день⁷⁵, обіцяючи ще по 5 мін, щойно досягнуть Вавилону⁷⁶ (5 мін = 500 драхм = 3000 оболов). Тімасіон обіцяв 5 оболов на день⁷⁷, стільки ж обіцяв Севт, зауваживши, що решту воїни візьмуть самі з країни, а здобич він планував залишити собі⁷⁸. Спартанці також пропонували по дарика в місяць⁷⁹. Морякам же, в середньому, платили вдвічі менше. Виплати командирам підрозділів були більшими за виплати рядовим воїнам. Так, лохаргу платили вдвічі більше, ніж рядовому, а стратегу – вчетверо, і це залежало від виплат воїнам⁸⁰.

Розмір платні значно варіювався залежно від економічних та політичних чинників. Наприклад, у разі збільшення попиту на найманців за наявності коштів, як то було під час Священної війни або діянь тирану Сиракуз Діонісія. Також розмір оплати залежав від типу походу, підтвердження чому знаходимо у Фукидіда: афіняни відмовились від послуг фракійських пельтастів, адже тим обіцяли по драхмі, а на три оболи вони не погоджувались⁸¹. Оскільки цей підрозділ запізнився для участі в Сицилійській кампанії, їм відмовили. У далеких походах через значні фактори ризику солдати жадали більшої платні, а командири могли її обіцяти в надії на військові трофеї⁸².

У джерелах не знаходимо різниці у виплатах між різними родами піхоти (важкоозброєними (гоплітами та фалангітами) та легкоозброєними (пельтастами, лучниками, пращниками))⁸³. При цьому оплата вершників була вдвоє, втриє і навіть вчетверо більшою, аніж піхотинців⁸⁴.

Варто зауважити, що ці цифри відносяться до періоду Пелопонеської війни, проте, враховуючи відсутність інших, вимушені проектувати їх і на період еллінізму. Франке у своїх розрахунках використовує саме драхму в день на солдата (Франке П.-Р., 2015, с. 549), що зробимо і ми, однак з одним вагомим уточненням. Оскільки плата була саме композитною, тож згадана драхма щодня становить саму оплату, до якої варто додавати, згідно з розрахунками Гріффіта, 4 обола на гопліта та 2–3 обола на слугу на харчування, тоді як сумарна композитна плата пельтаста становила 8 оболов проти 2 драхм (12 оболов) на гопліта (Griffith G. T., 1935, с. 294). Ці цифри не остаточні, адже Прітчетт указує на ріст цін на продовольство в разі наближення війська (Pritchett W. K., 1971, с. 23). Це без урахування матеріальних заохочень, що широко практикувались і також вимагали фінансів⁸⁵, витрат на поховання⁸⁶, нагороджування зброєю⁸⁷,

⁷² Демосфен. *І Філіппка*, IV, 28.

⁷³ Фукидід. III, 17, 3; VI, 8, 1; VIII, 29; Ксенофонт. *Історія Еллади*, I, 5, 4–7.; Плутарх. *Алківіад*, 35.

⁷⁴ Фукидід. III, 17, 3.

⁷⁵ Ксенофонт. *Анабазис*, I, 3, 21.

⁷⁶ Ксенофонт. *Анабазис*, I, 4, 13.

⁷⁷ Ксенофонт. *Анабазис*, V, 6, 23; V, 6, 26.

⁷⁸ Ксенофонт. *Анабазис*, VII, 3, 10.

⁷⁹ Ксенофонт. *Анабазис*, VII, 6, 1; VII, 6, 7.

⁸⁰ Ксенофонт. *Анабазис*, VII, 2, 46; VII, 3, 10; VII, 6, 1; VII, 6, 7.

⁸¹ Фукидід. VII, 27, 2.

⁸² Фукидід. VI, 24, 3.

⁸³ Фукидід. V, 47, 6; Ксенофонт. *Анабазис*, I, 3, 21; V, 6, 23; VII, 6, 1, 7.

⁸⁴ Фукидід. V, 47, 6; Ксенофонт. *Історія Еллади*, V, 2, 21.

⁸⁵ Ксенофонт. *Анабазис*, I, 4, 13; I, 7, 7; *Історія Еллади*, IV, 2, 6; Діодор. XIV, 52, 5; XIV, 53, 4.

⁸⁶ Ксенофонт. *Історія Еллади*, VI, 1, 6.

⁸⁷ Поліен. *Іфікрат*, III, 9, 4.

послуг провідників⁸⁸, матеріальну вдячність за співпрацю окремим особам⁸⁹ і багатьох інших видатків. Питання закупівлі зброї винесено окремо. Ефеби отримували від держави щит та спис⁹⁰. Решта класів громадян повинні приходити на службу зі своїм спорядженням, але це не обов'язково стосувалось найманців, умови контрактів яких були індивідуальними. У джерелах відсутня інформація щодо забезпечення полісами найманців зброєю, але є прямі свідчення закупівлі значної кількості зброї для спорядження найманців особами, що набирали значні контингенти⁹¹. Такі повідомлення явно відображають типову елліністичну практику. Ціни на зброю, наведені Аристофаном, виразно гіперболізовані, що характерно для тогочасної комедії⁹². Щодо заохочень, то їх розміри для нашого випадку встановити неможливо. Для прикладу, Александр Великий, мотивуючи продовжувати похід після смерті Дарія Кодомана, розплатився із солдатами й додатково подарував кожному вершнику по одному таланту та піхотинцю по 10 мін, додавши зверху по 3 таланти кожному, хто побажав продовжити похід⁹³ (міна = 436,6 г; 1 талант = 60 мін). «Так багато обдарував він воїнів тому, що був щедрим за природою, а також тому, що, переслідуючи Дарія, захопив багато грошей»⁹⁴. Дане повідомлення, звісно, не можна проектувати на розглянутий період через значну різницю в умовах, і воно покликане лише відобразити сам факт подібних виплат без вказівок чіткої суми.

До речі, під час будівництва храму в Ерехтейоні в 409–407 рр. до н.е. робітникам платили 1 драхму на день, а в Елевсіні в залежності від кваліфікації – від 1 до 2,5 драхми (між іншим, раби отримували 3 оболи)⁹⁵.

Таким чином, оплата солдата армії Пірра була не меншою за 1 драхму в день, а зі значною долею ймовірності вона була більшою за рахунок харчування. До того ж варто додавати й інші видатки (харчування, закупівлі зброї, поховання, послуги окремих приватних осіб, дипломатичні видатки, нагороди тощо), що значно збільшить необхідну на утримання армії суму. Оскільки наші розрахунки сходяться, то можемо припустити: локрійське срібло в повному обсязі пішло на заробітну плату, і цього навіть не вистачило для покриття всіх видатків.

З Локрійського срібла відкарбували 45 305 846 тарентійських драхм, на основі вищенаведених фактів отримуємо можливість за 6 років ($6 \times 365 = 2190$ днів) утримувати за ціною однієї драхми на день ($45\,305\,846 \div 2190$) 20 688 осіб. Ураховуючи видатки не лише на утримання, що було згадано вище, а також те, що не одні Локри надавали кошти, згідно з нашим умовним припущенням в розпорядженні Пірра Аета навряд чи була можливість утримувати на регулярній основі більшу чисельність воїнів, тому рахуємо такою не більше як 30 000 осіб, що майже відповідає контингенту, переправленому з Еллади. За наявності коштів контингент збільшувався би, проте цього не сталося, і в усіх битвах та походах саме епіротів було не більше 20 000, що підтверджує наші розрахунки. Звісно, в походах допомагали союзники, збільшуючи чисельність сил, проте їх участь у кампаніях була сезонною, що, безперечно, впливало на їх перебіг, проте загальної стратегічної картини не змінювало.

Римляни ж могли в сумі мобілізувати понад 270 000. Звісно, не за раз, і вони явно не будуть сконцентровані в одному місці. Проте, втрачаючи умовних 10 000 за рік, Рим здатен був тримати умовних 50 000 солдат (2 стандартних консульських армії) протягом понад 22-х років (більше, адже буде природній приріст, щоправда, це за умови, що корінні території Лація залишаться незачепленими військовими діями). Пірр за сприятливих умов матиме не більше 20 000 солдат еллінського походження, до яких варто додати сезонну участь італіків. Чисель-

⁸⁸ Ксенофонт. *Анабазис*, IV, 7, 27.

⁸⁹ Ксенофонт. *Анабазис*, VI, 6, 37.

⁹⁰ Аристотель. *Афінська політія*, 42, 4.

⁹¹ Діодор. XIV, 43, 2; XVI, 33, 2; XVI, 36, 1; Плутарх. *Тімолеонт*, 13; Діон, 25.

⁹² Аристофан. *Міра*, sq1224; sq1251; sq1262.

⁹³ Діодор. XVII, 73, 3-4.

⁹⁴ Діодор. XVII, 73, 5.

⁹⁵ IG. 1,373-374; IG II-III, 2(1), 1672-1672.

ність останніх можемо встановити на прикладі битви при Аускулумі: вона становить не більше 60 000 осіб (якщо віримо даним Діонісія⁹⁶; хоч їх прийнято вважати завищеними, враховуючи мобілізаційні ресурси, наведені Полібієм, цифру вважаємо реалістичною) і знижуватиметься з плином часу. У взятій для прикладу битві при Гераклеї союзники участі не брали. У результаті доходимо висновку, що проти 270 000 римлян, в яких «на нові перемоги ставали нові бійці», Пірр мав під рукою не більше 80 000 (за тим же Діонісієм, і з них лиш «до 16 000 <піших> еллінів, що пересікли Іонійську затоку»⁹⁷) без можливості не лише збільшення, а й відновлення контингенту. Кількість італійських союзників постійно зменшувалась, а на утримання еллінських контингентів, навіть за наявності бажаючих йти в найманці еллінів, потрібні були кошти, яких не було. Це ілюструє всю складність стратегічного становища молосського царя і чітко пояснює і підтверджує вже згадані слова Діодора щодо «великої сили противника». Зауважимо, що виведені цифри не претендують на абсолютну точність і покликані лише відобразити загальне співвідношення сил.

Переходячи до самої битви, варто визначити конкретну кількість її учасників. Для визначення чисельності римлян маємо лише непрямі свідчення. Ось тому дослідники досить сильно розійшлись у своїх оцінках. Світило в дослідженнях античного Риму, Теодор Моммзен, вказує на 4 легіони, що разом із контингентами союзників склалися з не менше 50 000 осіб (Моммзен Т., 1997, с. 387). Нібур та Шуберт, взявши за основу повідомлення Оросія про 8 мобілізованих римлянами легіонів⁹⁸, зводять «за логікою» армію Левіна до 2-х легіонів з контингентом союзників, тобто 20 000 – 25 000 (Niebuhr В. С., 1853, с. 987; Schubert R., 1894, с. 174.). Фон Скала називає 36 000 (von Scala R., 1884, с. 37), а про повідомлення Оросія не згадує взагалі, але називає війська Пірра «чисельно слабшими» (von Scala R., 1884, с. 135). У своїй епітомі Юстин прямо говорить про чисельну перевагу римлян⁹⁹, що фон Скала і взяв за основу свого судження. Гамбургер вважає римську армію при Гераклеї «значно сильнішою», а повідомлення Оросія – дуже сумнівної достовірності (Hamburger O., 1927, с. 16). Тож конкретних цифр не отримали, маючи похибку в 2 рази.

Чисельність учасників битви для нашого дослідження є критично важливою, тому необхідно її визначити. Для цього нам доведеться частково задіти деякі події контексту. Консул 281 р. до н. е. Луцій Емілій Барбула (Degrassi A., 1954, с. 52) отримав від сенату вказівку рухатись на Тарент з метою поставити ультиматум, а у випадку відмови – оголосити війну¹⁰⁰. Отримавши відмову, Барбула розпочав військові дії та захопив декілька міст¹⁰¹. Того ж року епірський стратег Мілон виступив проти консула і атакував його військо, що рухалось вузькою дорогою вздовж берегу моря¹⁰². Ситуація склалася вкрай важка: з одного боку дороги були гори, з іншого – тарентійський флот обстрілював римлян зі скорпіонів. Тоді консул здійснив учинок, що зафіксований Поліеном як стратегема тогочасного військового мистецтва – прикрив фланг свого війська полоненими тарентійцями і цим змусив ворога припинити вогонь, після чого вивів армію з-під удару¹⁰³.

За свою кампанію Барбула удостоївся тріумфу, що зафіксовано в тріумфальних фастах (Degrassi A., 1954, с. 98). Завершивши похід, консул мав йти на зимові квартири до Риму, але, всупереч звичайній римській військовій практиці, в зиму 281/280 року до н. е. Барбула вів армію до Венузії, аби стримувати самнітів та луканів. У 280 році до н. е. було набрано нові легіони, і вже новий консул – Публій Валерій Левін (Degrassi A., 1954, с. 52) – виступив

⁹⁶ Діонісій. XX, 1, 8.

⁹⁷ Діонісій. XX, 1, 8.

⁹⁸ Оросій. IV, 3, 4.

⁹⁹ Юстин. XVIII, 1, 5.

¹⁰⁰ Аппіан. III, 7, 3.

¹⁰¹ Оросій. IV, 1, 4.

¹⁰² Зонара. VII, 2.

¹⁰³ Фронтин. I, 4, 1.

назустріч молосському царю. У таких випадках армія консула 281 року до н. е. Барбула та консула 280 року до н. е. Левіна повинні об'єднатись. Барбула повинен передати лікторів Левіну і залишитись при війську як військовий трибун. Це підтверджують згадані тріумфальні фасти, де зафіксовано тріумф Емілія, сина Квінта, онука Квінта, Барбула над тарентійцями, самітами і саллентинами 10 липня 279 р. до н. е. (Degrassi A., 1954, с. 98). Єдине можливе пояснення півторарічної затримки святкування такої важливої події, як тріумф – відсутність полководця та його воїнів у самому Римі. Очевидно, війська Барбула та Левіна об'єднались. Рахуючи їх як стандартну римську похідну армію в 2 легіони по 5200 осіб піхоти та 300 осіб кінноти кожен, отримуємо 4 легіони, де в сумі буде 20 800 піхоти та 1200 кінноти римлян. Сюди варто віднести контингент союзників, чисельно аж ніяк не менший за римський, а зазвичай дещо більший. Полібій згадує про 3 легіони в консулів, де було співвідношення 1:1, тоді як в обсерваційній групі в Римі співвідношення було 1:1,5, а, за Діонісієм, в битві при Аускулі сягало 1:2,5¹⁰⁴. Лівій повідомляє, що для війни з Ганнібалом у 218 р. до н. е. в одній з армій було набрано 24 000 римських та 40 000 союзних піхотинців, 1800 римських та 4400 союзних вершників¹⁰⁵. Тому співвідношення римлян до союзників є не меншим, як 1:1, а скоріш за все більшим. Навіть рахуючи найменше з можливих співвідношень, в сумі отримуємо 44 000 римлян.

Попередня кампанія Барбула не була складною, тому втрати його армії за період від початку військових дій до об'єднання з Левіном ми вважаємо незначними. Проте вони явно були, та й не обійшлося без санітарних втрат: хоч когось-то скосила дизентерія. Проте сумарні втрати в армії Барбула були мінімальними. До того ж у римлян була традиція звітувати під кінець року, в т. ч. і про втрати особового складу. Базуючись на цих звітах, батьки-засновники (сенатори) ухвалювали рішення про подальші дії, відправляючи необхідні «маршові» підкріплення. Це дозволяло в тривалих кампаніях утримувати чисельність підрозділів на приблизно одному рівні, а за потреби – нарощувати сили.

У кінцевому підсумку, об'єднану римську армію при Гераклеї вважаємо не меншою за 40 000 бійців, а зі значною долею ймовірності – ще більшою; це вже з врахуванням як гіпотетичних втрат попередньої кампанії, так і можливих декількох когорт гарнізонів для опорних пунктів в Самнії.

Визначаючи чисельність армії Пірра під Гераклеєю, зазвичай дослідники прямо посилаються на повідомлення Плутарха, рахуючи всі 20 000 піхоти, 3000 вершників, 2000 лучників та 500 родосців¹⁰⁶. Інколи туди додають 3000 авангарду Мілона і союзників, визначаючи їх кількість наближеною до 5000–8000. Фон Скала називає «менше» 36 000, притому вказує на перерахованих Плутархом, інформацію якого зводить за походженням до Проксена, і «напевно чи більше 5 000 тарентійців» (von Scala R., 1884, с. 162). Звідки взяли ще 5 тисяч – невідомо. Санті доходить до суми в 30 000–32 000 (Santi A., 1914, с. 288), а Гамбургер – 30 000 (Hamburger O., 1927, с. 15). У методі цих дослідників є одне слабке місце. Підсумовуючи всі сили Пірра разом з авангардом Мілона, дослідники відмічають необхідність тримати в Таренті гарнізон. Чисельність цього підрозділу визначають зазвичай як «той, що там перебував раніше», вказуючи на авангард Мілона, тобто 3000. Для такого великого міста зі значною протяжністю стін і не надто лояльним населенням¹⁰⁷ (Дройзен И. Г., 2011, с. 81–82; Моммзен Т., 1997, с. 386) подібні сили виглядають замалими. Тож, на нашу думку, цей гарнізон був більшим.

Чисельність міських гарнізонів в античності була різною, і знайти якусь пряму та очевидну кореляцію неможливо. У нас є можливість визначити його досить точно. За Плутархом, усього до Італії переправилось 28 500 осіб, але, за Діонісієм, у битві при Аускулі брали участь 16 000 з них¹⁰⁸. Тож різниця між цими двома цифрами становить суму втрат попереднього

¹⁰⁴ Діонісій. XX, 1, 8.

¹⁰⁵ Лівій. XXI, 17, 3.

¹⁰⁶ Плутарх. Пірр, 15.

¹⁰⁷ Плутарх. Пірр, 16; Аппіан. III, 8; Зонара. VIII, 2, 8; VIII, 6, 10-12.

¹⁰⁸ Донісій. XX, 1, 8.

походу та гарнізон Тарента. Втрати при Гераклеї нам відомі з двох джерел, їх розберемо пізніше, тому зараз обмежимося розміром гарнізону, що за таких розрахунків буде становити 8500 осіб.

Тепер можна вирахувати чисельність армії молосського царя: від 28 500 прибулих з-за Іонійської затоки віднімаємо 8500 гарнізону Таренту, але додаємо тарентійський контингент, у чисельності якого дослідники сходяться, і вона становить 5000. У сумі отримуємо 25 000 армії Пірра проти понад 40 000 римлян.

Цар зник діяти активно, проте розумів обмеженість своїх сил і чекав прибуття союзників. Консул спробував відрізати Пірра від луканів, що вже рухали на з'єднання з епірським гегемоном. Ціль логічна, і здавалось, що Левін її досяг, адже Пірр розташувався на рівнині між Пандосією та Гераклеєю (на північ від р. Сіріс, де став очікувати). Доступна антична літературна традиція дозволяє в цілому уявити хід самої битви¹⁰⁹, детальний розбір перебігу якої виходить за рамки нашого дослідження. Залишаючи героїчні епізоди, викривлені римською пропагандою, за дужками, констатуємо результат бою: римська армія цілком і повністю програла, панічно тікаючи¹¹⁰ до самої Венузії (Niebuhr V. G., 1853, с. 995).

Щодо втрат у цій битві склалась екстраординарна для античних першоджерел ситуація – маємо можливість зіставити різні дані. Плутарх повідомляє, що Діонісій називає втрати римлян «без малого 15 000» та Пірра – 13 000, а Єронім – 7000 та «менше 4000» відповідно¹¹¹. Априорі Єронім заслуговує більше довіри, проте перевіримо обидві цифри. Виходячи з наших розрахунків чисельності учасників, а також співвідношення вбитих до поранених в античності як 1:2, можна порахувати стан війська після бою. За Діонісієм, отримуємо $15\ 000 + (15\ 000 \times 2) = 45\ 000$ римлян та $13\ 000 + (13\ 000 \times 2) = 39\ 000$ бійців армії Пірра. Виходить, що, за Діонісієм, римляни втратили все військо, а Пірр – 156%. Таким цифрам явно не має віри. За Єронімом: $7\ 000 + (7\ 000 \times 2) = 21\ 000$ римлян та $4\ 000 + (4\ 000 \times 2) = 12\ 000$. У відсотковому співвідношенні 52,5% римлян та 48% греків.

Ще є данні Оросія, але лише з боку римлян, адже «в давніх письменників є звичай не повідомляти кількості вбитих тієї сторони, яка здобула перемогу, щоб втрати переможця не затьмарювали славу перемоги»¹¹². Оросій повідомляє про 15 126 вбитих та 1392 полонених. $15\ 126 + (15\ 126 \times 2) + 1392 = 46\ 770$, що рівно всій римській армії. Себто говорити про достовірність цих чисел важко. Оросій був епітоматором Лівія, тому гіпотетично повинен взяти ці цифри у свого попередника, але Оросій, як і Флор, битву ідентифікує на р. Ліріс¹¹³, що в Лації, замість р. Сіріс у Луканії. Епізод з першим гастатом 4-го легіону Гаєм Нуміцієм, якого в Оросія звать «Мінуцій», він переміщує від битви при Аускулумі, як у Флора, до битви при Гераклеї¹¹⁴. Таким змішанням епізодів двох битви Оросій перетворює панічну втечу римлян на завзятий бій із жахливим результатом для обох армій, що дозволяє йому пояснити «умовчання» джерел щодо втрат Пірра. Таким чином, цій інформації не варто довіряти, але вона наводить на цікавий роздум. Моммзен об'єднує версії Єроніма та Оросія, вказуючи з римського боку на 7000 втрат вбитими та пораненими, яких знайшли на полі бою переможці, а 15 000 визначає як сумарні втрати разом з евакуйованими пораненими (Моммзен Т., 1997, с. 388). У нашому розрахунку на 1-го вбитого припадає 2 поранених, тобто 5000 вбитими та 10 000 пораненими (37,5% без полонених). За Моммзеном виходить, що Єронім рахував убитих і поранених, і йому був невідомий точний стан римської армії після відступу, що було відомо римським джерелам, з яких запозичив свою цифру Оросій. Але тоді 4000 втрат греків також становлять загальну

¹⁰⁹ Плутарх. *Пірр*, 16-17; Діонісій. XIX, 12; Лівій. *Періохи*, 13; Євтропій. II, 11; Юстин. XVIII, 1, 4; Флор. I, 13, 7-8; Оросій. IV, 1, 8; Зонара. VIII, 3, 6-12.

¹¹⁰ Плутарх. *Пірр*, 17; Лівій. XXII, 58, 8; Оросій. IV, 1, 11.

¹¹¹ Плутарх, *Пірр*, 17.

¹¹² Оросій. IV, 1, 12.

¹¹³ Оросій. IV, 1, 8; Флор. I, 13, 7.

¹¹⁴ Оросій. IV, 1, 10; Флор. I, 13, 9.

суму. За такого розкладу втрати армії Пірра становили б 1333 вбитими та 2767 пораненими (16%), однак Моммзен пише про армію Пірра «*бл. 4 тис. його кращих солдат полягли на полі бою*» (Моммзен Т., 1997, с. 388). За таких умов втрати армії Пірра повинні би становити 48%, що на 10,5% більше римських. Це виглядає неймовірним, особливо в умовах того, що Моммзен вважає римську армію більшою за 50 000, що на четверть більше наших розрахунків, а про армію Пірра не говорить нічого, окрім контингенту, що переправився із царем (25 500), що відповідає нашим розрахункам. Подібний дуалізм у підході до підрахунків римських та епірських втрат залишається незрозумілим.

Досить важко згадати випадок, щоб античний автор указував кількість поранених. За наслідками битви при Тразіменському озері Лівій згадує втрати сторін убитими, але нічого не говорить про поранених; лише обмежується фразою: «*дві з половиною тисячі супротивників загинули в бою, і багато після від ран*»¹¹⁵. Полібій згадує вбитих карфагенян та полонених римлян¹¹⁶, також мовчить про поранених. Відносно битви при Каннах ситуація аналогічна. Лівій згадує серед римських втрат убитих і полонених¹¹⁷, як і решта авторів¹¹⁸. Щодо армії Ганнібала називають лише кількість убитих¹¹⁹. Фулідід, описуючи битву на о. Сфактерія, вказує, що «... коли багато воїнів уже зазнали поранення, <...> лакедемоняни <...> почали відступати до найближчого укріплення ...»¹²⁰. У результаті перемоги афінян спартанці здались у полон, проте Фулідід називає цифру тільки убитих та полонених воїнів¹²¹. Тож античні автори вкрай рідко виокремлювали категорію поранених і в таких випадках це чітко вказували¹²².

Дройзен вказує на 3000 солдат армії Пірра та 7000 римлян вбитими (Дройзен И. Г., 2011, с. 83–84), імовірно, слідуючи інформації Єроніма, має на увазі ще близько 1000 вбитих тарентійців. Утім, повністю списувати інформацію Оросія не варто, адже тут вказано про полонених, які неодноразово згадуються в рамках історій про Гая Фабриція Лусціна. Та й подібність цифри Діонісія та Оросія наводить на одне джерело походження, скоріш за все, когось із римських ранніх анналістів. Ця цифра не випадкова. Неможливо уявити, щоб римські анналісти перебільшували свої втрати, тому пропонуємо певне пояснення. Єронім називає числа досить достовірні, але то є загиблі. Водночас цифра Оросія та Діонісія є сумою втрат за результатами кампанії, що відповідає типовій римській практиці. Тобто туди входять не тільки вбиті, але й дезертири. Полонені відображені окремо¹²³. Античні автори не виділяли поранених, тому їх поки що не враховуємо, обмежившись безповоротними втратами. У результаті безповоротні втрати римлян за кампанію становлять 7000 убитих, близько 1500 полонених та 8000 дезертирів і перебіжчиків (в сумі 16 500, тобто 41%) Пірр же втратив 4000 вбитими за битву (тобто 16%), до яких варто додати ще абсолютно мізерну кількість санітарних втрат за решту кампанії.

Щоб остаточно закрити питання втрат, розглянемо вкладений в уста Пірра вислів, до якого нас відсилає словник: «*Ще одна така перемога, і я залишуся без війська*» (Врублевський В. К., 1987, с. 595). Ці слова є в джерелах, проте в Плутарха це звучить інакше – «*Якщо ми отримаємо ще одну перемогу над римлянами, то остаточно загинемо*»¹²⁴ і значно різниться від версії Діодора: «*Якщо я переможу ще в одному бою з римлянами, у мене не залишиться жодного солдата з тих, хто переправився разом зі мною*»¹²⁵, як із повідомленням інших авторів¹²⁶.

¹¹⁵ Лівій. XXII, 7, 2–3.

¹¹⁶ Полібій. III, 85, 1–2; III, 85, 5.

¹¹⁷ Лівій. XXII, 49, 15; XXII, 49, 18.

¹¹⁸ Євтропій. III, 10, 4; Аппіан. VII, 4, 25; Плутарх. *Фабій*, 16; Полібій. III, 117, 4; Квінтіліан. VIII, 6, 26.

¹¹⁹ Полібій. III, 117, 6; Євтропій. Євтропій. III, 10, 3.

¹²⁰ Фулідід. IV, 35, 1.

¹²¹ Фулідід. IV, 38, 5.

¹²² Руф. VII, 9, 16; Аппіан. XIII, 119; Арріан. *Похід Александра*, I, 20, 10; V, 24, 5; Діодор. XVII, 61, 3.

¹²³ Євтропій. II, 11, 3; Оросій. IV, 1, 11.

¹²⁴ Плутарх. *Пірр*, 21.

¹²⁵ XXII, 6, 2.

¹²⁶ Кассій. fr 40, 19; Оросій. IV, 1, 15; Зонара. VIII, 3.

Таке розходження ми пояснюємо літературним опрацюванням, що заперечує пряме цитування. Це важливо, адже античні автори полюбляли саме прямі цитати видатних діячів. Ураховуючи виклад Плутарха, варто звернути увагу на два важливих моменти. По-перше, автор описує битву при Аускулумі, наводячи версію Єроніма, після чого наводить протилежну версію подій Діонісія. Саме в рамках цієї версії згадується дана фраза. По-друге, Плутарх використовує слово «говорять». Це притаманно античним авторам у випадках, коли вони самі не вірять у достовірність написаного. Через фрагментарність збереження праці Діонісія неможливо встановити повну картину подій у його версії, проте Плутарх чітко вказує на запозичення цієї фрази саме в Діонісія. Напряму чи через «другі руки» Діонісій мав доступ до праці Проксена¹²⁷, але писав проримську версію подій, здебільшого використовуючи напрацювання римської анналістики¹²⁸, слідуючи всім її тенденціям. А там подібні «крилаті вислови» полюбляли, як та ж історія зі словами Магарбала, адресованими Ганнібалу після битви при Каннах¹²⁹. Тільки так можна пояснити подібний виклад Плутарха, який римською анналістикою в цій біографії не користувався (Schubert R., 1894, с. 61). Діонісій запозичив фразу з римських анналів, але її не було ні в критичного до джерельної бази Єроніма, ні в учасника подій Проксена, а ні в свідка подій Тімея. Це підтверджує сам Діонісій: «...прочитавши Єроніма, Тімея, Полібія <...> не знайшовши в них того, про що пишу я, подумав, що і я все роблю поверхнево, і вважати-муть необхідним дізнатись, звідки я отримав свідчення про все описане»¹³⁰ і перераховує свої джерела¹³¹. Стиль античних істориків відрізнявся від автора до автора досить сильно. Діодор пише: «у мене не залишиться жодного солдата з тих, хто переправився разом зі мною»¹³², і в Діонісія в описі чисельності військ при Аускулі присутня подібна конструкція речення – «еллінів, що перетнули Іонійську затоку»¹³³. Обидва автори концентруються саме на солдатах з Еллади, чого не робить Плутарх. Прослідковується явне запозичення такої фаталістичної позиції з одного джерела. За виключенням Єроніма (Проксен не згадується Діодором), обидва автори використали лише два відомих нам джерела. Тімей виключається. Його працю використав Плутарх, явно вказавши на походження цього пасажу від невідомого йому автора. Залишається тільки Квінт Фабій Піктор, твором якого скористався як Діодор¹³⁴, так і Діонісій¹³⁵. Проте це не виключає будь-якого іншого римського анналіста II–I ст. до н. е., адже можемо прослідкувати тільки ідентифікованих авторів. У будь-якому разі такого пасажу явно не було у творах учасників та свідків подій, і це чергова вигадка римської пропаганди, що походить, імовірно, від Піктора. Останній відомий сумнівною цінністю інформації. Полібій указував на нелогічність та неправдоподібність викладу Піктора відносно подій, що, буцімто, призвели до Ганнібалової війни¹³⁶. Більше того, Полібій попереджає читача не вірити абсолютно нічому, написаному Піктором¹³⁷.

Військові наслідки зрозумілі – це була видатна перемога грецької зброї з дуже відчутними втратами для противника і допустимими втратами грецької армії, а ряд тактичних прийомів, використаних Пірром, стануть стратегемами й матимуть неабиякий вплив на розвиток військового мистецтва. Політичні наслідки перемоги при Гераклеї були значні: вся Південна Італія була втрачена для римлян¹³⁸. Незадоволені римською владою італіки вийшли з режиму очіку-

¹²⁷ Діонісій. XX, 10, 2 = FHG II. P. 461.

¹²⁸ Діонісій. I, 7, 1-3.

¹²⁹ Лівій. XXI, 51, 4.

¹³⁰ Діонісій. I, 7, 1.

¹³¹ Діонісій. I, 7, 3.

¹³² Діодор. XXII, 6, 2.

¹³³ Діонісій. XX, 1, 8.

¹³⁴ Діодор. VII, fr5, 4-6

¹³⁵ Діонісій. I, 7, 3.

¹³⁶ Полібій. III, 8, 1-9

¹³⁷ Полібій. III, 9, 4-5

¹³⁸ Плутарх, Пірр, 17; Юстин. XVIII, 1, 9; Зонара. VIII, 3; Кассій. fr40, 21.

вання та відкрито приєднались до Пірра. Не меншими були моральні наслідки. У самому Римі поразку сприйняли вкрай серйозно. Навіть римський письменник II–III століття н. е. (Бугаєва Н. В., 2011, с. 94) Луцій Ампелій у «*Liber memorialis*», написаному майже через 5 століть після подій, у главі про римські поразки за всю тисячолітню історію Риму перераховує всього 5 таких випадків. Гераклея – один із них, поряд із поразками від Порсени, Ганнібала, кімврів та Спартака¹³⁹. За весь республіканський період Риму відомі лише 2 випадки, коли противник підходив до Вічного Міста – Пірр та Ганнібал. Французький дослідник П'єр Левек звернув увагу на особливе значення цієї війни, адже її наслідки в'їлися в глибини римської свідомості, посіявши страх перед емірським гегемоном (Lévêque P., 1957, с. 543). З військового погляду перемоги Пірра були гідними та знаковими, адже саме його тактику при Гераклеї надалі розвинув та втілював у життя Ганнібал при Требії, і, як вершина військового мистецтва – 2 серпня 216 р. до н. е. при Каннах. Отже, жодне із запропонованих трактувань «Піррової перемоги» не підпадає під тактичні та стратегічні наслідки битви при Гераклеї (та й Аускулума також). Сучасне трактування цієї ідіоми з'явилося винятково під впливом римської пропаганди, що в погоні за звеличенням своїх заслуг явно викривила реальну картину.

Насамкінець, звертаємось до Діодора. Його трактування вірне – перемоги Пірра є нічим іншим, як «Кадмієвими», однак у цілком конкретному, використаному сицилійським істориком значенні цього терміна, що відрізняється від інших версій. Тобто Діодор дає загальну оцінку всієї кампанії *post factum*, де чітко вказує на значну перевагу римлян у силах: «переможені не наражаються на небезпеку через величину своєї переваги», а «переможцю були завдані лиха і нещастя, які зазвичай супроводжують поразку»¹⁴⁰. Все це є оцінкою результату – Пірр не зміг завоювати Рим, адже і не міг цього зробити взагалі. Його «безславне» повернення до Еллади після років безперспективної боротьби як раз і є тим лихом і нещастям, що супроводжують поразку, незважаючи на всі отримані ним перемоги.

Таким чином, термін «Піррова перемога» є порівняно сучасним (енеологізмом), і він абсолютно не відповідає реальному стану речей, адже перемоги Пірра Аета були видатними зразками військового мистецтва античності. Битва при Гераклеї 280 р. до н. е., до якої зміщує походження крилатого виразу антична історіографія, насправді була знаковою, містила ряд тактичних нововведень та мала значні військові та політичні наслідки, що ніяк не корелює із сучасним розумінням «Піррової перемоги». Та й сам крилатий вислів, від якого походить ідіома, викликає багато сумнівів у своїй достовірності. Напрацювання ж Пірра Аета на військовому поприщі ставали стратегемами, і саме Піррові ідеї далі розвинув та кристалізував Ганнібал Барка. Ототожнення «Піррової перемоги» з античним терміном «Кадмієва перемога» також є не завжди коректним через різне його трактування античними авторами. Якщо версії Геродота, Платона та Павсанія можна вважати тотожними сучасному розумінню «Піррової перемоги», то єдиний автор, що використовує термін «Кадмієва перемога» до діянь Пірра, – Діодор Сицилійський, котрий вкладає в нього зовсім інше значення.

Список використаних джерел та літератури

- Бугаєва Н. В., 2011. Ещё раз к вопросу о жанре, адресате и достоверности «Памятной книги» Л. Ампелия. *Вестник древней истории*. 2011, № 1 (276). М. 93–105.
- Врублевський В. К., 1987. Кравчук Л. М., Кудрицький А. В., *Політичний словник*. Київ.
- Гончарова Н. А., 2013. *Из античной мудрости. Латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями*. М.
- Дройзен И. Г., 2011. *История эллинизма. История эллинонов: Пер. с нем.* М.
- Казаров С. С., 2003. Ещё раз о «Пирровой победе». *Вопросы истории*. 2003, № 8. Москва. 147–150.
- Клаузевиц К., 2004. *1812 год*. М.
- Маринович Л. П., 1975. *Греческое наемничество IV в. до н. э. и кризис полиса*. М.

¹³⁹ Ампелій. 45, 2.

¹⁴⁰ Діодор. XXII, 6, 2.

- Моммзен Т., 1997. *История Рима. В 4 томах. Том первый*. Р.
- Франке П.-Р., 2015, Пирр. В: *Кембриджская история древнего мира, Т. VII. 2: Возвышение Рима – от основания до 220 года до н. э.* Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 535–562.
- Brunt P. A., 1971. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Clarendon Press.
- Daly G., 2002. *Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War*. London.
- Degrassi A., 1954. *Fasti Capitolini*. Torino.
- Griffith G. T., 1935. *The Mercenaries of the Hellenic World*. Cambridge.
- Hamburger O., 1927. *Untersuchungen über den Pyrrhischen Krieg*. Würzburg.
- Howatson, M. C., 2006. *The Oxford Companion to Classical Literature, 2nd ed.* New York: Oxford University Press.
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris.
- Liddell H. G., A *Lexicon abridged from Liddell and Scott's Greek-English lexicon, 6th ed.* Oxford At the University Press.
- Morford M. P. O., 2002. Lenardon R. J. *Classical Mythology, 7th ed.* New York: Oxford University Press.
- Nedertof A. B., 1979. *Pyrrhus van Epirus*. Amsterdam.
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin.
- Niese B., 1896. Zur Geschichte des Pyrrhischen Kriegeres. *Hermes*. Bd 31.
- Pritchett W. K., 1971. *Ancient Greek Military Practices*. Berkeley-Los Angeles-London.
- Santi A., 1914. *L'ultima campagna di Pirro in Italia*. Neapolis.
- Scala R. von., 1884. *Der Pyrrhische Krieg*. Leipzig; Berlin.
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg.
- Tarn W. W., 1913. *Antigonos Gonatas*. Oxford.

Mykhailo Polishchuk

TO THE PROBLEM ABOUT THE “PYRRHUS VICTORY”

The purpose of the article is comprehensively investigate the origin of the idiom “Pirrhic victory” on the example of the battle of Heraclea in 280 B. C. The source base of the research is the work of ancient historians and the Locryan Temple Archives (39 bronze tablets with inscriptions, stored in the city of Lokry in the temple of Olympian Zeus and were found in the period 1958-1959 by the German researcher P. Franke). The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, author's objectivity, as well as the use of general scientific methods of analysis, synthesis and generalization. The scientific novelty consists in a comprehensive analysis of the idiom “Pirrhic victory” in various versions of its modern interpretation and its relation to the ancient analogue “Cadmian victory” in various versions of the ancient understanding within the framework of the Hesperian campaign (280–175 B. C.) of Pyrrhus of Epirus (319/318-282 B. C.).

The general strategic balance of forces and resources of the opposing sides, as well as the number of participant in the Battle of Heraclea are analyzed. It was found that in the surviving fragments of the work ancient historians only Diodorus uses the definitions “Cadmian victory” in relation uses to the battles with the participation of Pyrrhus Aetius against the Romans, however, it is identical to the modern interpretation of the “Pirrhic victory”. It was revealed that in counting the number of participants in the Battle of Heraclea, some historians due to the imperfection of their chosen methodology allowed inaccuracies, which, in turn, contributed to the distortion of the idea of the specifics of the military confrontation between Pyrrhus and Rome. Calculations of the general strategic ratio of the forces of the warring parties were made on the basis of available sources. The incorrectness of using the term “Pirrhic victory” in relation to both the battle of Heraclea (280 B. C.) and the battle of Ausculum (279 B. C.) has been proven. The first use of the term was recorded in a didactic book “The Study of History Rendered Easy, by a Plan Founded on Experience” (authorship Ann Fletcher, S. Dutton and H. F. Dutton published in 1798, the book is a school textbook in which the authors did not engage in analysis or criticism of ancient primary sources).

Key words: battle of Heraclea, Cadmian victory, Pyrrhus Aetius, Pyrrhus of Epirus, Pirrhic victory.

References

- Buhaeva N. V., 2011. Eshhyo raz k voprosu o zhanre, adresate y dostovernosty “Pamyatnoj knyhy” L. Ampelyya [Once again to the question of the genre, addressee and reliability of the “Memorable Book” by L. Ampelius]. *Vestnyk drevnej istoriji*. 2011, № 1 (276). M. 93–105.
- Vrublevs'kyj V. K., 1987. Kravchuk L. M., Kudryc'kyj A. V., *Politychnyj slovnyk* [Political dictionary]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Honcharova N. A., 2013. *Iz antychnoj mudrosty. Latynskije poslovicy i pohovorki s russkimi sootvetstviyamy* [From ancient wisdom. Latin proverbs and sayings with Russian equivalents]. Minsk.
- Drojzen Y. H., 2011. *Istoriya ellinizma. Istoriya epihonov* [History of Hellenism. History of the Epigones]. M.
- Kazarov S. S., 2003. Eshhe raz o “Pirrovoj pobede” [Once again about the “Pyrrhic victory”]. *Voprosy istoriji*. 2003, № 8. M. 147–150.
- Klauzevyc K., 2004. *1812 god* [1812]. M.
- Marynovych L. P., 1975. *Hrecheshkoje najemnychestvo IV v. do n.e. i krizis polisa* [Greek mercenaryism of the 4th century. BC e. and the crisis of the polis]. M.
- Mommzen T., 1997. *Istoriya Ryma. V 4 tomax. Tom pervyj* [History of Rome. In 4 volumes. Volume one]. R.
- Franke P.-R., 2015, Pyrr. V: *Kembrydzhszkaja istorija drevnego mira, T. VII. 2: Vozvyshenije Rima – ot osnovanija do 220 goda do n.e.* [The Cambridge History of the Ancient World, Vol. VII. 2: The Rise of Rome - from its founding to 220 BC.] M.: Nauchno-izdatel'skij centr “Ladomyr”, 535–562.
- Brunt P. A., 1971. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. Clarendon Press.
- Daly G., 2002. *Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War*. London.
- Degrassi A., 1954. *Fasti Capitolini*. Torino.
- Griffith G. T., 1935. *The Mercenaries of the Hellenic World*. Cambridge.
- Hamburger O., 1927. *Untersuchungen über den Pyrrhischen Krieg*. Würzburg.
- Howatson, M. C., 2006. *The Oxford Companion to Classical Literature*. New York: Oxford University Press.
- Lévêque P., 1957. *Pyrrhos*. Paris.
- Liddell H. G. A *Lexicon abridged from Liddell and Scott's Greek-English lexicon*. Oxford At the University Press.
- Morford M. P. O., 2002. Lenardon R. J. *Classical Mythology*. New York: Oxford University Press.
- Nedertof A. B., 1979. *Pyrrhus van Epirus*. Amsterdam.
- Niebuhr B. C., 1853. *Römische Geschichte. Berichtige Ausgabe in einem Band*. Berlin.
- Niese B., 1896. Zur Geschichte des Pyrrhischen Krieges. *Hermes*. Bd 31.
- Pritchett W. K., 1971. *Ancient Greek Military Practices*. Berkeley-Los Angeles-London.
- Santi A., 1914. *L'ultima campagna di Pirro in Italia*. Neapolis.
- Scala R. von., 1884. *Der Pyrrhische Krieg*. Leipzig; Berlin.
- Schubert R., 1894. *Geschichte des Pyrrhus*. Königsberg.
- Tarn W. W., 1913. *Antigonos Gonatas*. Oxford.

УДК 94(477)''16'': [355.13:94(470+571)](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-10>

Токар Наталія,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
vega0604@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2263-2338

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКІЙ ВІЙНІ 1507–1508 РР.

У статті висвітлюється черговий етап московської експансії щодо українських земель на початку XVI ст. Після завершення литовсько-московської війни 1501–1503 рр. під владу Москви перейшли значні території, які мали важливе стратегічне значення та надавали Москві низку економічних переваг. Однак обидві сторони вважали війну незавершеною, і на новому російсько-литовському кордоні одразу після укладення перемир'я розпочалися зіткнення, які згодом призвели до чергової литовсько-московської війни.

Наприкінці квітня 1507 р. московське військо рушило на Литву, а восени здійснило невдалу спробу захопити Кричев і Мстиславль. Однак міста чинили рішучий опір, і загарбники змушені були відмовитися від своїх планів та повернутися до Московії. Таким чином, перший етап війни не приніс бажаних результатів жодній зі сторін. Другий етап війни 1507–1508 рр. пов'язаний з повстанням М. Глинського, який, заручившись підтримкою Москви, в січні 1508 р. спустошив Слуцьку і Копильську волості та захопив міста Мозир і Бобруйськ. Навесні 1508 р. московіти розгорнули одночасно наступ у трьох напрямках: з Новгородка та з Москви на Смоленськ, з Великих Лук на Полоцьк, а В. Шемячич вирушив на допомогу М. Глинському. Однак московська підтримка не допомогла останньому захопити жодного великого міста, окрім Мозиря та Друцька. У серпні литовські війська здійснили контрнаступ на Сіверцину, захопили фортецю Білу, Торопець і Дорогобуж, але не змогли їх втримати. На початку осені 1508 р. обидві сторони були виснажені й потребували відпочинку. Тому вже 8 жовтня між Литвою і Московським князівством було підписано «вічний мир», за яким Сіверщина юридично закріплювалася за Московією, а Литві поверталася частина волостей, захоплених московськими військами в ході бойових дій 1507–1508 рр., в тому числі й володіння Глинських, які їм щедро компенсував Василь III. Незважаючи на «довічність» цієї угоди, московсько-литовські війни за руські землі не припинялися до 1569 р.

Ключові слова: Литва, М. Глинський, Московське князівство, московсько-литовські війни, Сіверщина.

Російсько-українська війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., з новою силою привернула увагу українських істориків до необхідності переосмислення етапів формування експансіоністської політики Москви. У цьому контексті особливе місце належить литовсько-московським війнам кінця XV – першої половини XVI ст., які призвели до загарбання північно-східних українських земель і започаткували основні принципи сучасної зовнішньополітичної російської доктрини. Особливу роль у ній відіграє створення й активне використання «п'ятої колонії». Війна 1507–1508 рр., центральною подією якої є виступ М. Глинського, є показовою для висвітлення цієї проблеми. Необхідність висвітлення маловідомих фактів біографії М. Глинського та перебігу подій 1507–1508 рр. зумовлює актуальність та мету даної статті.

Варто відзначити, що окремого узагальнюючого вітчизняного дослідження, присвяченого московсько-литовській війні 1507–1508 рр., наразі не існує. Найфундаментальнішою залишається робота С. Гербста «Wojna Moskiewska 1507–8», видана 1935 р. Серед сучасних вітчизняних дослідників, у роботах яких висвітлюються окремі аспекти означеної проблеми, варто назвати Н. Яковенко, О. Русину, О. Козакова, В. Дебенка. Ґрунтовне дослідження московсько-литовських воєн XIV–XVII ст. належить білоруському історику А. Тарасу. Також важлива інформація про соціальну базу виступу М. Глинського та його значення міститься у працях російського дослідника М. Крома.

Після завершення литовсько-московської війни 1501–1503 рр. під владу Москви перейшла значна територія: на південному заході – Стародубське і Новгород-Сіверське князівства, володіння Мосальських і Трубецьких, а також ряд міст, головні з яких Брянськ, Мценськ; на центральній ділянці кордону Москва отримала Дорогобуж, а на північному заході – Торопець і Белую. Велике князівство Литовське втрачало 20 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 великих сіл (Похлебкин В. В., 1995, с. 366), що становило майже третину підвладних йому руських земель. Проте ряд наукових праць, переважно радянського періоду, містить інформацію про 319 міст, що перейшли у 1503 р. під владу Москви (Мельник Л. Г., 1980, с. 82; История УССР, 1982, с. 146).

Захоплені території мали важливе стратегічне значення та надавали Москві низку економічних переваг. Так, під російським контролем опинилися ділянки важливих торгівельних магістралей: через Любеч проходила Дніпровська водяна магістраль; через Брянськ, Радогощ і Новгород-Сіверський проходила сухопутна дорога з Москви на Київ; через басейн Десни з її притоками і значну частину басейну Сожу російські міста вели активну торгівлю з Південно-Західною Руссю. У військово-політичному плані нові російські кордони створили зручний плацдарм для подальшого наступу на Київ, Смоленськ, Полоцьк, Вітебськ, яким московські правителі успішно скористалися вже через кілька років.

Обидві сторони вважали війну незавершеною, і на новому російсько-литовському кордоні одразу після укладення перемир'я розпочалися зіткнення, які згодом призвели до чергової литовсько-московської війни. Вже на початку 1504 р. розпочалася нова фаза литовсько-московських переговорів щодо укладення довготривалого миру, однак жодна зі сторін не погоджувалася на поступки: литовський князь Олександр наполягав на поверненні захоплених Москвою територій, а Іван III стверджував, що приєднані землі є його «отчиною»¹.

Ситуація не змінилася і після зміни російського правителя. Так, дізнавшись про смерть Івана III, Олександр, сподіваючись укласти мир, відправив до Москви вельмож Глебова і Сапегу з вимогою повернути землі, захоплені московітами в попередніх війнах. Однак вони отримали негативну відповідь і чергове твердження про те, що захоплені землі є «отчиною» московського князя. Більш того, після від'їзду литовських посланців Василій III відправив своє посольство до Вільно для оголошення про своє сходження на престол та надіслав своїй сестрі, дружині литовського князя Олені золотий хрест. Також, за свідченням М. Карамзіна, Василій III «к досаде короля, напомним ему в сильных выражениях, чтобы он не беспокоил супруги в рассуждении ее веры. Одним словом, Александр увидел, что в России другой государь, но та же система войны и мира...» (Карамзин Н. И., 1852, с. 14).

У серпні 1506 р. помер литовський князь Олександр. Дізнавшись про це, Василій III одразу надіслав таємного листа своїй сестрі Олені, в якому пропонував їй «прославити» себе великою справою возз'єднання Литви, Польщі й Московії, переконавши своїх підданих обрати його королем. Однак Олена відповіла, що наступником її чоловіка вже оголошено його брата Сигізмунда².

Вже в березні 1507 р. до Москви знову прибули литовські посланці з офіційним сповіщенням про початок правління Сигізмунда I. Також в офіційній ноті містилося посилання на «вічний мир» 1449 р., за яким великий князь Василій II та великий князь Казимир IV зобов'язувалися не воювати за землі один одного³. Причому литовські правителі – і Казимир, і Олександр – цієї угоди не порушували, на відміну від московських володарів. Тому для укладення «вічного миру» Сигізмунд I пропонував Василю III повернути захоплені міста та звільнити литовських бранців. Крім цього, посланці скаржилися, що московіти нещодавно захопили чотири смолен-

¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством в царствование Великого Князя Ивана Васильевича, часть 1-ая (годы с 1487 по 1533). *Сборник Императорского Российского Исторического Общества (СБРИО)*. Т. 35. Санкт-Петербург, 1882. С.460.

² Памятники дипломатических сношений Московского государства... С. 481–482.

³ *Литовская метрика* (1427–1506). Книга записей 5. Вильнюс, 1993. С. 251–254.

ські волості, а дорогобузькі поміщики притісняють литовських прикордонників⁴. Фактично Сигізмунд дорікав Василю, що той, говорячи про мир, розпочинає війну.

Однак Василій III заперечив всі вимоги і звинувачення, стверджуючи, що він «городовъ, и сель, его (Сигізмунда – Н. Т.) отчинъ, никаких за собою не держитъ, а держитъ, зъ Божьею помощью, отчину свою, чем его благословилъ отец его князь великій Иванъ Васильевичъ, и что ему Богъ дал от прародителей, и вся Русская земля государева вотчина. А что говорили, что въ перемирные лета, что зделали зъ братомъ его съ Александромъ, волости смоленскіе позаседали: ино государ во всемъ зятю своему Александру перемирные лета по его животь правилъ, а зъ Жикгимонтомъ королемъ государю перемир'я не бывало; а миру и добрые смолвы государъ съ Жикгимонтомъ хочеть, как будетъ пригоже»⁵. Загалом, на думку Карамзіна, у відносинах з Литвою Василій виявляв на словах миролюбство, намагаючись шкодити їй і таємно, і явно (Карамзин Н. И., 1852, с. 13–14).

Якщо спочатку Сигізмунд I навіть погоджувався на певні територіальні поступки в обмін на повернення Чернігова та інших сіверських міст⁶, то згодом зрозумів безперспективність такого підходу і вирішив повернути Сіверщину військовим шляхом (Русина О., 1998, с. 202).

Наприкінці квітня 1507 р. московське військо рушило на Литву. Рухаючись в обхід великих міст і укріплених фортець, московським воєводам вдалося проникнути далеко вглиб її території. Дізнавшись про це, Сигізмунд прибув до Вільно і наказав коронному гетьману С. Кішці скликати посполите рушення біля Мінська (Тарас А. Е., 2018, с. 70). Процес скликання народного ополчення у Великому князівстві Литовському був вельми тривалим. Тому коли нарешті було зібрано 14-тисячне військо, московіти вже відійшли з литовської території. До того ж Сигізмунд не отримав очікуваної допомоги від кримських татар, які обіцяли здійснити наступ на Путивль і Чернігів, щоб послабити Москву, однак не виконали своєї обіцянки. Щоб компенсувати невдачі, С. Кішка направив своє військо до Друцька, звідки наказав здійснювати невеликим кінним загонам набіги на прикордонні московські володіння.

У жовтні-листопаді 1507 р. московські воєводи Холмський і Я. Захар'їн-Кошкін рушили на Подніпров'я і розпочали осаду Кричева і Мстиславля. Однак міста чинили рішучий опір, і загарбники змушені були відмовитися від своїх планів та повернутися до Московії. Таким чином, перший етап війни не приніс бажаних результатів жодній зі сторін.

Другий етап війни 1507–1508 рр. пов'язаний з повстанням М. Глинського. Його постать викликала жвавий інтерес як його сучасників, так і наступних поколінь істориків. Так, Герберштейн відзначав, що «у литовців особливо знамениті були [військовою славою] два мужі: Костянтин, князь (Knes) Острозький і князь Михайло Глинський»⁷. Рід Глинських походив від татарського мурзи Мамає, який втік до Литви наприкінці XIV ст. і отримав у володіння Глинську волость, яка й визначила прізвище його нащадків. М. Глинський отримав європейську освіту і тривалий час перебував на службі у імператора Священної Римської імперії Максиміліана I Габсбурга. При німецькому дворі він засвоїв витончені манери та лицарські звичаї, успішно навчався як військовій справі – фехтуванню та боротьбі, так і модним розвагам – танцям та іншій «куртуазії»⁸. Саме світські навички допомогли М. Глинському після повернення в Литву стати довіреною особою великого литовського князя Олександра. На думку білоруського дослідника Тараса, після обрання останнього королем Польщі, М. Глинський фактично став намісником ВКЛ, хоча офіційно такої посади не існувало.

Військовий талант М. Глинського яскраво проявився у битві під Клецьком. У липні 1506 р. татарське військо, очолюване синами Менглі-Гирея Біті й Бурнашем, вдерлося до Литви і, дійшовши до Слуцька і Клецька, стало табором. Татари завдавали значних збитків, грабуючи

⁴ Памятники дипломатических сношений Московского государства... С.483.

⁵ Там само.

⁶ Памятники дипломатических сношений Московского государства... С.486.

⁷ Герберштейн С., *Записки о Московии*. Москва, 1988. С. 187.

⁸ Герберштейн С. Вказ. праця. С. 188.

поселення та вивозячи полонених до Криму. Король Олександр на цей час був уже дуже хворим і доручив командування коронному гетьману С. Кішці та маршалку дворному М. Глинському, яким вдалося зібрати близько 6–7 тисяч кінноти на противагу 8–12-тисячному татарському війську. Литовці вирушили до головного татарського табору, розташованого біля Клецька. По дорозі С. Кішка несподівано захворів, і командування перейшло до М. Глинського.

5 серпня 1506 р. литовське військо підійшло до Клецька і зупинилося на березі річки Лань, на протилежному боці якої на них чекали татари. Битва розпочалася з кількогодінної перестрілки з луків та арбалетів, під час якої М. Глинський наказав звести дві переправи для своєї кінноти. Татари зосередили увагу на правій переправі, залишивши без належної уваги ліву. Скориставшись цим, литовці швидко переправилися на протилежний бік та стрімким ударом розділили татарське військо на дві частини. Частина татар потрапила в оточення і була знищена, а решту хоругви М. Глинського переслідували до Слуцька і Прип'яті. У результаті цієї битви було звільнено близько 40-ка тисяч полонених та захоплено більше 30-ти тисяч коней (Тарас А. Е., 2018, с. 79).

Через три дні після перемоги під Клецьком помер Олександр, і серед литовської знаті виникло занепокоєння, що М. Глинський, повернувшись на чолі переможного війська, спробує захопити владу. Опозиційну по відношенню до М. Глинського аристократію очолив гродненський воєвода Я. Заберезинський. Початком конфлікту між ними став випадок, описаний С. Герберштейном: «Одного разу трапилось, що за його наказом (М. Глинського – *Н.Т.*) поїхали в Троки за вівсом для королівських коней. Тамтешній воєвода Іоан Заберезинський <...> першого разу дозволив (взяти вівса), але пригрозив візнику побоями, якщо той знову з'явиться. Про це повідомили князя Глинського. Він знову послав (туди), візника побили і вівса не дали. Воєвода приїхав до Вільна, і, коли він входив до покоїв короля, Олександр відвернувся і притулився до вікна – а між тим у них є правило, якщо до великого князя являється така висока посадова особа, то він встає і робить кілька кроків їй назустріч. Герцог Михайло теж знаходився в кімнаті. Тоді Заберезинський голосно сказав, що він помітив немилість, але не знає, чим її заслужив. Князь Глинський розповів історію з візником і вівсом. Той почав було виправдовуватися, говорячи, що він начебто думав про користь короля, але король на це відповів: «Я не потребую опікунів, я вже повнолітній». Після цього Заберезинський вийшов. Немилість була настільки велика, що він втратив воєводство і ще одну посаду, хоча зазвичай воєводство дається пожиттєво і не відбирається. Заберезинський обіймав ще й третю посаду; він і його друзі побоювалися, що і з цієї його виженуть, а тому вважали за краще, щоб він помирився з герцогом Михаїлом. Так і зробили. Третя посада залишилась за ним, але в серці він затаїв злобу»⁹.

Неприятне ставлення литовських аристократів до М. Глинського підсилювалося його стрімким кар'єрним зростанням – з одного боку, та всебічною протекцією, яку він надавав своїм братам Івану, Василю та Федору – з іншого. Тому, побоюючись посилення роду Глинських після перемоги під Клецьком і скориставшись смертю великого князя Олександра, Я. Заберезинський звинуватив М. Глинського в державній зраді. Незважаючи на те, що М. Глинський із братами присягнули на вірність новообраному Сигізмунду, наклеп Я. Заберезинського негативно вплинув на їхню подальшу кар'єру – великий князь відібрав у Івана Глинського посаду київського воєводи, перевівши його до Новогрудка, а Михайла видалив зі свого почту. Останній вимагав розглянути справу в суді (*commune iudicium*) і навіть звертався за підтримкою до брата Сигізмунда Владислава. Однак король не задовольнив його прохання, що призвело до подальшої конфронтації та визначило подальший хід московсько-литовської війни.

Опис наступних подій дещо різниться в джерелах. Так, С. Герберштейн стверджує, що М. Глинський, обурений відмовою короля розглянути його справу, відправив посланця до московського царя. У своєму зверненні М. Глинський просив надати йому гарантії щодо власності, маєтностей та «вигоди і пошани». В обмін на це він погоджувався перейти на службу

⁹ Герберштейн С. Вказ. праця. С. 188.

до московського правителя зі своєю вотчиною, а також з тими землями, які він зможе захопити силою чи вмовить здатися. Василій III, якому були відомі «доблесть и искусство этого мужа, чрезвычайно обрадовался такому известию и обещал исполнить все, что просил у него Михаил, т. е. дать ему, как тот желал, грамоту с присовокуплением клятвы»¹⁰. Водночас в літописному зводі «Русській времяяникъ» міститься інформація, що брати Глинські, ображені відмовою Сигізмунда, виїхали до Турова, де очікували на вирішення своєї справи. Дізнавшись про це, саме Василій III відправив до них посланця з пропозицією свого заступництва: «И слышавъ то Князь великий Василей Ивановичъ, что Глинские от короля уступили, а живутъ в своей отчине. И послалъ къ нимъ своего сына боярскаго Коломнятина Митю Иванова сына Губу съ грамотою, зовучи Глинскихъ к себе въ службу, чтобы къ нему ехали и съ вотчинами»¹¹. Таким чином, саме ініціатива Василя III могла спричинити потужний виступ Глинських.

У цьому ж літописі подається цікавий факт про контакти Глинських із кримським ханом: «И в те поры пришоль къ нимъ изъ Крыму посоль отъ Менгилирея царя Хозя и Мирза, о томъ чтобы князь Иванъ съ братьею ему служилъ. А царь хочетъ ихъ посадити на Кіеве, и на всехъ Кіевскихъ пригородкахъ, и беречи ихъ отъ короля и ихъ отчинъ»¹². Ймовірно, пропозиція Василя III видалася братам Глинським більш вигідною, і вони схилились на його бік. У будь-якому випадку, на думку М. Крома, перехід Глинських на московський бік означав переростання повстання з внутрішньолитовської події в один з етапів московсько-литовської війни (Кром М. М., 2010, с. 33).

Заручившись підтримкою Москви, М. Глинський спочатку вирішив розправитися зі своїм кривдником Я. Заберезинським: в грудні 1507 р. він з 700 вершниками вночі вдерся до його маєтку біля Гродно і наказав відтяти йому голову¹³. У січні 1508 р. М. Глинський зібрав 2-тисячний загін, спустошив Слуцьку і Копильську волості й захопив міста Мозир і Бобруйськ. Він двічі намагався захопити Слуцьк, але гарнізон міста, який очолила княгиня Анастасія, втримав оборону. М. Глинський не відмовився від захоплення Слуцька, оскільки хотів одружитися з Анастасією й отримати право на Київ, яким раніше володів її покійний чоловік Семен Олелькович¹⁴. Однак княгиня Анастасія була вельми релігійною, зберігала вірність покійному чоловікові, а до М. Глинського не мала ніякої симпатії (Тарас А. Е., 2018, с. 80).

Наприкінці січня – на початку лютого 1508 р. М. Глинський здійснив невдалу спробу оволодіти Ковенським замком, в якому був ув'язнений хан Великої орди Ших-Ахмет. Сигізмунд I одразу використав це проти М. Глинського, повідомивши Менглі-Гірею, що той хотів звільнити Ших-Ахмета і виступити разом із ним проти кримського хана.

Навесні до братів Глинських прибув посланець від Василя III, дяк Микита Губа Маклаков, який від імені московського князя обіцяв надати їм у володіння всі захоплені литовські міста¹⁵, що повинно було підштовхнути їх до більш рішучих дій. Московіти розгорнули одночасно наступ у трьох напрямках: воєводи Д. Щеня з Новгорода та Я. Захар'їн-Кошкін з Москви рушили на Смоленськ, Г. Федорович з Великих Лук пішов до Полоцька, а В. Шемячич вирушив на допомогу М. Глинському.

Однак московська підтримка не допомогла останньому захопити жодного великого міста, окрім Мозиря та Друцька. Так, у травні 1508 р. об'єднане військо М. Глинського і В. Шемячича протягом двох тижнів безуспішно намагалося взяти Мінськ, гарнізон якого значно поступався їм чисельністю¹⁶. Після невдалої осади вони відійшли до Борисова, звідки надіслали Василю III

¹⁰ Герберштейн С. Вказ. праця. Москва. С. 189.

¹¹ Рускій времяяникъ, сиречь, Летописецъ, содержащій російскую історію. Ч. 2. Москва, 1820. С. 261.

¹² Там само. С. 262.

¹³ Стрийковський М. *Літопис Польський, Литовський, Жмудський і всієї Русі*. Львів, 2011. С. 863.

¹⁴ Там само. С. 864.

¹⁵ Рускій времяяникъ... С. 263.

¹⁶ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (АЗР)*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1848. С. 23.

листа, в якому просили, щоб він «велел бы своим воеводам спешить к Менску, иначе братья и приятели его, Глинского, и все христианство придет в отчаяние, города и волости, занятые с помощью великокняжеской, подвергнутся опасности, и самое благоприятное время будет упущено, ибо ратное дело делается летом» (*Цит.* за Тарасом А. Е., 2018, с. 80). Проте Василій наказав усім своїм воеводам йти до Орші. По дорозі М. Глинський та В. Шемячич захопили Друцьк¹⁷.

Водночас на Київщині діяли загони під керівництвом Василя Глинського, про що свідчить скарга Л. Тишкевича королю від 7 червня 1508 р. щодо спустошення його володінь у Київському повіті Глинським. У Хроніці М. Стрийковського згадується про безуспішну осаду повстанцями Житомира й Овруча¹⁸, однак в інших джерелах ця інформація не підтверджується.

У липні 1508 р. московські війська підійшли до Орші: «И приступали к городу и не единь день, и изъ пушекъ били, да не учинили граду зла никотораго»¹⁹. Але дізнавшись, що туди рухаться 16-тисячне литовське військо на чолі з К. Острозьким, відійшли за Дніпро. М. Глинський наполягав на генеральній битві, однак московські воеводи вирішили відступити без бою, а К. Острозький у свою чергу їх не переслідував. Московські війська, відступаючи на південний схід, пограбували і спалили посад Мстиславля, а потім безуспішно намагались захопити Кричев.

У серпні того ж року литовські війська, очолювані К. Острозьким, М. Фірлеєм та С. Кішкою, здійснили контрнаступ на Сіверщину та захопили фортецю Білу, Торопець і Дорогобуж, але не змогли їх втримати. М. Глинський поїхав до Москви, «и Князь великій князя Михаила въ службу къ себе принялъ, да и пожаловаль даль ему два града на пріездъ, Ярославецъ, да Медыню, да подъ Москвою села, и жаловаль его платьемъ и конми и доспехи, да и отпустиль его въ его отчину къ братье, а съ нимъ послаль воеводу своего Князя Василья Несвицкого съ людьми, да и пишальниковъ многихъ беречи градовъ ихъ от Литвы...»²⁰.

На початку осені 1508 р. обидві сторони були виснажені й потребували відпочинку. Тому наприкінці вересня до Москви прибули литовські посланці С. Глібович, Я. Сапега та І. Богданов із пропозицією «о миру и о любви и о вечномъ докончаніи»²¹. І вже 8 жовтня між Литвою і Московським князівством було підписано «вічний мир», за яким «Князь великій съ королемъ докончаніе взялъ, а грады Русскіе и сі волостьми, своєюж отчину, и Князей Шемячича, и Стародубскаго, и Новосильскихъ Князей, и Одоевскихъ, и Воротынскихъ и Белевскихъ и Трубецкихъ и Мосальскихъ, и съ ихъ отчинами написаль Князь великій в свою страну...»²². Фактично це означало юридичне закріплення Сіверщини за Москвою. Литві поверталася частина волостей, захоплених московськими військами в ході бойових дій 1507–1508 рр., в тому числі й володіння Глинських, які їм щедро компенсував Василій III. Цей договір був ратифікований на початку 1509 р. Незважаючи на «довічність» цієї угоди, московсько-литовські війни за руські землі не припинялися до 1569 р.

Отже, незважаючи на досить вузькі хронологічні рамки, війна 1507–1508 рр. стала черговим повноцінним етапом московської агресії, під час якого було здійснено спробу використати руських князів як «п'яту колону». Однак відсутність підтримки повстання М. Глинського свідчила про лояльність місцевої аристократії до литовської влади і небажання переходити під московський протекторат. У свою чергу, навіть попри невдалі військові операції братів Глинських та закріплення їхніх вотчин за Литвою, Василій III прийняв їх на службу з великою пошаною, що свідчило про його намір використовувати руських князів у наступних війнах із литовцями. Надалі ця практика широко застосовувалася московськими правителями.

¹⁷ Рускій времяникъ... С. 266.

¹⁸ Стрийковський М., Вказ. праця. С. 864.

¹⁹ Рускій времяникъ... С. 266.

²⁰ Там само. С. 267.

²¹ Там само. С. 270.

²² Там само. С. 270.

Список використаних джерел та літератури

- История Украинской ССР*, 1982. Т. 2. Киев.
- Карамзин Н. И., 1852. *История государства Российского*. Том VII и VIII. Издание Александра Смирдина. Санкт-Петербург.
- Кром М. М., 2010. *Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI вв.* М.
- Мельник Л. Г., 1980. Зміцнення українсько-російських політичних та економічних зв'язків після падіння ординського ярма. *Український історичний журнал*. № 9. 80–85.
- Похлебкин В. В., 1995. *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет в именах, датах, фактах*: Справочник. Вып. 2.: Войны и мирные договоры. М.
- Русина О., 1998. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. Київ.
- Тарас А. Е., 2018. *Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой*. Мн.

Nataliia Tokar

UKRAINIAN LANDS IN THE LITHUANIAN-MOSCOW WAR 1507–1508

The article examines the next stage of Moscow's expansion in relation to Ukrainian lands at the beginning of the 16th century. After the end of the Lithuanian-Moscow war of 1501–1503, considerable territories came under the power of Moscow, which had important strategic importance and provided Moscow with a number of economic advantages. However, both sides considered the war unfinished, and clashes began on the new Russian-Lithuanian border immediately after the conclusion of the armistice, which later led to another Lithuanian-Moscow war.

At the end of April 1507, the Moscow army marched on Lithuania, and in autumn made an unsuccessful attempt to capture Krychev and Mstislavl. However, the cities put up a determined resistance and the invaders were forced to abandon their plans and return to Muscovy. Thus, the first stage of the war did not bring the desired results to either side. The second stage of the war of 1507–508 was connected with the rebellion of M. Glynskyi, who enlisted the support of Moscow and in January 1508 devastated Slutsk and Kopilsk volosts and captured the cities of Mozyr and Bobruisk. In the spring of 1508, the Muscovites simultaneously launched an offensive in three directions: from Novgorod and from Moscow to Smolensk, from Velikie Luki to Polotsk, and V. Shemyachich went to help M. Glynskyi. However, Moscow's support did not help the latter capture any major cities, except for Mozyry and Drutsk. In August, Lithuanian troops launched a counteroffensive on Severshchyna, captured Bila, Toropets and Dorohobuzh fortresses, but could not hold them. In the early autumn of 1508, both sides were exhausted and needed rest. Therefore, already on October 8, an "eternal peace" was signed between Lithuania and the Moscow principality, according to which Severshchyna was legally attached to Moscow, and part of the volosts captured by the Moscow troops during the hostilities of 1507–1508, including the possessions of the Glynskyi, were returned to Lithuania, which were generously compensated by Basil III. Despite the "eternity" of this agreement, the Muscovite-Lithuanian wars for Russian lands did not stop until 1569.

Key words: Lithuania, M. Glynskyi, Moscow principality, Moscow-Lithuanian wars, Severshchyna.

References

- Istorija Ukrainskoj SSR*, 1982. [History of Ukrainian SSR]. Т. 2. Kyiv.
- Karamzin N. I., 1852. *Istorija gosudarstva Rossijskogo* [History of the State of Russia]. Tom VII y VIII. S. P.
- Krom M. M., 2010. *Mezh Rus'ju i Litvoj: Zapadnorusskie zemli v sisteme russko-litovskih otnoshenij konca XV – pervoj tretj XVI vv.* [Between Russia and Lithuania: Western Russian lands in the system of Russian-Lithuanian relations at the end of the XV – first third of the XVI centuries]. М.
- Mel'nyk L. H., 1980. Zmitsnennya ukrayins'ko-rosiys'kykh politychnykh ta ekonomichnykh zv'yazkiv pislya padinnya ordyns'koho yarma [Strengthening of Ukrainian-Russian political and economic connections is after falling of Gold Horde]. *Ukrayins'kyi istorychny zhurnal*. 9. Kyiv. 80–85. (In Ukrainian)
- Pokhlebkyn V. V., 1995. Vneshnjaja politika Rusi, Rossii i SSSR za 1000 let v imenah, datah, faktah: Spravochnik. Vyp. 2: Vojny i mirnye dogovory [Foreign policy of Rus, Russia and USSR for 1000 years in the names, dates, facts: reference Book. Vyp. 2: Wars and peaceful agreements]. М.
- Rusyna O., 1998. *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [The Seversky land is part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv. (In Ukrainian).
- Taras A. E., 2018. *Vojny Moskovskoj Rusi s Velikim knjazhestvom Litovskim i Rech'ju Pospolitoj* [Wars of Moscow Rus with the Great duchy Lithuanian and the Rich Pospolita]. Mynsk.

УДК 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-11>**Шугальова Інна,**

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Національний музей Голодомору-геноциду
shug_im@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2397-0611

Молдавський Роман,

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу усної історії Голодомору,
Національний музей Голодомору-геноциду
mold1@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2397-0611

ДІТИ-ПІДКИДНІ В УСРР НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

У статті проаналізовано долі дітей, яких батьки підкидали до дитячих притулків у роки Голодомору-геноциду. Визначено причини та масштаби даного асоціального явища. На прикладах життєвого шляху окремих свідків показано посттравматичний досвід дітей, які стали жертвами підкидування. Автори використовували в роботі міждисциплінарну методологію, застосовували мікроісторичний, психологічний інструментарій, а також загальнонаукові методи аналізу, синтезу та принципи історичного підходу

Мета статті – аналіз причин і стрімкого поширення такого асоціального явища, як діти-підкидні, з'ясування джерел поповнення даної категорії, рефлексії щодо долі підкиднів напередодні та в роки Голодомору-геноциду. Завданнями статті є визначення причин і масштабів підкидування дітей у роки Голодомору 1932–1933 рр., з'ясування долі підкинутих малят та аналіз посттравматичного синдрому для дітей, що виявилися підкиднями в роки Голодомору.

У ході дослідження автори дійшли висновку, що сотні тисяч українських дітей, яких батьки намагалися врятувати, приводячи їх до дитячих притулків і там залишаючи, стали жертвами Голодомору. Найди, яким вдалося вижити, майже все життя сподівалися, що батьки їх заберуть у родину, вони знову відчують родинне тепло та материнську любов. Більшість цих сподівань залишилися *Fata morgana*. Дітей виховували в державних інтернатах з їх злиденністю, байдужістю та ідеологічною зашарпаністю.

Голодомор назавжди трансформував українську ідентичність, оселив страх у свідомості людей, що його пережили, наніс непоправну психологічну травму дітям, на очах яких помирали рідні люди, малятам, яких батьки, намагаючись урятувати, підкидували до сиротинців, але й дитячі притулки в роки Голодомору стали конвеєрами дитячої смерті, назавжди забравши життя найневинніших жертв Голодомору-геноциду – дітей.

Ключові слова: геноцид, Голодомор, діти, жертви, найди, підкидні.

У сучасному суспільстві існує практика захисту прав дитини. Проте мусимо констатувати, що не завжди ювенальна система є дієвою та ефективною. Значний відсоток дітей є безпритульними, ще більша кількість відноситься до категорії соціальних сиріт або зазнає домашнього насильства. На даний момент більш-менш унормованою є лише практика відмови батьків від новонароджених, що мінімізувало прецеденти підкидування дітей, при цьому органами юстиції все ще фіксуються випадки викидування дітей: їхні тіла знаходять на вокзалах, смітниках, посадках¹, хоча зауважимо, що такого роду прецеденти є поодинокими й ретельно розслідуються органами поліції.

¹ Тіло немовляти на звалищі знайшли собаки. *Галицький кореспондент*. 2013. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://gk-press.if.ua/x8366/> [11. 02. 2013].

Традиційне українське суспільство відзначалося дбайливим ставленням до дітей: батьки чекали на їх народження, їх плекали в родині, до них ставилися з ніжністю. Разом із тим існувала й категорія дітей, народжених поза шлюбом. До них, як і до їхніх матерів, ставлення громади було негативним. Дітей називали байстрятами, найдами, підкиднями. Доля зазвичай не балувала їх: образи, кпини, приниження досить часто спіткали цих малят. Втім, позашлюбні діти, від яких відмовлялися матері, були нечастим явищем для модерної доби української історії.

Зростання прецедентів відмови та підкидування дітей припадає на початок ХХ ст.: імперська модернізація, урбанізація стали причинами збільшення числа позашлюбних народжень та відмови матерів від малят. Проте за інерцією зберігалася певна анонімність: жінки могли принести немовля до сиротинця (розташованого зазвичай при монастирі) та залишити його на призьбі, а вже потім співробітники притулків забирали дітей на виховання. Більшовицька окупація України суттєво трансформувала ставлення суспільства до інституту шлюбу та сім'ї. Декларування побудови нового суспільства, де жінка буде звільнена від сімейних обов'язків, а дітьми буде опікуватися держава, зумовили моральний колапс: діти, народжені поза шлюбом, часто ставали потенційними підкиднями. Виголошення комуністами голослівних гасел часто не збігалось з реальним життям українського суспільства. Держава не спромоглася налагодити мережу будинків немовляти та сиротинців, що зумовило стрімке зростання числа підкинутих немовлят. А прагнення влади зруйнувати всі традиції та суспільні норми оберталося соціальною руїною, втратою ментального і фізичного здоров'я. У справжню гуманітарну катастрофу явище підкидування переросло в роки Голодомору-геноциду, спричиненого сталінським тоталітарним режимом.

Проблематика дитячої безпритульності в роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. та Голодомору розглядалася в дисертаційних дослідженнях Т. Букресва (Букресв Т., 2015; 2019), А. Зінченко (Зінченко А., 2002), О. Паращевіної (Паращевіна О., 2005) та роботах І. Діптан (Діптан І., 1992; 2002). У своїх наукових студіях названі дослідники основну увагу акцентували на причинах та проявах такого асоціального явища, як дитяча безпритульність. Проблема дітей-підкиднів у перелічених роботах розкривалася в контексті дитячої безпритульності та бездоглядності загалом. У попередніх працях ми мимохідь торкалися окресленої проблеми (Шугальова І., Молдавський Р., 2019; Шугальова І., 2020), проте предметом нашого дослідження виступали заклади соціального виховання.

Метою статті є аналіз причин і стрімкого поширення такого асоціального явища, як діти-підкидні, з'ясування джерел поповнення даної категорії, рефлексії щодо долі підкиднів напередодні та в роки Голодомору-геноциду.

Завданнями статті є визначення причин та масштабів підкидування дітей у роки Голодомору 1932–1933 рр., з'ясування долі підкинутих малят та аналіз посттравматичного синдрому для дітей, що виявилися підкиднями в роки Голодомору.

Більшовицька окупація України відбулася у 1919 р. та супроводжувалася нищівною продрозкладкою, що мало наслідком масовий штучний голод 1921–1923 рр., який забрав життя сотень тисяч українських дітей. З початком голоду 1921 р., зумовленого економічною політикою комуністичного режиму, спостерігалось зростання випадків підкидування дітей. Батьки приводили малят до міст, сподіваючись на те, що дитину вдасться врятувати, й залишали там. Протягом 1920-х рр. комуністичний уряд вживав суперечливих і непослідовних заходів щодо розв'язання даної проблеми шляхом створення мережі будинків немовляти та сиротинців. Головна причина неефективності заходів з подолання дитячої безпритульності – це мізерне фінансування закладів соціального виховання й прагнення влади максимально заощадити кошти на утримання й харчування державних дітей. Проблема підкидування дітей в радянській Україні загострилася напередодні Голодомору – у 1930 р. Це пояснюється рядом причин. У містах України, особливо промислових центрах, формувалася нова атмосфера: у суспільстві культивувалися ідеї виховання «нової людини», критикувався інститут шлюбу та родини, влада надала дозвіл робити аборти – все це мало деструктивні впливи на традиційні сімейні

конструкти. У містах, на промислових новобудовах (як-то Дніпробуд) часто виникали спонтанні стосунки, що завершувалися народженням позашлюбних дітей. Досить часто матері підкидували немовлят-безбатченків до сиротинців.

На селі зберігалось домінування традиційно сімейних відносин. Проте наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. селяни вже відчували нестерпний тиск хлібозаготівель, ускладнення ідеологічної обстановки, коли людей безпідставно звинувачували в куркульстві або абстрактному буржуазному націоналізмі (під цю інвективу можна було «притягнути» будь-кого і за що завгодно, оскільки чіткого визначення цього терміна не було). Розкуркулення й арешти батьків зумовлювали той факт, що їхні діти фактично перетворювалися на соціальних сиріт та безпритульних. Найменших матері намагалися віддати до сиротинця, часто просто залишаючи дитину на призьбі притулку.

На початку 1930-х рр. практика підкидання дітей на селі ще не набула поширення. Селяни зберігали традиційно шанобливе ставлення до нащадків і прецеденти такого роду найчастіше траплялися внаслідок політики розкуркулення або арешту селян. До того ж і число сиротинців на селі було незначним, тому, коли матері відважувалися підкинути дитину, вони намагалися вивезти немовля до міста. Там, особливо на новобудовах промислових центрів, інциденти відмови батьків від дітей (частіше позашлюбних) фіксувалися регулярно. Так, лише по Харкову динаміка підкидання малят стрімко рухалася в бік зростання: у 1930 р. було підкинуто 468 малят віком до 2-х років та 88 – віком до 4-х років; у 1931 р. кількість підкидьків віком до 2-х років зросла до 475 дітей та 109 – віком з 2-х до 4-х років; у 1932 р. із січня по квітень (тобто за 4 місяці) підкинутими було 320 малят віком від 0 до 2-х років та 38 – від 2-х до 4-х років². Тобто динаміка щомісяця зростала: в 1930 р. в середньому щомісяця підкидали близько 45-ти осіб, у 1931 р. – вже по 49 дітей, у перші місяці 1932 р. – майже по 90 осіб. Припускаємо, що таке стрімке зростання пов'язано з кількома факторами: насамперед хвилі голоду вже пройшли українськими селами та містами; по-друге, батьки, які підкидали своїх дітей, очевидно, усвідомлювали власну неспроможність утримувати малечу внаслідок соціально-побутових негараздів. Зауважимо, що з-поміж підкидьків фіксувався високий рівень смертності. У 1930 р. по Харкову було зафіксовано 27% померлих з-поміж підкинутих дітей (тобто 151 особа), у 1931 р. – вже 36,5% (213 малят).

Позалаштункові показники були набагато масштабнішими. Не вистачало закладів-розподільників. Наркомат охорони здоров'я (НКОЗ) УСРР у серпні 1932 р. доповідав до головносоцстраху, що в УСРР на квітень 1932 р. діяло 60 дитячих будинків для підкинутих дітей. Вони охоплювали 2935 малят (принаймні на таку кількість вихованців були розраховані). Отже, очевидно, що кількість підкинутих дітей набагато перевищувала можливості їх розмістити.

Наркомат охорони здоров'я повідомляв, що понад 4 тис. дітей передали на патронат, але така практика є малоуспішною, оскільки патрони матеріально не зацікавлені в прийнятті дітей. Наприклад, у Вінницькій області навколо міст Вінниці, Кам'янця, Проскурова, Липовців, Тульчина та Могильова, де працювали будинки немовляти та сиротинці, влітку 1932 р. діяли патронати в прилеглих селах. Коли передавали дітей із сиротинця на патронат, то районні виконавчі комітети (РВК) запевняли, що патрони будуть отримувати від 15 до 20 крб. на дитину на місяць, нібито ці кошти передбачені бюджетом. Вже в серпні 1932 р. стало очевидним, що кошти передбачалися лише на 215 дітей, а передано на патронат набагато більше (Шугальова І., 2020, с. 75–83). Тому діти утримувалися за рахунок «випадкових» (як сказано в документі) джерел. Тобто в умовах посилення хлібозаготівель випадковістю було в принципі віднайдження коштів, отже, на утримання патронованих дітей фінансування виділялося не в повному обсязі, із затримками, що суттєво загострювало ситуацію: голодуючі селяни мали виконувати всі норми здачі хліба й продовольства, платити податки та ще й опікуватися патронованими. У цій ситуації окреслювалася досить закономірна перспектива: патроновані діти йшли з життя у вмираючому селі.

² Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-1962. Оп. 1. Спр. 961. Арк.18.

У доповідній наркомату охорони здоров'я запевнялося, що 70% підкинутих були дітьми застрахованих, а отже, НКОЗ наполягав, щоб головоцстрах включився до роботи щодо організації облаштування підкиднів³. Звідси виникає питання: на яких аргументах базувалося таке твердження медичних чиновників? Чи не мав НКОЗ намір у принципі «відхреститися» від справи підкиднів та перекласти опіку над ними на інші інстанції? Тобто в котрий раз підкреслюється злочинно байдуже ставлення державних органів до дітей, намір урядовців відсторонитися від обов'язку держави опікуватися громадянами, кинути дітей на призволяще й не перейматися їхніми долями.

У справі боротьби з найдами та безпритульними керівництво великих промислових центрів мало на меті насамперед зняти відповідальність із себе. Зокрема, республіканська Теркаса у серпні 1932 р. заявила НКОЗ, що коштів на організацію ліжок для підкинутих дітей немає та навряд чи вони з'являться до кінця поточного року⁴. Дніпропетровський облвиконком під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності заборонив привозити до міста дітей з районів⁵. У грудні 1932 р. чиновники все одно визнали, що підкидьки заповнили місто. Тільки за офіційною статистикою, в яслах м. Нікополя та Олександрії числилося 16 підкидьків, у П'ятихатках – 26. Лікарка одного з притулків Борзни Чернігівської області Клавдія Кирилівна Солодовник згадувала, що місцевий притулок, розрахований на 300 осіб, майже щодня поповнювався підкидьками⁶.

Попри всі устремління влади не допускати селян до міст, явище підкидання дітей у роки Голодомору набуло масового характеру. Враховуючи, що притулки були переповнені, підкинутих дітей туди зараховували не завжди. Після відмови адміністрацією сиротинця прийняти найду значна частина підкинутих дітей опинялася на вулиці, поповнюючи лави безпритульних.

Складну історію свого шляху до дитячого притулку розповіла уродженка Київщини, яка дала інтерв'ю Дж. Мейсу на умовах анонімності⁷: «Скитався [батько очевидиці, який не мав паспорту, та троє його дітей – авт.] по Києві, ...голі, босі й страшенно голодні. І батько вирішив, щоб спасти наше життя... віддати в будинок безпритульних... Тепер, коли ми прийшли в ту контору... то нас не хотіли прийняти, але батько сказав їм таку дуже не, не дуже, не гарну, можливо, для дитячих вух... Історію, так. Ви візьміть тих моїх двох дітей, бо моя жінка є повія. І як тільки я знайду їм яку-небудь другу матір, я їх відразу ж заберу. І вони, очевидно, йому повірили. Можливо в нас, якщо не вірили, то вони зробили вид, що вони вірять. І попрощалися з батьком, ми залишилися з братом у цьому будинку».

У невеликому місті Зіновіївську (нині – Кропивницькому), розташовувався дитячий притулок № 10. Туди настільки регулярно підкидали немовлят, що вихователька у своєму щоденнику втомлено констатувала: «...Чергу прийняла о 12 год. Знов було приведено 4 дітей, малих від 4-х до 8-ми років, вошивих, виснажених, з пухлими ногами, про це складено відповідного акта»⁸. Віра Сударик із Переяславщини описала її перебування в притулку: «У наш дитбудинок дітей під парадні двері підкидали. Вранці дверей не можна було відкрити – східці повно

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. Р 342. Оп.3. Т. 2. Спр. 5047. Арк. 111.

⁴ ЦДАВО України. Ф. Р 342. Оп. 3. Т. 2. Спр. 5047. Арк. 110.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 546. Арк. 19.

⁶ *Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення [Текст] / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк; ред. О. М. Веселова, В. С. Недбайло; Асоціація дослідників голодоморів в Україні, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 80–83.*

⁷ *Investigation of the Ukrainian famine 1932 – 1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets / Adopted by Commission, June 20, 1990. Vol. III. Washington: United States Government Print office. P. 1646–1652.*

⁸ *Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині. Мовою архівних документів: Збірник документів і матеріалів / Ред. кол.: Т. Дмитренко, Т. Чвань, Є. Шустер; Авт.-упоряд.: О. Житков, Л. Равська, О. Трибуцька, Т. Чвань. Державний архів Кіровоградської області. – Кіровоград, 2008. С. 208–209.*

укладено дітьми»⁹. В Уманському будинку дитини, розрахованому на 35 новонароджених, у середині 1932 р. перебувало понад 100 вихованців¹⁰.

Перевантаженість будинків немовляти найдами спостерігалася по всіх регіонах УСРР, охоплених голодом. Наприклад, у Вінницькій області влітку 1932 р. нараховувалося 2 будинки немовлят, 7 будинків дитини (до 4-х роцків), 3 ізолятори. Всі заклади числилися під юрисдикцією наркомату охорони здоров'я, відповідно, звідти мало йти фінансування та здійснюватися контроль за роботою. У серпні 1932 р. всі заклади були перевантажені підкинутими дітьми. У Вінницькому й Славутському будинках немовляти, Могилівському, Кам'янецькому, Гніванському, Бердичівському, Уманському, Лятичівському, Джулінському будинках дитини та у трьох ізоляторах замість 435-ти перебувало 633 найди. Найбільш переповним став Вінницький будинок немовляти, де перебувало 53 новонароджених, а розрахований заклад на 20 немовлят. Також надмірна перевантаженість спостерігалася в Немирівському, Брацлавському та Тульчинському дитячих ізоляторах, де організовано було лише 5 стаціонарних ліжок (всі у Тульчині), а лікування проходило 64 дитини (20, 21, 23 – відповідно в кожному ізоляторі)¹¹.

Із середини 1932 р. внаслідок скорочення як мережі сиротинців, так і числа місць у них (Шугальова І., Молдавський Р., 2019 с. 80) приймати підкинутих та безпритульних дітей вже не було можливості. Наприклад, Вовчанська (Харківська область) райоздоровінспектура повідомляла до Охматдиту, що чотирьох надісланих їм дітей влаштовано до дитячого притулку імені 8-го березня, але наполегливо просили не надсилати до них дітей, бо місць у сиротинцях не було¹².

Дітей, яких підбирали з вулиці, просто нікуди було дівати. Позалаштункові наради чиновників свідчать про те, що вони просто безпорадні в ситуації з дитячими притулками. З одного боку, стан матеріальної забезпеченості дитячих притулків був настільки невтішним, що місцеві чиновники вже були ладні повідомляти про це центральні органи (навіть у супереч власним ваганням та інтересам). З іншого боку, всі усвідомлювали: щоб передавати підібраних на вулиці підкинутих дітей до закладів опіки, потрібно було насамперед поліпшити харчування в цих закладах та збільшити кількість місць у них. З початком перших голодових смертей селяни з метою врятування своїх дітей привозили їх до великих міст та залишали в людних місцях на базарах, вокзалах, просто на вулицях – з надією, що дітей підберуть добрі люди або міліція та передадуть до притулку. У розпал Голодомору практика підкидування дітей стрімко поширювалася. З Ямполья та Житомира надходили відомості про прагнення селян, які мали потрапити під депортацію, залишити своїх дітей віком до 15-ти років в Україні. Деякі родини домовлялися з родичами, щоб ті прийняли їх дітей до себе. Кількість таких родин ДПУ визначити не могло, але запевняло, що такі настрої селян досить поширені¹³. Непоодинокими були випадки, коли матері виносили дітей на перехрестя доріг і там їх облишали в надії, що малят хтось підбере та всиновить або приведе до притулку. Від матерів до притулків дітей не брали. Дитячі будинки могли й не прийняти дітей, яких приводили сторонні жінки: вимагалися докази, що це не їхні діти.

Свідок подій І. Семенін згадував, що в Кривому Розі батьки залишали дітей біля міськради на вул. Леніна або біля дитбудинку на вул. Українській, у Лебедині – На Сумщині, в м. Лебедин одним із таких «дитячих базарів» були кинуті кузні, що розташовувалися на розі вулиць Михайлівської та Чернелівської (на місці сучасного меморіалу). Неподалік була лікарня й дитячий притулок. Облишені в кузнях діти плакали, допоки й не вмирили. За споминами мешканки Лебедини Наталки Васись, вона, проходячи повз кузні, побачила, що одне маля скотилося на ковальське горно та все зранилося, сповзаючи по спечених головешках (Ткаченко Б., 1993, с. 178).

⁹ Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині... С. 80–83.

¹⁰ ЦДАВО. Ф. Р 342. Оп.3. Спр. 5063. Арк. 52.

¹¹ ЦДАВО. Ф. Р 342. Оп. 3. Спр. 5063. Арк. 73.

¹² ЦДАВО. Ф. Р 342. Оп. 3. Спр. 5063. Арк. 36.

¹³ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Ф. П 138. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 53.

Втім, часто надії батьків були надто примарними, щоб стати реальністю. Королівський Консул Королівства Італії в Україні писав у листі до Риму, що діти, яких батьки приводили до Харкова, залишали там, а самі поверталися до рідного села, щоб померти, займалися жебракуванням. Дівчатка років 9–10-ти ставали нянями для своїх менших братів та сестер, яким було по 3–4 роки. Вночі старші накривали менших своєю останньою одежиною, а самі вкладалися на голу бруківку, при цьому поставивши перед собою бляшанку для подавання. Діти лежали, плачучи на кожному розі й на сходах. Перехожі називали підкиднів «пуп'янками соціалістичної весни»¹⁴. Діти, яким дивом удавалося врятуватися з вимираючих сіл, намагалися самі пробитися до міст. Коли влада унеможливила всі спроби проникнути до центру, діти намагалися знайти притулок при радгоспах. Чимало безпритульних дітей та немовлят-підкидьків опинилося в Харкові, Одесі, Полтаві, інших промислових центрах, де згодом розгорнулися справжні конвеєри дитячої смертності.

Тільки в Харкові (де хоч формально вівся статистичний облік) констатували такий наплив підкиднів, що було зайнято майже 3 тис ліжок. У Дніпропетровську в січні 1933 р. зафіксовано 68 підкидьків, 34 з них були немовлятами. У лютому 1933 р. підкинутими виявилось вже 96 дітей, 41 з яких були немовлятами¹⁵. У Запоріжжі в цей же період щоденно фіксували по 10–12 підкидьків, у Мелітополі – по 10–18, у Кривому Розі – по 5–10¹⁶. У Бердичіві з 26 січня по 9 лютого 1933 р. підібрано 18 дітей-підкиднів, у Вінниці з 1 по 12 лютого 1933 р. – 13, у Гнівані (де розташовувалися залізничний вузол та дитбудинок) з 1 січня по 10 лютого знайдено 9, у Жмеринці (Жмеринський залізничний вузол) з 24 січня по 10 лютого – 11 дітей, у Проскурові з 20 січня по 13 лютого – 7, у Гайсині з 25 січня по 13 лютого – 11, у Немирові з 28 січня по 08 лютого – 6, у Тульчині з 10 січня по 11 лютого – 23, у Козятині (на вокзалі) з 01 по 11 лютого 1933 р. підібрано 8 дітей¹⁷. У спецдонесенні ДПУ до Вінницького обкому КП(б)У доповідалося про стан місцевого будинку матері та дитини, який у 1933 р. став місцем концентрації зібраних з вулиці дітей. Заклад розрахований на 40 дітей, але в ньому перебувало понад 100 найд. Немовлята годинами перебували без догляду, не миті, із закислими оченятами. У багатьох з них відзначалися зопрілості. Грудних дітей майже не брали на руки, не виносили на свіже повітря, що зумовлювало їх хворобливий стан¹⁸.

Марія Василівна Сударик з м. Переяслав, будучи мешканкою переяславського дитбудинку, згадувала: «Дітей маленьких багато підкидали. У наш дитбудинок дітей під парадні двері підкидали. Вранці дверей не можна було відчинити – східці повно укладено дітьми. У декого записочки були – як звати, якого року народження, звідки воно, а то й не було записочок. Ми виходили на східці, брали палички і торкали малюків. Таких маленьких діток забирали в «дом ребенка» біля 1-ої школи. Там утримували діток віком до трьох років. Дві жінки з «дома ребенка» приїжджали, в колясочку діток складали і везли в «дом ребенка». Як дітки підростали до трьох років, їх переводили до нас. Якщо прізвища дитини не знали, то замість прізвища називали «невідомий» і номер давали. І в школі такі діти не мали прізвищ, а звалися «невідомий» і номер. Вже як такі діти досягали відповідного віку, їм давали паспорти і присвоювали прізвища»¹⁹.

Як правило, підкидням давали імена співробітники притулку. Імена підбиралися або випадково, або за часом і місцем знаходження дитини, але були й винятки. Зокрема, прізвище Івану Васильовичу Майському, який був підкиднем, дали співробітниці богодухівського дитячого будинку. Хлопчика мати залишила на вокзалі, а сторонні люди передали його до притулку.

¹⁴ *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки* / Наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал; Упор., вступ. ст. А. Граціозі; Передм. Н. Ф. Баллоні; Пер. з італ. М. Прокопович. Італійський інститут культури в Україні. – Харків: Фоліо, 2007. С. 162.

¹⁵ *Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Дніпропетровська область*. Дніпропетровськ: Арт-Прес., 2008. С. 1095–1099.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 74. Арк. 4.

¹⁸ ДАВіО. Ф. П 136. Оп. 3. Спр. 74. Арк. 114–115.

¹⁹ *Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславіщині...* С. 80–83.

Зранку вихователька розпитувала хлопчика, як його звати. Ім'я – Іван – він назвав, а от прізвища свого не згадав. Тоді вихователька й вимовила: «Ну, що ж, Ваню, тоді буде твоє прізвище Майський. Ваня Майський – запам'ятав?» (Ткаченко Б., 1993, с. 307–311).

Дивні імена знаходимо й поміж мешканців Ямбургського притулку (Дніпропетровщина), організованого в розпал Голодомору. Тут зустрічаємо семирічного Васю Глухонімого, Невідому Марфу, Артіль Дніпрова Хвиля Володимир²⁰.

З липня 1933 р. осередки Харківського Охматдиту вимагали від співробітників притулків обов'язково фіксувати імена дітей. У випадках, коли діти не знали свого імені (або коли йшлося про підкидьків-немовлят), дозволялося давати самим вихователям присвоїти імена²¹.

Імена загиблим від голоду і хвороб немовлятам давалися вже під час складання акту реєстрації про їх смерть. Під час вибору імені дуже часто вживалися аналогії (можливо, й несвідомі), які проливають світло на історію потрапляння дитини до притулку. У бланках реєстрації про смерть по запорізькому Будинку немовляти, де за 17 місяців Голодомору померло 788 дітей, зустрічаємо Ясельну Розу 9-ти місяців, Невідому Маню та Невідомого Васю – обоє померли у 4 роки 11 та 12 червня 1933 р.²²; Безфамільного Петю 4-х років; Найденую Раю 10-ти днів, померла унаслідок вродженої слабкості; Дождевую Женю 3-х років, Майскую Сіму 4-х місяців, померла 2 червня 1933 р. Інколи імена немовлятам-підкидькам давали й на честь відомих на той час особистостей, іноді враховувався період надходження дитини до притулку або дата смерті. Зокрема, дівчинка, яку нарекли Леся Українка, потрапила до запорізького Будинку немовляти у віці 8 місяців, тобто дата її народження збігалася з роковинами смерті письменниці. Але й мала Леся Українка прожила всього 8 місяців та померла напередодні чергової річниці народження поетеси – у лютому 1933 р. Не менш трагічно склалася доля маленької Анни Кареніної, яка знайшла смерть у Будинку немовляти 18 серпня 1933 р. внаслідок вродженої кволості у віці 7 днів.

Не виключено, що співробітники, коли давали дітям імена (часто після смерті в момент заповнення картки померлого), брали інформацію з календарів, де фіксувалися дати життя та портрети видатних на той час постатей. Імена, які зустрічаються в Книгах реєстрації актів про смерть по Сталінському району м. Запоріжжя за 1933 р., де розташовувався місцевий будинок немовляти – Свердлова Тамара, Маяковський Ігор, Лондон Аркадій, Бенеш Шура, Ахматова Анна, Максим Горький, Дем'ян Бедний, Карл Лібкнехт, Бернард Шоу²³ – викликають одне запитання: якими мотивами керувалися співробітники будинку, коли давали немовлятам такі прізвища? Це прояв байдужості? Чи кпини? Адже той же Бернард Шоу, який відвідав у СРСР якраз у липні 1933 р., написав у передмові до своєї п'єси *On the Rocks*: «...Я там не бачив людей, які б недоїдали; а діти були на вдивовиж кругленькі...»²⁴. Ім'ям цього «сталінського туриста» нарекли дитину, яка через тиждень після візиту Б. Шоу померла від голоду. Це був прояв фарсу, байдужості чи елементарна нелюдність? А може це була своєрідна інформація наступним поколінням, нам – з надією, що ми звернемо увагу на цей факт і через нього зрозуміємо масштаби трагедії, яка охопила тоді Україну? Зараз важко визначити психологічні чинники, якими керувалися і співробітники дитячих притулків, і чиновники.

Із прагматичної точки зору можна припустити, що більшовицький апарат мав би вбачати в дітях опору майбутнього свого режиму. Сироти, позбавлені батьківського тепла, але пригріті державою, могли б стати її вірними громадянами. Утім навряд чи є сенс шукати у людей, які допустили масовий дитячий мор, прояви людяності.

²⁰ Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). Ф. 3348. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14, 13, 3.

²¹ Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / Ред. кол.: В. В. Калініченко (голова), В. Ф. Верстюк, Л. М. Момот, Н. В. Лапчинська, Л. Б. Ровчак, А. В. Кісь, Н. М. Харченко; Упорядн.: О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська, І. В. Шуйський, О. В. Сафонова. Український інститут національної пам'яті; Державний архів Харківської області. Харків: Оригінал, 2009. С. 204.

²² Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-5593. Оп. 13. Спр. 321. Арк. 72, 73.

²³ Партико З. «Бернард Шоу, добро пожаловать в ад!». *День*. 2015, 31 июля.

²⁴ Цюпин Б. Заплющуючи очі. Видатні західні інтелектуали, які не витримали перевірки Голодомором. *День*. 2012, 24 листопада.

Як свідчать архівні документи, спецзаклади для малюків існували по всій території УСРР. За даними секретаря Дніпропетровського обкому КП(б) України Менделя Хатаєвича, в області (до неї входила і територія сучасного Запорізького краю) на початок квітня 1933 р. – вже після того, як відібрали все продовольство і стали вибірково рятувати людей – було розгорнуто мережу ясельних закладів і дитсадків на 100 тисяч дітей, «а за бортом этих домов имеется большое количество детей, которых некуда девать»²⁵. Діти-найди, що потрапили до сиротинців у роки Голодомору 1932–1933 рр., виховувалися там у дусі так званих нових людей. Свідок Голодомору в еміграції Ольга Йосипович поділилася власними міркуванням щодо долі найд у роки Голодомору: «Вони [влада – авт.] їх так вишколили цих піонерів, комсомольців. То були цвітлічні оці, ті вишколені діти. Бо вони їх виховували так. Знаєте, як ви маленькому щось кажете, воно те й робить. То були найліпші активісти. Вишколені. Із маленького вони туди прийшли. Їм дали їсти й пити, повдівали. І вишколили їх. Певно, що вони були більше за свою батьківщину й за все, бо вони так виховані були. І вони не знали, чи то Бог є чи нема, бо вони їх не вчили»²⁶. Інша очевидиця подій Голодомору стверджувала, що, переживши в дитинстві голод і клеймо «донька ворогу народу», назавжди закарбувала у свідомості відчуття страху, навіть дорослою, будучи в Америці, зустрічаючи полісмена, боялася²⁷.

У притулках УСРР у роки Голодомору вижило вкрай мало дітей. Ще меншій кількості пощастило повернутися назад у родину. Згадуваний нами Іван Майський описував події кінця 1933 – початку 1934 рр.: «А через кілька місяців у дитбудинок почали приходити матері. Діти їх пізнають, плачуть. Жінки – до начальства, в ноги: оддайте діточок, спасибі, що прохарчували, спасибі, що не вигібли. І отих дітей і одпустили по домівках. Якби ви знали, як я ждав свою матір! Ні, не прийшла...» (Ткаченко Б., 1993, с. 307–311). У долі Івана Майського дива не сталося: мати, швидше за все, не вижила. Таких як він – підкинутих сиріт – залишилися десятки тисяч. Вони вижили та в пам'яті закарбувалися голодні роки настільки міцно, що дотепер з болем говорять про своє дитинство та юність.

Були й інші ситуації. За споминами миргородчанки Сергієнко Марії Степанівни, їхня сусідка здала дітей до місцевого притулку, а коли за ними повернулася – дітей вже не було: чи їх перевезли, чи, швидше за все, вони не вижили.

Далеко не завжди батьки, які поверталися за своїми дітьми в дитпритулки, могли їх забрати. Наведемо витяг зі свідчення Джунь Марії Миколаївни, уродженки с. Джунь Полтавської області. «Батьки повернулись через три місяці і застали в хаті лише бабусю, пухлу, без крихти хліба. Андрійка вона віддала до Личанського притулку місяць тому, коли відчула, що сили залишають її. Батько не чекав ранку, а пізно увечері, взявши в торбинку декілька сухариків, вирушив із хутора до дитячого притулку. Окрім няні, тієї ночі з обслуги нікого не було і, звісно, дозволу забрати сина додому він не одержав, але няня допомогла татові відшукати Андрійка серед сплячих дітлахів. Радості не було меж, худеньке тільце сина прилинуло до батька. Тато дав голодній дитині сухарика, розпитав у няні, де живе директор і поспішив до його помешкання. Але не застав його вдома, залишився чекати до ранку. Уранці разом із директором батько з'явився в притулку, та було запізно. Няня розповіла, що Андрійко плакав, корчився від болю, кликав тата, а потім затих назавжди. На тому місці, де лежав Андрійко, знайшли порожню торбинку, яку батько, поспішаючи, забув біля сина. Батько, почувши про смерть сина, знепритомнів, його відвезли до лікарні, де він довго лікувався. Похоронили Андрійка в братській могилі разом із дітьми, які померли тієї ночі»²⁸.

²⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору. Запорізька область. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 64.

²⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 100–113.

²⁷ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 570–575.

²⁸ Джунь О. Чорні роки Миргородщини. Миргород: «Миргород», 2014. С. 44–46.

Отже, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. забрав життя мільйонів українців. Майже стільки ж дітей залишилися сиротами. Найді, яким вдалося вижити, майже все життя сподівалися, що батьки їх заберуть у родину, вони знову відчують родинне тепло та материнську любов. Більшість цих сподівань залишилися *Fata morgana*. Дітей виховували в державних інтернатах з їхньою злиденністю, байдужістю та ідеологічною зашарпаністю.

Голодомор назавжди трансформував українську ідентичність, оселив страх у свідомості людей, що його пережили, наніс непоправну психологічну травму дітям, на очах яких помирили рідні люди, малютам, яких батьки, намагаючись урятувати, підкидували до сиротинців, але й дитячі притулки в роки Голодомору стали конвеєрами дитячої смерті, назавжди забравши життя найневинніших жертв Голодомору-геноциду – дітей.

Список використаних джерел та літератури

Букреев Т., 2015. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. Вип. 42. 67–72.

Букреев Т., 2019. *Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк.

Діптан І., 1992. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). В: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 2. Київ: Наукова думка. 52–60.

Діптан І., 2002. Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років: проблема дитячої безпритульності в Українській СРСР. *Історична пам'ять*. № 1 – 2. 16–29.

Зінченко А., 2002. *Дитяча безпритульність у Радянській Україні у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст.*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Одеський національний університет ім. І. Мечникова. Одеса.

Паращевіна О., 2005. *Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – історія України / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ.

Ткаченко Б., 1993. *Під чорним тавром: документи, факти, спогади*. Лебедин: ВВ «Білий лебідь», редакції журналу «ЖЛ».

Шугальова І., 2020. Радянські фабрики янголів: система патронатів напередодні та у роки Голодомору 1932–1933. *Вісник Київського національного університету*. Вип. 3 (146). 75–83.

Шугальова І., Молдавський Р., 2019. *Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933*. Запоріжжя: Інтер-М.

Inna Shugalyova, Roman Moldavskiy

VULNERABLE CHILDREN IN THE USSR PRIOR TO AND DURING THE YEARS OF THE HOLODOMOR-GENOCIDE

The article analyzes the fate of children whose parents dropped them off at children's shelters during the Holodomor-genocide years. The causes and scope of this antisocial phenomenon are determined. Examples of the life path of individual witnesses show the post-traumatic experience of children who have become victims of being dumped. The author used an interdisciplinary methodology in her work, applying microhistorical and psychological tools, as well as general scientific methods of analysis, synthesis and principles of the historical approach.

The purpose of this article is to analyze the causes and rapid spread of such an antisocial phenomenon as runaway children, find out the sources of replenishment of this category, reflect on the fate of runaways on the eve and during the Holodomor-genocide.

The tasks of our article are to determine the causes of child abandonment, the scale of this antisocial phenomenon, to analyze the fate of abandoned children and to explain the post-traumatic syndrome for children who were abandoned during the Holodomor.

During the research, the author came to the conclusion that hundreds of thousands of Ukrainian children, whose parents tried to save them by taking them to children's shelters and leaving them there, became victims of the Holodomor. Naidas, who managed to survive almost all their lives, hoped that their parents would take them into the family, they would feel family warmth and motherly love again. Most of these hopes remained *Fata morgana*. Children were brought up in state boarding schools with their poverty, indifference and ideological raggedness.

The Holodomor forever transformed the Ukrainian identity, instilled fear in the minds of people who survived it, inflicted irreparable psychological trauma on children, in front of whom relatives died, babies whom their parents, trying to save, threw them into orphanages, but also children's shelters during the Holodomor years became conveyors child death, forever taking away the lives of the most innocent victims of the Holodomor-genocide – children.

Key words: Holodomor, genocide, children, victims, find, abandoned.

References

Bukryeyev T., 2015. Borot'ba z dytyachoyu bezprytul'nisty ta bezdohlyadnistyu u pershiy polovyni 20-kh rokiv XX st. na pivdni Ukrayiny (za materialamy Khersonshchyny) [The fight against child homelessness and neglect in the first half of the 20-s of the 20-th century in the south of Ukraine (according to the materials of the Kherson Region)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Zaporizhzhya. Vyp. 42. 67–72.* (In Ukrainian).

Bukryeyev T., 2019. *Dosvid podolannya dytyachoyi bezprytul'nosti ta bezdohlyadnosti na Pivdni Ukrayiny v umovakh formuvannya radyans'koho totalitarnoho rezhymu* [The experience of overcoming child homelessness and neglect in the South of Ukraine in the conditions of the formation of the Soviet totalitarian regime]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. – istoriya Ukrayiny / Skhidnoyevropeys'kyy natsional'nyy universytet im. Lesi Ukrayinky. Luts'k. (In Ukrainian).

Diptan I., 1992. Problema dytyachoyi bezprytul'nosti na Ukrayini (1919 – 1932 rr.) [The problem of child homelessness in Ukraine (1919 – 1932)]. *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. Respublikans'kyy mizhvidomchyy zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 2. Kyiv : Naukova dumka. 52–60.* (In Ukrainian).

Diptan I., 2002. Holodomory 1921–1923 ta 1932–1933 rokiv: problema dytyachoyi bezprytul'nosti v Ukrayins'kiy SRSR [The Holodomors of 1921–1923 and 1932–1933: the problem of child homelessness in the Ukrainian USSR]. *Istorychna pam'yat'. № 1–2. 16–29.* (In Ukrainian).

Zinchenko A., 2002. *Dytyacha bezprytul'nist' v Radyans'kiy Ukrayini u 20-kh – pershiy polovyni 30-kh rr. XX st.* [Child homelessness in Soviet Ukraine in the 20-s - the first half of the 30-s of the 20-th century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. – istoriya Ukrayiny / Odes'kyy natsional'nyy universytet im. I. Mechnykova. Odesa. (In Ukrainian).

Parashchevina O., 2005. *Rol' systemy narodnoyi osvity u podolanni dytyachoyi bezprytul'nosti v 20-kh – pershiy polovyni 30-kh rr. XX stolittya v Ukrayini* [The role of the public education system in overcoming child homelessness in the 20-s - the first half of the 30-s of the 20-th century in Ukraine]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. – istoriya Ukrayiny / Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet. Dnipropetrovs'k. (In Ukrainian).

Tkachenko B., 1993. *Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady* [Under the black mark: documents, facts, memories]. Lebedyn: VV «Bilyy lebid'», redaktsiyi zhurnalu «ZHL». (In Ukrainian).

Shuhal'ova I., 2020. *Radyans'ki fabryky yanholiv: systema patronativ naperedodni ta u roky Holodomoru 1932–1933* [Soviet factories of angels: the patronage system on the eve and during the Holodomor of 1932–1933]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu. Vyp. 3 (146). 75–83.* (In Ukrainian).

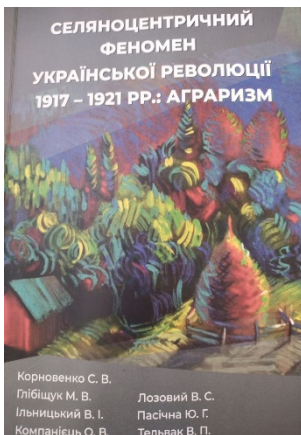
Shuhal'ova I., Moldavs'ky R., 2019. *Zaklady derzhavnoho pikluvannya nad dit'my naperedodni ta v roky Holodomoru 1932–1933* [Institutions of state care for children on the eve and during the Holodomor 1932–1933]. Zaporizhzhya: Inter-M. (In Ukrainian).

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-1-12>

Житков Олександр,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка
gitkov_oa@ukr.net

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ С. В. КОРНОВЕНКА,
М. В. ГЛІБІЩУКА, В. І. ІЛЬНИЦЬКОГО, О. В. КОМПАНІЙЦЯ,
В. С. ЛОЗОВОГО, Ю. Г. ПАСІЧНОЇ, В. П. ТЕЛЬВАК
«СЕЛЯНОЦЕНТРИЧНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РР.: АГРАРИЗМ»¹**

Напрямок української історичної науки, репрезентований у предметному полі наукових досліджень як «аграризм», «руралізм», «селянознавство», рідше як «рефлексивне селянознавство», поповнюється останніми роками працями теоретичного характеру, що розкривають його міждисциплінарний потенціал. Примітно, що теоретичний багаж академічного двотомника «Історія українського селянства»², виданий 2006 року, який узагальнював здобутки вітчизняних учених перехідного періоду, час від часу переосмислюється. Суттєво поглиблюються уявлення сучасника про ментальні витоки й виміри світосприйняття українства, а також чинники й закони розвитку власне «аграрної цивілізації», визнання формування в її надрах суб'єкта історичного процесу – українського селянина-ідеомана³. Короткий логоєм наукових понять і термінів, які характеризують пізнання історії селянства, свідчить про перспективи й проблеми її теоретичного осмислення. Вихід у світ колективного наукового дослідження «Селянознавчий феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм» вказує на можливості подолання рамок національної історіографії, шлях до узагальнення і перегляду усталених схем висвітлення піднятої проблематики теоретичного та практичного характеру, що є на часі.

Складність розв'язання низки задач, які постали перед дослідниками рецензованої праці українських учених, визначалася логікою компаративного аналізу теоретичних положень та осмислення реалій історії європейського селянства першої третини ХХ століття, означеного як «центрально-південно-східний аграризм». Авторами монографії було вперше запропоновано до аналізу, власне, перцепцію селяноцентричної версії дослідження національного аграризму на тлі

¹ Корновенко С. В., Глібіщук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. 244 с.

² Історія українського селянства: нариси у 2-х томах. Національна академія наук України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2006.

³ Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.; Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. Регіональна історія України: збірник наукових статей. Випуск 12. 2018. С. 157–187.

історичних подій Української революції 1917 – 1921 років⁴. Зазначимо, що підняті в дослідженні «на щит» теоретичні проблеми вимагають від читача знайомства із широким колом історіографічних традицій висвітлення аграрної історії доби революції в Україні, конкретики діяльності національних урядів революційних часів у регіональному розрізі та прив'язці до історії розвитку аграрних відносин у країнах Східної Європи через призму соціально-економічного й політичного аналізу численного дослідницького матеріалу. Ця частина праці є найбільш інверсійною й вимагає, на нашу думку, окремішнього ретельного ретроспективного огляду здобутків як українських, так і зарубіжних учених, що працюють у галузі аграрної історії.

Розмисли науковців виходять за хронологічні рамки, визначені в монографії. Однак такий підхід не породжує відчуття розбалансованості структури рецензованої праці. Хутірська філософія Пантелеймона Куліша вмотивовано трактується авторами у світлі українського аграризму XIX століття⁵, а дискурси праць Михайла Грушевського та Вацлава Липинського⁶, написані в революційні роки, сприймаються концептуально виправдано як есенція інтерпретацій тих академічних ідей, що «заявили» про свою релевантність у нових умовах розвитку історичної науки. Проблемний підхід акцентує увагу читачів на соціальних теоріях, що постають у праці як результат наукових дискурсивних практик дослідження масової свідомості європейського та, що важливо, українського селянства, підмічених дослідниками соціально-економічних зрушень, які відбувалися в європейських країнах. Теоретичний напрям тлумачення ідеологеми аграризму, започаткований у працях німецьких та французьких учених Г. Руланда, А. Шефле (автор терміна), Ж. Меліна, автори «витримують», аналізуючи процес осмислення феномену «центрально-південно-східноєвропейського» та, власне, українського аграризму.

Долучаючись до дискусії навколо тлумачення цього терміна, автори першого розділу монографії С. В. Корновенко й В. П. Тельвак висловлюють думку, що в широкому значенні європейський аграризм другої половини XIX – першої третини XX століть був зумовлений об'єктивно-суб'єктивними чинниками. У вужчому розумінні – це «система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Центральної та Південно-Східної Європи» зазначеного часу⁷.

У другому розділі оприлюднено результати аналізу аграрних практик Ради Міністрів Української Держави та Уряду Півдня Росії. При цьому проблеми, що присвячувалися розв'язанню земельного питання Генеральним Секретаріатом і другим урядом Центральної Ради (Рада Народних Міністрів), який очолював український есер В. Голубович, винесено за межі започаткованої дискусії. Місце соціалістичної ідеї в аграрному русі ретранслюється в положеннях дослідження через деталізацію оцінок правової свідомості українського селянства у ставленні до практики вирішення проблеми земельної власності, землекористування та розпорядження землею на етапах її відчуження (соціалізації/муніципалізації) та настання правонаступності землеволодіння через купівлю–продаж. На думку С. В. Лозового, тенденції тяжіння селянства до приватного землеволодіння визначали зміни в його масовій свідомості, що відбивалося у закріпленні статусу селянина-власника на державно-юридичному рівні. З іншого боку, зміна настроїв українського села лише підтверджує добре відому думку, що кожна влада в Україні мусила на них зважати, якщо хотіла мати собі тверду опору⁸.

⁴ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 7, 10.

⁵ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 99–114.

⁶ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 115–167.

⁷ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 19.

⁸ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 52–62.

Унікальність досвіду розв'язання земельного питання в селянських республіках (27 адміністративних одиниць) проаналізовано О. В. Компанійцем. Висновки автора підрозділу монографії корелюються з такими основними ідеологемами аграризму, як забезпечення в республіках дрібної приватної власності на землю, здатність українського селянства до самоорганізації («республікотворення»), здійснення аграрних реформ, налагодження економічного життя громади на рівні село–волость⁹.

Дані джерел, на переконання дослідника, містять інформацію громадсько-політичного характеру (організація самооборони, політична орієнтація лідерів повстанців тощо). Зовсім мало матеріалів стосовно розподілу землі, забезпечення нею безземельного й малоземельного селянства¹⁰. Зауважимо, що в ретроспективному огляді поставленої проблеми було б доречно проаналізувати матеріали про землеволодіння та землекористування, власне, селянських господарств, опублікованих у статистичних збірниках Народного комісаріату земельних справ СРСР та УСРР¹¹, а також використати результати вибіркового обстеження економічних наслідків «аграрної революції», узагальнені в роботах В. Качинського та В. Якиманського¹², які досі залишаються релевантними.

У висновках акумульовано головні нарації авторів, у яких вказано на причини формування аграризму в Європі й Україні, об'єктивні закони розвитку, власне, аграрної цивілізації, формування в її надрах якісно іншого стану – селянства, місце ідеології та культури аграризму в середовищі ліберальної, національної, консервативної та соціалістичної доктрин «довгого ХІХ століття» та першої третини «короткого ХХ століття».

Осмилення авторами теоретичних складників досліджуваної проблеми доводить, що аграризм є цілісним соціокультурним явищем, феноменом історії Центральних, Південних та Східних європейських країн, зумовлений об'єктивно-суб'єктивними та суб'єктивними чинниками, що, власне, є об'єктом наукового пізнання. У вужчому розумінні проблеми аграризм – це система уявлень про селян, селян про себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення, реалізації ідеалів не капіталістичного, а селянського шляху розвитку суспільних відносин.

Насамкінець, наважимося на побажання шановним авторам рецензованої праці над подальшими студіями теоретичних проблем аграрної історії, а саме: актуалізації розроблення авторським колективом комплексного дослідження теоретичних проблем, які мають важливе значення в пізнанні історичної місії селянства в економічній, соціально-політичній, національно-культурній сферах розвитку громадянського суспільства європейських країн та української держави в історичній ретроспективі та реаліях першої третини ХХІ століття.

⁹ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 78–98.

¹⁰ Корновенко С. В., Глібішук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 94–95.

¹¹ Крестьянское хозяйство за время революции. М.: «Красная новь», 1923. С. 20–28; Підсумки аграрної революції на Україні. Харків, 1923. 8 с.

¹² Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Вып. I. Уравнительный раздел земли. Харьков, ДВУ, 1922. 106 с.; Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 года. Харьков, ЦСУ УСРР, 1924. 37 с.

НОТАТКИ

Наукове видання

Історія & Археологія

Випуск 1

Коректор *І. М. Чудеснова*
Комп'ютерне верстання *Н. С. Кузнєцова*

Підписано до друку 25.03.2024 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,72. Зам. № 0124/039
Наклад 100 прим.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.